उपाध्यायश्रीविनयविजयविरचिता

हैमलघुप्रक्रिया ।

पेथापुरनिवासिकालिदासात्मज-
सकरचन्द्रश्रेष्ठिद्रव्यसाहाय्येन

भावनगरस्थश्रीजैनधर्मप्रसारकसदध्यक्षेण
श्रेष्ठि श्रीकुंवरजी-आणदजीत्यनेन

मुम्बापुर्यां
निर्णयसागरयन्त्रालये मुद्रापिता

संवत् १९७४ वीर संवत् २४४५ शके १९१८

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, Nirnaya
Sagar Press 23 Kolbhat Lane Bombay

Published by Kuvarjee Anandjee Jain Dharma-
Prasarak Sabha State Bhawnagar

प्रथमावृत्तेः।

मुखवेदिका।

इह तावत् सर्वे जनाः प्रयोजनमुद्दिश्य कार्यविशेषे प्रवर्तन्ते। प्रयोजनं हि मुख्यगौणभेदेन द्विविधं। तत्रैहिकं गौणप्रयोजनं दुःखसभिन्नत्वादल्पत्वादसारत्वाच्च नात्यादरणीयं। आमुष्मिकं मुख्यप्रयोजनं तु निःश्रेयसशब्दवाच्यं दुःखासंभिन्नत्वादनल्पत्वात्सारत्वाच्च सर्वैरापामरमादरणीयमेव। तच्च न किल द्रव्यादिना लभ्यं अपितु ज्ञानेनैव। तत् ज्ञानं तु ग्रन्थस्थितत्वेन शब्दस्वरूपं। अतस्तच्छुद्धियुक्तं चेत्तदा सफलं। सा शुद्धिर्व्याकरणसाध्या एव अतो व्याकरणशास्त्रमावश्यकारम्भम्।

इह कालमाहात्म्यात् प्रमादाच्च जैनानां स्वकीयव्याकरणशास्त्रसपत्तिर्गुप्ता विनष्टप्राया चासीत्। केचिदन्यमतावलम्बिनो न केवलं जैना अपि केचित् "जैनदर्शने सरलं व्याकरणशास्त्रं नास्तीति वदन्ति स्म"। परं संप्रति जनानां ज्ञानरुचित्वेन विहरणशीलानां विद्वत्साधूनां समुपदेशाद्गूगृहनिक्षिप्तानां पुरातनग्रन्थानां शोधने जैनानां स्वकी-

यव्याकरणशास्त्रसपत्ति प्रकाशं समागता । तत्र तावच्छ्रीमद्धेमचन्द्राचार्यैर्जैनेन्द्रव्याकरणानुसारेण "सिद्धहेमशब्दानुशासनं" नाम महाव्याकरणं समारचितं । तस्याष्टादशसहस्रश्लोकमिता बृहद्वृत्तिः, षट्सहस्रश्लोकमिता लघुवृत्तिरिति द्वे वृत्ती सिद्धहेमचन्द्राख्यया प्रसिद्धे स्त ।

तदुपरि न्यास इत्याख्याऽशीतिसहस्रश्लोकमिता भाष्यभूता महती टीकाऽस्ति । तस्यैव शब्दानुशासनस्य मूलसूत्रमयी अष्टाध्यायी सङ्कलिताऽस्ति, तस्या अष्टमाध्याये प्राकृतभाषाव्याकरणमार्षत्वेन निबद्ध वर्तते । अष्टाध्यायीक्रमस्थसूत्राणामुपरि केनचित् जैनाचार्येण ढुण्ढिकानाम्नी टीका रचिताऽस्ति । धातुबोधार्थं धातुपारायण, कृत्प्रत्ययबोधार्थं उणादिगणसूत्रविवरणं श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचित पाठकानामत्युपकारकमपि वर्तते । तथा श्रीगुणरत्नसूरिभि क्रियारत्नसमुच्चयनामा ग्रन्थ सङ्कलितस्तदपरेऽपि व्याकरणग्रन्था विविधाचार्यरचिता दरीदृश्यन्ते ।

श्रीमन्मेघविजयोपाध्यायैस्त्रीणि शब्दानुशासनगतसूत्रानुसारीणि व्याकरणानि रचितानि सन्ति । तत्र प्रथम "चान्द्र" इत्याख्य षट्सहस्रश्लोकमित। द्वितीय "मध्यव्याकरण" पञ्चत्रिंशच्छतश्लोकमित । तृतीय "लघुव्याकरण" षट्शतश्लोकमित।

तत्र मध्यव्याकरणं लघुव्याकरण च प्रायो दुष्प्राप्यं वर्तते ।

इद हैमलघुप्रक्रियाख्यं व्याकरणं शब्दानुशासनसूत्रानुसारेण श्रीविनयविजयोपाध्यायैः रचितमस्ति, तदुपरि चतुस्त्रिंशत्सहस्रश्लोकमिता स्वोपज्ञटीकास्ति । एतद्ग्रन्थकर्तारः श्रीविनयविजयगणिनः श्रीमहोपाध्यायपदभाजोऽतिविद्वास आसन् । ते कस्मिन् देशे समुद्भूता इति निर्णेतु न शक्यते परं प्रायस्तेषा गुर्जरेषु विहारः संभाव्यते । तेषा गुरवः श्रीकीर्तिविजयगणिनस्तद्गुरवः श्रीमदकबरपातसाहिपूज्याः श्रीहीरविजयसूरयो विविधग्रन्थकर्तार आसन् । इदानीमपि तेषा कीर्तिकौमुदी भारताम्बरे प्रकाशते । महोपाध्यायश्रीविनयविजयसूरयस्तपागच्छीया उपकेशवंशोद्भवाश्चासन् । तेषा निर्वाणकालस्तु श्रीविक्रमार्कसमयाद्वेदाग्निमुनिचन्द्र (१७३४) मिते वर्षेऽभूत् । एभिरनेके ग्रन्था जैनमतोपयोगिन. समारचिताः । तत्र लोकप्रकाश', शान्तसुधारसः (गेयमयः), नयकर्णिका, सुबोधिका कल्पवृत्तिः (कल्पसूत्रटीका) इत्यादयोऽद्यापि प्रसिद्धाः प्रवर्तन्ते ।

एतद्व्याकरणं व्युत्पित्सूनां सुखबोधकमनतिविस्तारं चास्ति । तस्य सङ्कलनाया प्रथमं सञ्ज्ञाधिकारो मूलसूत्रसहितकारिकाभिरेव प्रतिपादितः, सन्धि-

विचारोऽपि सुगमतत्वेन विशदीकृतस्तथा पड्लिङ्गतानां शब्दानामकाराद्यनुक्रमेणैव सर्वं क्रमं साधितं, अव्ययादितद्धितान्तानां प्रकरणानां तथा चोत्तरार्धे धातुकृत्प्रत्ययानां यादृशी क्रमरचना रचिताऽस्ति तादृशी न क्वापि व्याकरणान्तरे दृश्यते ।

एवं सर्वत संस्कृतपाठकानामत्युपयोगकारि शास्त्रोपकारकं चेदं व्याकरणं विज्ञाय श्रीमन्महामुनिश्रीवृद्धिचन्द्रगुरुप्रेरणयाऽस्माभिर्मुद्राप्य प्रकाशितं । आशास्महे व्युत्सित्सूनां सर्वेषामत्र प्रवृत्तिः साधीयसी स्यादिति । महता यत्नेन ग्रन्थोऽयं अस्मदीयशास्त्रिनर्मदाशंकरशर्मणा परिशोधितस्तथापि यद्यत्र किंचित् स्खलितं सुधीभिर्लक्ष्येत तत्परिशोधनीयम् । एतद्ग्रन्थस्य शुद्धिपत्रमपि सङ्कलितं तदवलोकनीयं पाठकैरिति सानुनयं प्रार्थयामहे वयम् ।

संवत् १९४९ श्रावण. — श्रीजैनधर्मप्रसारकसभा, भावनगर

लक्षयन्तु लक्षणवन्तो लक्षणशास्त्रद-
त्तलक्ष्या. ।

अस्मिन्ननन्यसाधारणे जिनशासने तर्कव्याकरणकाव्यादीनि सर्वशास्त्राणि विशिष्टज्ञानकारणानीत्यतो व्याकरणग्रन्था महावैयाकरणग्रथिता मुद्रिता अमुद्रिताश्च दरीदृश्यन्ते, तेषामेकतमोऽयं ग्रन्थोऽध्येतॄणामुपकाराय पूर्वमस्माभिर्मुद्रापित आसीत्, परंतु लघीयसैव कालेनास्य प्रतयो रिक्तीभूताः, प्रार्थयितारश्चानेकशो मार्गयन्तो विफलप्रार्थनावत्त्वेन विषण्णा आसते, अतोऽस्माभिः पठनानुकूल्य विधित्सुभिः पेथापुरवास्ति कालिदासात्मजसकरचन्द्र श्रेष्ठिनः सम्प्रत्यमदावाद्निवासिनो द्रव्यसाहाय्येनायं मुद्रापित. । ग्रन्थस्यास्यैतत्प्रणेतुश्च माहात्म्य प्रथमावृत्तिप्रस्तावनाया लिखितप्रायत्वात्सुप्रसिद्धत्वाच्च न प्रतन्यते । अधीत्येममध्येतार आत्महिते प्रवर्तन्तामित्याशास्महे । शुद्धिविषये चास्य प्रथमावृत्तितोऽधिकतरे प्रयत्ने कृतेऽपि दृष्टिदोषादिना कारणेन स्खलितानि भवेयुश्चेत्तज्ज्ञातार शोधयेयुरिति प्रार्थ्यते इति ॥

संवत् १९७४ चैत्र — श्रीजैनधर्मप्रसारकसभा, भावनगर.

विचारोऽपि सुगमत्वेन विशदीकृतस्तथा षड्लिङ्ग गताना शब्दानामकाराद्यनुक्रमेणैव सर्व क्रम साधित, अव्ययादितद्धितान्ताना प्रकरणाना तथा चोत्तरार्धे धातुकृत्प्रत्ययाना यादृशी क्रमरचना रचिताऽस्ति तादृशी न क्वापि व्याकरणान्तरे दृश्यते ।

एवं सर्वत सस्कृतपाठकानामत्युपयोगकारि शास्त्रोपकारक चेद व्याकरण विज्ञाय श्रीमन्महामुनिश्रीवृद्धिचन्द्रगुरुप्रेरणयाऽस्माभिर्मुद्राप्य प्रकाशित । आशास्महे व्युत्पित्सूना सर्वेषामत्र प्रवृत्ति साधीयसी स्यादिति । महता यत्नेन ग्रन्थोऽय अस्मदीयशास्त्रिनर्मदाशंकरशर्मणा परिशोधित स्तथापि यद्यत्र किञ्चित् स्खलित सुधीभिर्लक्ष्येत तत्परिशोधनीयम् । एतद्ग्रन्थस्य शुद्धिपत्रमपि सङ्कलित तदवलोकनीय पाठकैरिति सानुनय प्रार्थयामहे वयम् ।

सवत् १९४९ श्रावण | श्रीजैनधर्मप्रसारकसभा, भावनगर

द्वितीयावृत्तिप्रस्तावना ।

लक्षयन्तु लक्षणवन्तो लक्षणशास्त्रद-त्तलक्ष्याः ।

अस्मिन्ननन्यसाधारणे जिनशासने तर्कव्याकरणकाव्यादीनि सर्वशास्त्राणि विशिष्टज्ञानकारणानीत्यतो व्याकरणग्रन्था महावैयाकरणग्रथिता मुद्रिता अमुद्रिताश्च दरीदृश्यन्ते, तेषामेकतमोऽयं ग्रन्थोऽध्येतॄणामुपकाराय पूर्वमस्माभिर्मुद्रापित आसीत्, परतु स्वल्पीयसैव कालेनास्य प्रतयो रिक्तीभूताः, प्रार्थयितारश्चानेकशो मार्गयन्तो विफलप्रार्थनावत्त्वेन विषण्णा आसते, अतोऽस्माभिः पठनानुकूल्यं विधित्सुभिः पेथापुरवासि कालिदासात्मजसकरचन्द्र श्रेष्ठिनः सम्प्रत्यमदावाद-निवासिनो द्रव्यसाहाय्येनाय मुद्रापित । ग्रन्थस्यास्यैतत्प्रणेतुश्च माहात्म्यं प्रथमावृत्तिप्रस्तावनायां लिखितप्रायत्वात्सुप्रसिद्धत्वाच्च न प्रतन्यते । अधीत्येममध्येतार आत्महिते प्रवर्तन्तामित्याशास्महे । शुद्धिविषये चास्य प्रथमावृत्तितोऽधिकतरे प्रयत्ने कृतेऽपि दृष्टिदोषादिना कारणेन स्खलितानि भवेयुश्चेत्तज्ज्ञातार शोधयेयुरिति प्रार्थ्यते इति ॥

संवत् १९७४ चैत्र } श्रीजैनधर्मप्रसारकसभा, भावनगर.

अथ हैमलघुप्रक्रियाख्यं व्याकरणम् ।

संज्ञाधिकारः ॥

॥ श्रीजिनाय नमः ॥

प्रणम्य परमात्मानं बालानां बोधसिद्धये ॥
करोमि प्रक्रियां सिद्धहेमचन्द्रानुसारिणीम् ॥१॥
ॐनमो हेमचन्द्राय हैमव्याकरणाय च ॥
शब्दपाथोधिसोमाय जगद्विख्यातकीर्तये ॥२॥
आदौ विघ्नविघाताय शिष्टाचाराच्च शास्त्रकृत् ॥
परमेष्ठिनमस्कारं कुरुते भावमङ्गलम् ॥ ३ ॥

अर्हम् ॥ १ ॥

अर्हमित्यक्षरं ध्येयं परमेश्वरवाचकम् ॥
शास्त्रादौ पठतां क्षेमव्युत्पत्त्यभ्युदयप्रदम् ॥४॥

सिद्धिः स्याद्वादात् ॥ २ ॥

शब्दानां ज्ञप्तिनिष्पत्ती स्यातां स्याद्वाददर्शने ॥
शब्दे ह्येकान्ततो नित्येऽनित्ये वा तद्द्वयं कुतः ॥५
ततादौ व्यवहाराय संज्ञां दिशति शास्त्रकृत् ॥

औदन्ता स्वरा ॥ ३ ॥

औकारान्ता अकाराद्या स्वरा वर्णाश्चतुर्दश ॥ ६
अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ १४

एकद्वित्रिमात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुता ॥ ४ ॥

मात्रा कालविशेष ।
एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ॥
प्लुत स्वरस्त्रिमात्र स्याद्व्यञ्जन चार्धमात्रकम् ॥ ७
अ इ उ ऋ ऌ इति ह्रस्वा । आ ई ऊ ॠ ॡ ए
ऐ ओ औ इति दीर्घा । आ ३ ई ३ इत्यादिप्लुता ।
दूरादामन्त्रणे प्रश्ने प्रश्नाख्याने च भर्त्सने ॥
समत्यसूयाकोपार्दौ यथायोग स्वरा प्लुता ॥ ८ ॥
स चैकैकस्त्रिधोदात्तोऽनुदात्त स्वरितोऽपि च ॥
षोढा च सानुनासिकनिरनुनासिका इति ॥ ९ ॥
उच्चैर्नीचै समवृत्त्योच्चार्यमाणा स्वरा क्रमात् ॥
उदात्ताश्चानुदात्ताश्च स्वरिताश्च भवन्त्यमी ॥ १०
मुखनासोच्चार्यमाणो वर्ण स्यात्सानुनासिक ॥
मुखेनैवोच्चार्यमाण स्यातो निरनुनासिक ॥ ११
प्रत्येकमित्यवर्णाद्या पञ्चाष्टादशधा स्मृता ॥
सन्ध्यक्षर द्वादशधा ह्रस्वषड्भेदवर्जितम् ॥ १२ ॥
दीर्घषड्भेदवर्जितऌकारोपि द्वादशधेति पाणि
नीया ।

अनवर्णा नामी ॥ ५ ॥

अवर्णवर्जितास्वैते स्वरा द्वादश नामिनः ॥

लृदन्ताः समानाः ॥ ६ ॥

लृकारान्ता अकाराद्या समानाख्या स्वरा दश१३

ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षरम् ॥ ७ ॥

सन्ध्यक्षराख्याश्चत्वार ए ऐ ओ औ इमे स्वरा ॥

अं अः अनुस्वारविसर्गौ ॥ ८ ॥

अकारावेतयोर्मध्ये सुखोच्चारणहेतुकौ ॥ १४ ॥

कादिर्व्यञ्जनम् ॥ ९ ॥

व्यञ्जनाख्यास्त्रयस्त्रिंशद्वर्णा हान्ताश्च कादयः ॥
कखगघङ १ चछजझञ २ टठडढण ३ तथदधन४
पफबभम ५ यरलवशषसह ।

पञ्चको वर्गः ॥ १० ॥

मान्तेषु कादिवर्णेषु कचटतपसंज्ञका ॥ १५ ॥
पञ्चभिः पञ्चभिर्वर्णैर्वर्गाः पञ्च प्रकीर्तिताः ॥

अपञ्चमान्तस्थो धुट् ॥ ११ ॥

अवर्गपञ्चमान्तस्थास्ते चतुर्विंशतिर्धुटः ॥ १६ ॥
क ख ग घ । च छ ज झ । ट ठ ड ढ । त थ द
ध । प फ ब भ । श ष स ह ॥

आद्यद्वितीयशषसा अघोषाः ॥ १२ ॥

आद्यद्वितीया वर्गाणामघोषाः शषसा अपि ॥

अन्यो घोषवान् ॥ १३ ॥

अन्ये स्युर्गादयो वर्णा घोषवन्तश्च विंशति १७
ग घ ङ । ज झ ञ । ड ढ ण । द ध न । ब भ
म । य र ल व ह । यरलवा अन्तस्थाः ।

अ अ ×क×प शषसा शिट् ॥ १४ ॥

शिट्संज्ञका अमी सप्त तत्र ×क कुलिशाकृतिः ॥
गजकुम्भाकृति ×पश्च कपावुच्चारणार्थकौ ॥१८॥

तुल्यस्थानास्यप्रयत्नः स्वः ॥ १५ ॥

आस्यप्रयत्नस्थानाभ्यां तुल्या वर्णाः स्वसंज्ञकाः ॥
चतुर्दशानां स्वराणां स्वस्वभेदा यथा मिथः ॥१९
पञ्चपञ्चैकवर्गस्था वर्णाः स्वाः स्युः परस्परम् ॥
यवला सानुनासिकनिरनुनासिका अपि ॥२०॥
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ॥
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥२१
विसर्गोऽथाकुहाः कण्ठ्यास्तालव्या इचुयाश्च शाः
उपूपध्मानीया ओष्ठ्या मूर्धन्या ऋटुषाश्च रः २२
दन्त्या लृतुलसा ए ऐ कण्ठतालुसमुद्भवौ ॥
ओ औ कण्ठोष्ठजौ ज्ञेयौ वो दन्तौष्ठ्यः प्रकी-
र्तितः ॥ २३ ॥
जिह्वयश्च जिह्वामूलीयोऽनुस्वारो नासिकोद्भवः ॥
स्वस्थाननासिकास्थाना स्युर्ङञणनमा इति २४

स्यादुरस्यो हकारस्तु सहान्तस्थ' सपञ्चम' ॥
आस्यप्रयत्ना• संवारविवारस्पृष्टतादय ॥ २५ ॥
उक्ते वर्णे स्वसज्ञोऽपि ग्राह्यः कारे च केवलः ॥
संयोग• स्याद्व्यञ्जनानि स्वराव्यवहितान्यहो ॥२६

अप्रयोगीत् ॥ १६ ॥

वर्णो वर्णसमूहो वा पाठे समुपलभ्यते ॥
न दृश्यते प्रयोगे य' स इत्सञ्ज्ञक इष्यते ॥२७॥
स्यादिस्त्यादिर्विभक्ति स्याद्विभक्त्यन्त भवेत्पदम्
आदेश शत्रुवज्ज्ञेयो भवेन्मित्रवदागम ॥२८॥
अवसान विराम• स्याद्वर्णानुच्चारण पुरः ॥
त्रयो लुक् लुप् च लोपश्च वर्णादर्शनवाचका ॥२९
दीर्घो विसर्गानुस्वारयुक् सयोगपरो गुरुः ॥
असयोगपरो ह्रस्वो विसर्गाद्युज्झितो लघु ॥३०॥
अरेदोतो गुणसञ्ज्ञा ऋइउस्थानभाविन ॥
वृद्धिसंज्ञा' स्मृता आ आर् ऐदौच स्वरसभवाः३१
स्यमौजस स्युर्घुट्संज्ञा' पुंस्त्रियो शिर्नपुसके ॥
विना सबोधनार्थ सिं शेषघुट्सञ्ज्ञका असी ॥३२

लोकात् ॥ १७ ॥

यदत्र सज्ञान्यायादि वर्णाम्नायादि नोदितम् ॥
तद्वैयाकरणादिभ्यो लोकेभ्यो बुध्यता बुधैः ३३
इति महोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयवि-
जयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां संज्ञाधिकार समाप्त ॥

---

१ "आस्यप्रयत्ना स्पृष्टाद्या विवाराद्यास्तु बाह्यका '
पाठ क्वचिद् दृश्यते ।

अथ स्वरसन्धिरभिधीयते ॥

वृषभ-अजितौ इति स्थिते—

समानानां तेन दीर्घः ॥ १ ॥

समानाना तेन परेण समानेन सह दीर्घ स्यात् । द्वयो स्थाने एको दीर्घ स्यादिति सहार्थ । लोकात्, स्वरहीन परेण सयोज्यम् । वृषभाजितौ । तव-आयु तवायु । दधि-इद दधीदम् । मधु उदक मधूदकम् । पितृ-ऋषभ पितृषभ । होतृ ऋकार होतृकार ।

अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् ॥ २ ॥

अवर्णस्य इवर्णउवर्णऋवर्णलृवर्ण सह एत् ओत् अर् अल् इत्येते आदेशा स्यु ।

(यथासङ्ख्यमनुदेश समसङ्ख्याकानाम्॥)

तव-इद तवेदम् । गङ्गा-उदक गङ्गोदकम् । महा ऋषि ।

(जल्तुम्बिकान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनम्॥)

महर्षि । तव-लृकार तवल्कार ।

ऋणे प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सरवत्सतरस्यार् ॥ ३ ॥

प्रादीना सप्तानामवर्णस्य ऋणे परे ऋता सहार् स्यात् । प्र-ऋण प्रार्णम् । ऋण-ऋण ऋणार्णम् ।

ऋते तृतीयासमासे ॥ ४ ॥

अवर्णस्य ऋते परे तृतीयासमासे ऋता सहार् स्यात् । शीत-ऋत' शीतार्त । इत्यादि ।

ऐदौत्सन्ध्यक्षरैः ॥ ५ ॥

अवर्णस्य सन्ध्यक्षरै. परै सह ऐऔ स्याताम् । तव एषा तवैषा । महा-ऐश्वर्य महैश्वर्यम् । तव-ओदन तवौदन । तव-औपगव तवौपगवः ।

वौष्ठौतौ समासे ॥ ६ ॥

ओष्ठौत्वो परयो समासेऽवर्णस्य लुग्वा स्यात् । बिम्बोष्ठी । बिम्बौष्ठी । स्थूलोतु । स्थूलौतु ।

(क्वचिदन्यत्राप्येदोतो परयोरवर्णस्य लुग्वाच्याः)

अद्य-ओम् अद्योम् । इह-एव तिष्ठ इहेव तिष्ठ ।

(क्वचिदवर्णस्येवर्णोवर्णाभ्यां सहैत्वौत्वे वाच्ये)

स्व-ईर स्वैर । स्व-ईरिणी स्वैरिणी । अक्ष ऊहिनी अक्षौहिणी । प्र-ऊढ प्रौढ । दधि-अन्न इति स्थिते ।

इवर्णादेरस्वे स्वरे यवरलम् ॥ ७ ॥

इउऋऌवर्णानामस्वे स्वरे परे यवरलाः स्यु । दध् य् अन्न इति तावद्भवति ।

अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ॥ ८ ॥

अदीर्घात्स्वरात्परस्य रहस्वरवर्जस्य वर्णस्य

रामे असयुक्तव्यञ्जने च परेऽनु द्वित्वं वा स्यात्। इति धस्य वा द्वित्वम्।

तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ॥ ९ ॥

तृतीये चतुर्थे च परे धुटस्तृतीय स्यात्। एकवर्गीया मिथ स्वा इति पूर्वधकारस्य दकार। दद्ध्यत्र। दध्यत्र। मधु अत्र मद्ध्वत्र। मध्वत्र। पितृ-अर्थ पित्रर्थ। पित्रर्थ। ऌ इत् लित्। इवर्णादेरित्यत्र पञ्चमीव्याख्याने दधियत्र, मधुवत्रेत्यादि। गौरी-अत्रेत्यत्र गौर् य् अत्रेति जाते अदीर्घाद्विरामेति सूत्राप्राप्तेर्न रेफस्य द्वित्वम्, किन्तु

ह्रादर्हस्वरस्यानु नवा ॥ १० ॥

स्वरात्पराभ्या रहाभ्या परस्य रहस्वरवर्जस्य वर्णस्यानु द्वित्व वा स्यादिति यकारस्य वा द्वित्वम्। गौर्य्यत्र। गौर्यत्र। नहि-अत्र नह्य्यत्र। नह्यत्र।

एदैतोऽयाय् ॥ ११ ॥

एकारैकारयो स्वरे परे अयायौ स्याताम्। ने-अन नयनम्। नै अक नायक।

ओदौतोऽवाव् ॥ १२ ॥

ओकारौकारयो स्वरे परे अवावौ स्याताम्। लो-अन लवनम्। लौ-अक लावक।

(पदान्तेऽयायावावा य्वो स्वरे परे लुग्वा वाच्या इति सप्तमसन्धिश्च)

ते-आगता त आगता । तयागता । तस्मै-इदं तस्मा इदं । तस्मायिद । पटो-इह पट इह । पटविह । वृक्षौ-इह वृक्षा इह । वृक्षाविह ।

स्वरे वाऽनक्षे ॥ १३ ॥

गोशब्दसम्बन्धिन ओकारस्याक्षशब्दवर्जस्वरे परे अव इत्यकारान्त आदेशो वा स्यात् । गो-ईश गवेश. । गवीश ।

(इन्द्रे परे सज्ञाया च नित्यम्‌)

गवेन्द्र । गवाक्ष ।

एदोत. पदान्तेऽस्य लुक् ॥ १४ ॥

पदान्तस्थाभ्यामेदोद्भ्या परस्याकारस्य लुक् स्यात् । तेऽत्र । पटोऽत्र । पदान्त इत्येव । ने-अन नयनम् ।

इति महोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचिताया हैमलघुप्रक्रियाया स्वरसधि समाप्त ।

अथासन्धिरुच्यते ॥

प्लुतोऽनितौ ॥ १ ॥

इतिवर्जे स्वरे परे प्लुत सन्धिभाग् न स्यात् । चैत्र ३ अत्र न्वसि । इतौ तु । सुश्लोकेति ।

इ ३ वा ॥ २ ॥

इ प्लुत. सन्धि वा नैति । लुनीहि ३ इति नीहीति ।

ईदूदेद्द्विवचनम् ॥ ३ ॥

एते त्रयो द्विवचनान्ता सन्धि नाप्नुवन्ति। मुनी इह। साधू एतौ। माले इमे। पचेते इति।

अदो मुमी ॥ ४ ॥

अदसशब्दसम्बन्धिनौ मुमी सन्धिं नाप्नुत। अमुमुईचा। अमी अश्वा।

चादि स्वरोऽनाङ् ॥ ५ ॥

आङ्वर्जश्चादि स्वर सन्धिं नैति। अ अपेहि। इ इन्द्र पश्य। उ उत्तिष्ठ। आ एवम्। अनाङिति किम्। आ इहि एहि।

ओदन्त ॥ ६ ॥

ओदन्तश्चादि स्वरे सन्धि न भजते। अहो अत्र।

सौ न वेतौ ॥ ७ ॥

सिनिमित्त ओकार इतौ परे सन्धि वा नैति। पटो इति पटविति।

वाऽत्यसन्धि ॥ ८ ॥

गोरोकारस्यावति परेऽसन्धिर्वा स्यात्। गो अग्रम् गवाग्रम्। गोऽग्रम्।

ऋलृति ह्रस्वो वा ॥ ९ ॥

ऋति लृति च परे समानाना ह्रस्वो वा स्यात्।

ह्रस्वविधानसामर्थ्यादसन्धिः। इदमेव ह्रस्वस्यापि ह्रस्वविधाने फलम्। बाल ऋश्य। बाल्ऋश्य ॥

ह्रस्वोऽपदे वा ॥ १० ॥

इउऋऌवर्णानामस्वे स्वरे परे ह्रस्वो वा स्यात्, न चेत्तौ निमित्तनिमित्तिनावेकत्र पदे स्याताम्। नदि एषा। मधु अत्र। एकपदे तु। नद्यौ ॥

(अ इ उ वर्णानां विरामेऽनुनासिको वाच्यः)

साम॑। साम। दधिँ। दधि।

इति महोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां स्वरसन्धिः समाप्तः।

अथ व्यञ्जनसन्धिः ॥

वाक् मह इति स्थिते।

धुटस्तृतीयः ॥ १ ॥

पदान्ते धुटां स्वस्तृतीयः स्यात्। वाग् मह इति भवति।

तृतीयस्य पञ्चमे ॥ २ ॥

वेति पदान्त इति अनुनासिक इति चानुवर्तते। एवमन्यत्राप्यपेक्षितं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयम्। पदान्तस्थस्य वर्गतृतीयस्य पञ्चमे परे स्वः पञ्चमो वा स्यात्। वाङ्मह। वाग्मह।

(प्रत्यये च-प्रत्ययस्थे पञ्चमे परे च नित्यम्)

वाग् मय वाङ्मयम्।

ततो हश्चतुर्थः ॥ ३ ॥

पदान्तस्थात्तृतीयात्परस्य हस्य पूर्वतृतीयस्वर्गश्चतुर्थो वा स्यात्। वाग्घरिः। वाग्हरिः। तद्धितम्। तद्धितम्। तद्हितम्।

नोऽप्रशानोऽनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्याधुट्परे ॥ ४ ॥

पदान्तस्थस्य प्रशान्वर्जशब्दसम्बन्धिनो नस्य चटतेषु सद्वितीयेष्वधुट्परेषु शषसा यथासंख्यं स्युः। अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य। भवांश्चारः। भवाँश्चारः। भवांश्छेकः। भवाँश्छेकः। भवांष्टकः। भवाँष्टकः। भवांष्ठकारः। भवाँष्ठकारः। भवांस्तनुः। भवाँस्तनुः। भवांस्थुडति। भवाँस्थुडति। प्रशान्वर्जनात्। प्रशाञ्चरः। अधुडिति किम्। भवान्त्सरुकः।

द्वि कान कानि सः ॥ ५ ॥

द्विरुक्तस्य कानः कानि परे सः स्यात्। अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य। कांस्कान्। काँस्कान्।

न शि ञ्च् ॥ ६ ॥

पदान्तस्थस्य नस्य शे परे ञ्च् वा स्यात्। भवाञ्च्शूरः भवाञ् शूरः। अथ श्लोके। भवाञ्च्श्च्योतति।

प्रथमादधुटि शश्छः ॥ ७ ॥

पदान्तस्थात्प्रथमात्परस्य शस्याधुटि छो वा

स्यात् । भवाञ्च्छूर. । भवाञ्चशूर , इति विकल्प-द्वये त्रैरूप्यम् । अधुटीति किम् ? वाक्श्च्योतति ।

ङ्णो कटावन्तौ शिटि नवा ॥ ८ ॥

पदान्ते । प्राङ्क्शेते । प्राङ्क्छेते । प्राङ्शेते । सुगुणट्शेते । सुगणट्छेते । सुगणशेते ।

तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ ॥ ९ ॥

मुइत्यागमस्य पदान्तस्थस्य च मस्य व्यञ्जने परे तस्यैव स्वावनुस्वारानुनासिकौ स्याताम् । त्वम् चारुः । त्वचारुः । त्वञ्चारुः । त्व टक' । त्वण्टक । कंय । कॅय्य । पुरो व्यञ्जनाभावे तु नानुस्वार । त्वम् । सम्राट् इति तु निपात ।

ह्रस्वाद् ङ्णनो द्वे ॥ १० ॥

ह्रस्वात्परेषा पदान्तस्थाना ङ्णना स्वरे परे द्वित्वं स्यात् । क्रुङ्ङास्ते । सुगण्णिह । लिखन्नास्ते ।

स्वरेभ्य ॥ ११ ॥

स्वरात्परस्य छस्य द्विरत्र स्यात् ।

अघोषे प्रथमोऽशिट. ॥ १२ ॥

अघोषे परे शिड्वर्जस्य धुट स्व प्रथम स्यादि त्याद्यछस्य चत्वे । तरच्छत्रम् । इच्छति ।

अनाङ्माङो दीर्घाद्वा छ. ॥ १३ ॥

दीर्घाद्दीर्घस्थानीयाच्च प्लुतात्स्वरात्परश्छो

स्यात् । कन्याच्छत्र, कन्याछत्रम् । मुनेच्छत्र, मुने-छत्रम् । (आङ्माङ्भ्या तु नित्यम् । *) आच्छाया । माच्छिदत् ।

तवर्गस्य श्चवर्गष्टवर्गाभ्या योगे चटवर्गौ ॥ १४ ॥

तवर्गस्य शचवर्गयोगे चवर्ग षटवर्गयोगे टवर्गः स्यात् । तत्-शास्त्र तच्छास्त्रम् । तत् चारु, तच्चारु । पिष्-त, पिष्टम् । तत् टकार, तट्टकार । ईड् ते, ईट्टे ।

सस्य शषौ ॥ १५ ॥

सकारस्य शचवर्गाभ्या योगे श षटवर्गाभ्या च योगे ष स्यात् । वृस्-चति, वृश्चति । दोस् षु, दोष्षु । पदान्तापदान्तयोरय विधि ।

न शात् ॥ १६ ॥

शात्परस्य तवर्गस्य चवर्गो न स्यात् । प्रश्न ।

पदान्ताट्टवर्गादनाम्नगरीनवते ॥ १७ ॥

पदान्तस्थाट्टवर्गात्परस्य तवर्गस्य टवर्गः सस्य च षो न स्यात् षट् नया षण्नया । षट्सु । नाम्नगरीनवतीना तु स्यात् । षण्णाम् । षण्णगरी । षण्णवति ।

षि तवर्गस्य ॥ १८ ॥

पदान्तस्थस्य तवर्गस्य षे परे टवर्गो न स्यात् । तीर्थकृत् षोडश शान्ति ।

लि लौ ॥ १९ ॥

पदान्तस्थस्य तवर्गस्य ले परे लौ स्याताम् । तत्र नकारस्य सानुनासिको ल शेषाणा निरनुनासिक । तद्-लूनं, तल्लूनम् । भवान्-लिखति, भवाँल्लिखति ।

इति महोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचिताया हैमलघुप्रक्रियाया व्यञ्जनसन्धि समाप्त ॥

अथ रेफसन्धि. ॥

कस्-चारु इति स्थिते ।

सो रु. ॥ १ ॥

पदान्ते सो रु स्यात् । उकार स्वाभाविकरेफाद्भेदज्ञापनार्थ इत् । कर् चारु इति जाते ।

चटते सद्वितीये ॥ २ ॥

पदान्तस्थस्य रस्य चटतेपु सद्वितीयेपु परेपु यथासख्य शषसा नित्य स्यु । कश्चारु । (निरनुबन्धग्रहणे सामान्यग्रहणम्:‡) प्रातश्चरति । कश्छन्न । कष्ट । कष्ठ । कस्त. । कस्थ ।

शषसे शषस वा ॥ ३ ॥

पदान्तस्थस्य रस्य शषसेपु परेपु शषसा वा स्यु । कश्शेते । पक्षे—

र॰ पदान्ते विसर्गस्तयो. ॥ ४ ॥

पदान्तस्थस्य रस्य विरामेऽघोपे परे च विसर्ग॰

स्यात् । क शेते । कष्षण्ड, क षण्ड । कस्साधु:, क: साधु ।

र करपफयो ×क×पौ ॥ ५ ॥

पदान्तस्थस्य रस्य कखयो परयो ×को वा पफयोश्च परयो ×पोवा स्यात् । क×करोति ×क करोति। क×खनति, क खनति। क×पचति, क पचति। क×फलति, क फलति। पुन×पुष्ट, पुन पुष्ट इत्यादि। (ख्यागिरोर्नित्य विसर्ग ×) । क ख्यात । शिट्परेऽघोषे परेप्येवम् । क प्साति । (अघोषपरे शिटि परे रो लुग्वा×) । कश्च्योतति, क श्च्योतति ।

अतोऽति रोरु ॥ ६ ॥

अकारात्परस्य रोरति परे उ स्यात् । अवर्णस्येति ओत्वे एदोत इत्यकारलोपे च । कोऽर्थ । रोरिति किम् । प्रातरत्र ।

रोर्य ॥ ७ ॥

अवर्णाद् भोभगोसघोसुशब्देभ्यश्च परस्य रो स्वरे परे य, स्यात्तस्य च स्वरे परे लुग्वा लुक्यसन्धि श्च। कयास्ते, क आस्ते। कयिह क इह। भोयत्र, भो अत्र। भगोयत्र भगो अत्र। अघोयत्र, अघो अत्र। अवर्णादिति किम्? निर्गिरत्र। भोस् इत्यादय आमन्त्रणे सकारान्ता अव्यया ।

अवर्णभोभगोऽघोर्लुगसन्धि, ॥ ८ ॥

अवर्णाद्भो इत्यादिभ्यश्च रोर्घोपवति परे लुक् स्यात् । स च न सन्धिहेतुः । देवा यान्ति । भो यासि । भगो हस । अघो वद ।

घोपवति ॥ ९ ॥

अत परस्य रोर्घोपवति उ स्यात् । धर्मो जयति ।

सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत् ।
परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ १ ॥

रोरित्येव । प्रातर्याति ।

रो रे लुग् दीर्घश्चादिदुत ॥ १० ॥

रस्य रेफे परे लुक् स्यात्तत्सन्नियोगे च पूर्वस्थाना अ इ उ इत्येषा दीर्घ । मुनी राजते । साधू राजते । पुना रमते । अकारात्परस्य रोस्तु घोपवतीत्युकार । जिनो राजते ।

रो लुप्यरि ॥ ११ ॥

रेफवर्जिते वर्णे परे पदान्तस्थस्याह्नो नस्य स्यादिलुपि सत्या र स्यात् । अहरधीते । अहर्गण' । लुकि तु ।

अह्न ॥१२॥

अह्नसंबन्धिनो नस्य पदान्ते रु स्यात् । हे दीर्घाहो निदाघ । अरीति किम् । अहोरूपम् ।

वाऽहर्पत्यादय' ॥ १३ ॥

एषु विसर्गाद्यभावो वा स्यात्। अहर्पति'। अहं×-
पति । अह पति । गीर्पति । गी×पति । गी पति ।

एतत्तदश्च व्यञ्जनेऽनगूनञ्समासे ॥ १४ ॥

एतच्छब्दात्तच्छब्दाच्च परस्य सेर्व्यञ्जने परे लुक्
स्यात्। एष दत्ते। स लाति । अकि नञ्समासे
च न। एषको कृती। सको याति। अनेषो याति।
असो याति।

तद् से स्वरे पादार्था ॥ १५ ॥

तच्छब्दात्परस्य से स्वरे परे लुक् स्याद्यदि
मेर्लुकि सत्यामेव श्लोकादिपाद पूर्येत।
सैष दाशरथी राम सैषधीरनुरुध्यति ॥

अन्यत्र यथाप्राप्तम्।

स एष भरतो राजा स एष नलभूपति ॥ २ ॥

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयो'।
नित्या समासे वाक्ये तु सा व्यपेक्षामपेक्षते ॥३॥

इति महोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयवि
जयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां रेफसन्धि समाप्त ।

अथ विभक्तिर्विभाव्यते ॥

अधातुविभक्तिवाक्यमर्थवन्नाम ॥ १ ॥

धातुविभक्त्यन्तवाक्यवर्जमर्थवच्छब्दरूप नाम स्यात्तत स्यादय. सप्त विभक्तयो योज्यन्ते।

स्यौ जसित्यादि ॥ २ ॥

सि औ जस् इति प्रथमा । अम् औ शस् इति द्वितीया । टा भ्या भिस् इति तृतीया । ङे भ्या भ्यस् इति चतुर्थी । ङसि भ्या भ्यस् इति पञ्चमी। ङस् ओस् आम् इति षष्ठी । ङि ओस् सुप् इति सप्तमी। तत्राप्यर्थेकत्वविवक्षाया प्रथमैकवचनं सि । इकार उच्चारणार्थ इत् । देवस् इति स्थिते । सोरु । र पदान्ते विसर्गस्तयो । देव । द्वित्वे, देव औ । ऐदौत्सन्ध्यक्षैररिति । देवौ । बहुत्वे, देव जस् । जकारो विशेषणार्थ ।

अत आ स्यादौ जस्भ्याम्ये ॥ ३ ॥

स्यादौ जसि भ्यामि ये च परे अत आ स्यात्। तत समानाना तेनेति दीर्घे, देवा ।

अदीर्घो दीर्घता याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता ।
पूर्व (र्वे)। दीर्घस्वर दृष्ट्वा परलोपो विधीयते ॥१॥

यद्वा 'पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्ति' इति दीर्घस्यापि दीर्घत्वम् । द्वितीयेकवचने, देव अम् ।

समानादमोऽत ॥ ४ ॥

समानात्परस्यामोऽकारस्य लुक् स्यात् । देवम् । देवौ । बहुवचने, देव शस् । शकार प्राग्वत् ।

शसोऽता सश्च न पुंसि ॥ ५ ॥

शसुसम्बन्धिनाऽकारेण सह पूर्वसमानस्य दीर्घ स्यात्, तत्सन्नियोगे च पुल्लिङ्गे शस सो न स्यात्। देवान् । तृतीयैकवचने, देव टा । टकार इत् ।

टाङसोरिनस्यौ ॥ ६ ॥

आत्परयोष्टाङसोरिनस्यौ स्याताम्। देवेन। अत आ स्यादौ इत्याऽऽत्वे । देवाभ्याम् ।

भिस ऐस् ॥ ७ ॥

आत्परस्य स्यादेर्भिस ऐस् स्यात् । देवैः । चतुर्थ्येकवचने, देव ङे । ङकारो ङित्कार्यार्थं सर्वत्र ।

ङेङस्योर्यातौ ॥ ८ ॥

अकारात्परस्य ङेर्यो, ङसेश्च आत् स्यात् । अत आ इत्यात्वे देवाय । देवाभ्याम् । देव-भ्यस् इति स्थिते ।

एद्बहुस्भोसि ॥ ९ ॥

बहुत्वे स्यादौ सादौ भादौ ओसि च परेऽत एत्स्यात् । देवेभ्य । पञ्चम्येकवचने, देव ङसि । इकारो ङसो विशेषार्थ । ङेङस्योरित्यात् । देवात्।

देवाभ्याम्। देवेभ्य । टाङसोरिति ङस' स्याऽऽदेशे, देवस्य । ओस्येत्वेऽयादेशे, देवयो.। देव आम् इति स्थिते ।

ह्रस्वाऽऽपश्च ॥ १० ॥

ह्रस्वादावन्तात् स्त्रीदूदन्ताच्च परस्यामो नाम् स्यात् ।

दीर्घो नाम्यतिसृचतसृप् ॥ ११ ॥

तिसृ-चतसृ परान्तवर्जसमानस्य नामि परे दीर्घ स्यात् । देवानाम् । सप्तम्येकवचने, देवे । द्विवचने देवयो । बहुवचने, एद्बहुस्भोसि इत्येत्वे, देवे-सु इति स्थिते ।

नाम्यन्तस्थाकवर्गात् पदान्त' कृतस्य स. शिड्नान्तरेपि ॥ १२ ॥

नाम्यन्तस्थाकवर्गेभ्य परस्य पदमध्ये वर्तमानस्य केनचित् सूत्रेण कृतस्य सस्य ष स्यात्। शिटा नकारेण च व्यवधानेपि स्यात् । देवेषु ।

अदेत' स्यमोर्लुक् ॥ १३ ॥

अकारान्तादेकारान्ताच्च सेस्तदादेशस्याऽमश्च संबोधने लुक् स्यात् । संबोधनाभिव्यक्तये हेशब्दस्य प्राक्प्रयोग. । हे देव । हे देवौ । हे देवा । एव घटपटादयोऽकारान्ता पुलिङ्गा । सर्वादीनान्तु

विशेष । सर्व विश्व उभ उभयट् अन्य अन्यतर इतर डतर डतम त्व त्वत् नेम समसिमौ सर्वार्थौ । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरम्बहिर्योगोपसव्यानयोरपुरि । त्यद् तद् यद् अदस् इदम् एतद् एक द्वि युष्मद् असमद् भवतु किम्, इत्यसंज्ञायां सर्वादि । एते सर्वादयस्त्रिलिङ्गा । तत्र पुलिङ्गे रूपाण्युच्यन्ते । सर्वः । सर्वौ ।

जस इ ॥ १४ ॥

सर्वादेरकारान्तस्य जस इ स्यात् । सर्वे । सर्वं । सर्वा । सर्वान् । सर्वेन इति जाते ।

रषृवर्णान्नो ण एकपदेऽनन्त्यस्याऽल-चटतवर्गशसान्तरे ॥ १५ ॥

रेफषकारऋवर्णेभ्य परस्य एभि' सहैकपदस्थस्याऽनन्त्यस्य नो ण स्यात् । लादीन्विना शेषवर्णव्यवधानेऽपि भवति । सर्वेण । एकपद इति किम् ? अग्निर्नयति । चर्मनासिक । अनन्त्य इति किम् ? सर्वान् । लादिवर्जन किम् ? विरलेन । मूर्च्छनम् । दृढेन । तीर्थेन । रशना । रसना । सर्वाभ्याम् । सर्वैः ।

सर्वादे स्मैस्मातौ ॥ १६ ॥

सर्वादेरकारान्तस्य ङेङस्यो स्मैस्मातौ स्याताम् ।

सर्वस्मै । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्य । सर्वस्मात् । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्य । सर्वस्य । सर्वयो ।

अवर्णस्याम. साम् ॥ १७ ॥

अवर्णान्तस्य सर्वादेराम साम् स्यात् । एत्वपत्वे । सर्वेषाम् ।

ङे. स्मिन् ॥ १८ ॥

सर्वादेरदन्तस्य ङे स्मिन् स्यात् । सर्वस्मिन् । सर्वयो । सर्वेषु । हे सर्व । हे सर्वौ । हे सर्वे ।

नवभ्य. पूर्वेभ्य इस्मात्स्मिन्वा ॥ १९ ॥

पूर्वादिनवकाज्जसङसिङीनामिस्मात्स्मिनो वा स्यु' । पूर्वे, पूर्वा । पूर्वस्मात्, पूर्वात् । पूर्वस्मिन्, पूर्वे । नवकादिति किम ? त्ये ।

नेमार्द्धप्रथमचरमतयायाल्पकतिपयस्य वा ॥ २० ॥

नेमादीना शब्दाना तयायप्रत्ययान्ताना च जस इर्वा स्यात् । नेमे, नेमा । द्वितये, द्वितया । त्रये, त्रया । अत्र नेमशब्दस्य सर्वादित्वान्नित्य प्राप्ते शेषाणा चाप्राप्ते विकल्प ।

द्वन्द्वे वा ॥ २१ ॥

द्वन्द्वसमासे सर्वादीना जस इर्वा स्यात् । पूर्वापरे, पूर्वापरा ।

न सर्वादिः ॥ २२ ॥

द्वन्द्वे सर्वादि सर्वादिर्न स्यात्। पूर्वापराय। कतरकतमानाम्।

तीयं ङित्कार्ये वा ॥ २३ ॥

तीयान्तं ङेङसिङिषु सर्वादिर्वा स्यात्। द्वितीयस्मै, द्वितीयाय। द्वितीयस्मात्, द्वितीयात्। द्वितीयस्मिन्, द्वितीये। तृतीयस्मै, तृतीयाय। तृतीयस्मात्, तृतीयात्। तृतीयस्मिन्, तृतीये। शेषं देववत्। उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः। उभौ २। उभाभ्याम् ३। उभयोः २। उभयशब्दस्य द्विवचनाभावः। एवं च द्वित्वे उभशब्दः एकत्वबहुत्वयोस्तूभयशब्दः प्रयोज्यः। उभयो मणिः। उभये देवमनुष्याः। मासशब्दस्य विशेषः।

मासनिशासनस्य शसादौ लुग्वा ॥२४॥

शसादौ स्यादावेषां लुग्वा स्यात्। षष्ठ्या निर्दिष्टेऽन्त्यस्य कार्यम्। मासः, मासान्। मासा, मासेन।

नाम सिदय्व्यञ्जने ॥ २५ ॥

सिति प्रत्यये यवर्जव्यञ्जनादौ च परे नाम पदं स्यात्। अवर्णभोरिति रलुकि। माभ्याम्। धुटस्तृतीय इति दत्वे माद्भ्याम्। मासाभ्याम्। सर्वविभक्तिषु वा लुगिति केचित्। माः, मासः।

दन्तपादनासिकाहृदयासृग्यूषोदकदोर्यकृच्छकृतो दत्पन्नस्हृदसन्यूषन्नुदन्दोषन्यकञ्शकन् वा ॥ २६ ॥

शसादौ स्यादौ परे दन्तादीनां दशानां दत्प्रभृतयो दशादेशाः वा स्युः । दतः, दन्तान् । दद्भ्याम्, दन्ताभ्याम् । पदः, पादान् । पद्भ्याम्, पादाभ्याम् ।

अनोऽस्य ॥ २७ ॥

ङ्यामघुट्स्वरे च अनोऽस्य लुक् स्यात् । यूष्णः, यूषान् ।

नाम्नो नोऽनह्नः ॥ २८ ॥

पदान्ते नाम्नो नस्य लुक् स्यात् । स चेदह्नो न स्यात् । यूषभ्याम्, यूषाभ्याम् ।

ईङौ वा ॥ २९ ॥

ईकारे ङौ च परेऽनोऽस्य लुग्वा स्यात् । यूष्णि, यूषणि, यूषे । आकारान्तो विश्वपा शब्दः । विश्वपाः, विश्वपौ । विश्वपा । समानादमोतः । विश्वपाम् ।

लुगातोऽनापः ॥ ३० ॥

आप्वर्जस्याकारस्य ङ्या शसादौ स्वरे परे च लुक् स्यात् । विश्वपः । विश्वपा । विश्वपाभ्याम् । अदेतः स्यमोरित्यत्रात एव लुक उक्तत्वात्, संबो-

धने मिलोपाभाव । हे विश्वपा । एव सोमपा-प्रभृतय । इकारान्तो मुनिशब्द । मुनि ।

इदुतोऽस्त्रेरीदूत् ॥ ३१ ॥

स्त्रेरन्ययोरिदुतोरौता सह दीर्घ स्यात् । मुनी ।

जस्येदोत् ॥ ३२ ॥

इदुदन्तयोर्जसि परे एदोतौ स्याताम् । मुनय । मुनिम् । मुनी । मुनीन् ।

ट पुंसि ना ॥ ३३ ॥

इदुदन्ताभ्या पुंसि टाया ना स्यात् । मुनिना । मुनिभ्याम् । मुनिभि ।

ङित्यदिति ॥ ३४ ॥

दिद्वर्जिते ङिति स्यादौ परे इदुतोरेदोतौ स्याताम् । मुनये । मुनिभ्याम् । मुनिभ्य ।

एदोद्भ्या ङसिङसो र ॥ ३५ ॥

(प्रत्ययस्य विधीयमान आदेश सर्वस्य स्यात् ।७) मुने । मुनिभ्याम् । मुनिभ्य । मुने । मुन्यो । मुनीनाम् ।

ङिर्डौ ॥ ३६ ॥

इदुदन्तात्परो ङिर्डौ स्यात् ।

डित्यन्त्यस्वरादे ॥ ३७ ॥

अन्त्यस्वरस्य तदादे शब्दस्य च डित्प्रत्यये लुक्

स्यात् । मुनौ । मुन्यो । मुनिषु । संबोधने ह्रस्वस्य गुण सिना सह । हे मुने । हे मुनी । हे मुनय । एव रविप्रभृतय । साधुप्रभृतय उकारान्ता अप्येवम् । साधु । साधू । साधवः । साधुम् । साधू । साधून् । साधुना । साधुभ्याम् । साधुभि । साधवे । साधुभ्याम् । साधुभ्य । साधो । साधुभ्याम् । साधुभ्यः । साधो । साध्वो । साधूनाम् । साधौ । साध्वोः । साधुषु । हे साधो । हे साधू । हे साधवः । अतिक्रान्त स्त्रियमतिस्त्रि ।

स्त्रियाः ॥ ३८ ॥

स्त्रिया इवर्णस्य स्वरादौ प्रत्यये परे इय् स्यात् । अमि शसि च वा । अतिस्त्रियौ । जसि, तृतीयादौ च मुनिवत् । अतिस्त्रय । अतिस्त्रिम्, अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रिय , अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रये । अतिस्त्रे २ । अतिस्त्रौ । ओसि च इयादेश । अतिस्त्रियो । तथोक्तम् ।

ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्–शसोस्तु विभाषया ।
इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रिया पुंस्युपसर्जने ॥ १ ॥

(अनामन्त्र्यस्य सखिशब्दस्य सेर्डा वक्तव्य *)
सखा । आमन्त्रणे तु । हे सखे ।

सख्युरितो ऽशावैत् ॥ ३९ ॥

इदन्तस्य सखिशब्दस्य स्वसम्बन्धिन्यन्यसम्य-

न्धिनि या शिवर्जे शेषे घुटि ऐत् स्यात्। सखायौ। सखाय। सखायम्। सखायौ। सखीन्।

न ना ङिदेत् ॥ ४० ॥

केवलसखिपतेर्यष्टाया ना ङिति परे एदोकः स न स्यात्। सख्या। सख्ये। केवलेत्युक्ते समस्तस्य स्यात्। प्रियसखिना। प्रियसखये। पञ्चमीषष्ठयेकवचनयोरेत्वनिषेधात् इवर्णादेरिति यत्वे।

खितिखीतीय उर् ॥ ४१ ॥

एतत्सवन्धियात्परयोर्ङसिङसोरर् स्यात्। सख्यु २।

केवलसखिपतेरौ ॥ ४२ ॥

केवलसखिपतिभ्यामिदन्ताभ्यां परो ङिरौः स्यात्। सख्यौ। केवलेत्येव। प्रियसखौ। केवलःपतिशब्दः प्रथमाद्वितीययोर्मुनिवत्। तृतीयादौ च सखिवत्। पत्या। पत्ये। पत्यु २। पत्यौ। समस्तश्च सर्वत्र, मुनिवत्। मुनिपतिना। द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्त।

आ द्वेर ॥ ४३ ॥

द्विशब्दपर्यन्तानां त्यदादीनां स्वसम्बन्धिनि स्यादौ तसादौ च परे अ स्यात्। द्वौ। द्वौ। द्वाभ्याम्। द्वाभ्याम्। द्वाभ्याम्। द्वयो। द्वयोः। स्वसम्ब-

न्धिनीति किं प्रियद्वी नरौ । त्रिशब्दो नित्य वहुवचनान्तः । त्रय । त्रीन् । त्रिभि । त्रिभ्य २ ।

त्रेस्त्रय. ॥ ४४ ॥

आमि त्रेस्त्रय. स्यात् । (अनेकवर्ण' सर्वत्र ।) त्रयाणाम् । तत्सम्बन्धिविज्ञानात् प्रियत्रीणाम् । त्रिपु । कतिशब्दो नित्य वहुत्वे ।

डतिष्ण. संख्याया लुप् ॥ ४५ ॥

डतिषनान्ताना मख्यावाचिना स्वजस्-शसोर्लुप् स्यात् । कति २ । कतिभि' । कतिभ्य. २ । कतीनाम् । कतिषु । स्वेति किं प्रियकतय , प्रियकतीन् । एवं यति–तति–शब्दौ । ईकारान्तो नीशब्द । नयतीति नी ।

धातोरिवर्णोवर्णस्येयुव् स्वरे प्रत्यये ॥ ४६ ॥

धातोरिवर्णोवर्णयो स्वरादौ प्रत्यये इयुवौ स्याताम् । नियौ । निय । निया । नीभ्याम् । नीभि । निये ३ । निय २ ।

निय आम् ॥ ४७ ॥

निय परस्य ङेराम् स्यात् । नियाम् । हे नी' एव, लू । लुवौ । लुव । लुवि । हे लू । शब्दस्य-विशेष । सेना नयतीति सेनानीः

क्विब्वृत्तेरसुधियस्तौ ॥ ४८ ॥

क्विबन्तेनैव या वृत्ति समासस्तस्या सुधीशब्द-वर्जिताया सबन्धिनो धातोरिवर्णोवर्णयो स्वरादौ स्यादौ य्वौ स्याताम्। सेनान्यौ। सेनान्य ४। सेनान्यम्, सेनान्याम्। सप्तम्येकवचने, निय आम्। सेनान्याम्। हे सेनानी। एव ग्रामणी–प्रभृतय। सुलू। सुल्वौ। सुल्व। सुल्वा। सुल्वि। हे सुलू। एव खलपूप्रभृतय। अत्र सुधीशब्दवर्जनात्तस्य नीशब्दवत्प्रक्रिया। सुधी। सुधियौ। सुधियाम्। सुधियि।

दृन्पुनर्वर्षाकारैर्भुव ॥ ४९ ॥

दृनादिपूर्वस्य भुव स्वरादौ स्यादौ व स्यात्। दृन्भ्वौ। दृन्भ्व। क्विब्वृत्तेरिति वत्वे सिद्धे नियमार्थमिदम्। सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति। सेनान्यो भूशब्दो लूशब्दवत्। स्वयभू। स्वयभुवौ। यवान्क्रीणातीति यवक्री।

सयोगात् ॥ ५० ॥

सयोगात्परयो र्धातोरिवर्णोवर्णयो स्वरादौ इयुवौ स्याताम्। क्विब्वृत्तेरित्यस्यापवाद। यवक्रियौ। यवक्रिय। एव कटप्रूशब्दोऽपि। सुश्रीशब्दस्य ङित्सु विशेष।

वेयुवोऽस्त्रिया ॥ ५१ ॥

इयुवृस्थानिनौ यौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ तदन्तात् स्त्रीवर्जात्परेषा स्यादेर्ङिता दै दास् दास् दामो वा स्यु । (आमो नाम् च वा वक्तव्य ,) । सुश्रियै, सुश्रिये । सुश्रिया., सुश्रिय । सुश्रियाम्, सुश्रीणाम् । सुश्रियाम्, सुश्रियि ।

भ्रूश्नो. ॥ ५२ ॥

भ्रूश्नोरुवर्णस्य स्वरादौ उव् स्यात् । अतिभ्रुवै, अतिभ्रुवे । अतिभ्रुवा', अतिभ्रुव २। अतिभ्रूणाम्, अतिभ्रुवाम् । अतिभ्रुवाम्, अति भ्रुवि । हे अतिभ्रू । नित्य स्त्रीलिङ्गे वर्तमानत्वाभावात् ग्रामण्ये इत्यादौ आर्ध्यै इत्यादौ इयुवृस्थानित्वाभावाच्च नाय विधि' । क्विबन्ता धातुत्व नोज्झन्ति शब्दत्व च प्रतिपद्यन्ते इत्येषा धातुत्व ज्ञेयम् । ऋकारान्त' पितृशब्द ।

ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसश्च सेर्डा ॥ ५३ ॥

ऋदन्तादुशनसादेश्च परस्य सेर्डा' स्यात् । पिता । अतिपिता

---

१ सखायमिच्छति सखीयति सखी । योऽनेकस्वरस्य । अनेकस्वरस्य धातोरिवर्णस्य स्वरादौ प्रत्यये परे य स्यात् । सख्यौ २ । सख्य २ । सख्यु २ । सख्यां । सख्यि । एव पती , पत्यौ । वसुमिच्छति वसूयति वसूयतीति वसू । स्यादौ व । अनेकस्वरस्य धातोरुवर्णस्य स्वरादौ स्यादौ परे व स्यात् । वस्वौ । वस्व ४ । वस्वा वस्वि । हे वसू । इमौ शब्दौ पुस्तकान्तरे लिखितौ स्त ।

अर्डौ च ॥ ५४ ॥

ऋतो डौ च घुटि च परे अर् स्यात् । पितरौ । पितर । सबोधने ह्रस्वस्य गुणः । हे पित । पितरम् । पितरौ । पितॄन् । पित्रा । पितृभ्याम् । पितृभि । पित्रे । पितृभ्याम् । पितृभ्य २ ।

ऋतो डुर् ॥ ५५ ॥

ऋत परयोर्ङसिङसोर्डुर् स्यात् । पितुः २ । पित्रो २ । पितॄणाम् । पितरि । पितृषु । एव नृ-भ्रातृ-प्रभृतय । किंतु, नुर्वा नामि दीर्घ । नॄणाम् नृणाम् । कर्त्रादीना विशेष ।

तृस्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्त्रो घुट्यार् ॥ ५६ ॥

तृचतृन्नन्तस्य स्वस्रादीना च घुट्यार् स्यात् । इति पञ्चस्वार् प्राप्तावपि विशेषत्वात् ऋदुशनसित्यादिना सेर्डा । कर्ता । अतिकर्त्ता । कर्तारौ । कर्तार । कर्तारम् । कर्तारौ । शेष पितृवत् । एव नप्तृप्रभृतय । क्रुशधातोस्तुन् प्रत्यये क्रोष्टुशब्द ।

क्रुशस्तुनस्तृच् पुंसि ॥ ५७ ॥

क्रुशो यस्तुन् तस्य शेषे घुटि परे तृच् स्यात् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टार । शेषे घुटीत्येव । हे क्रोष्टो । घुटीति किम् । क्रोष्टून् ।

टादौ स्वरे वा ॥ ५८ ॥

तुनस्तृच्। क्रोष्टा, क्रोष्टुना। क्रोष्टुभ्याम् ३। क्रोष्ट्रे, क्रोष्टवे। क्रोष्टुः, क्रोष्टो २। क्रोष्टोः, क्रोष्टो २। आमि तु नित्यत्वात्पूर्वं नामि स्वरादित्वाभावात्तृजभाव । क्रोष्टूनाम। क्रोष्टरि, क्रोष्टौ। क्रोष्टुषु। ऋकारान्तादयोऽप्रसिद्धा' । एकारान्त अतिहे शब्दः। अतिहे । स्वरादावयादेश'। अतिहयौ । संबोधनेऽदेत स्यमोरिति सिद्धकि। हे अतिहे । ऐकारान्त. सुरैशब्दः।

आ रायो व्यञ्जने ॥ ५९ ॥

व्यञ्जनादौ स्यादौ परे रैशब्दस्य आः स्यात्। सुरा'। स्वरादावायादेशः। सुरायौ। ओकारान्तो गोशब्दः।

ओत और्घुटि ॥ ६० ॥

गौः। गावौ। गाव ।

आ अम्शसोऽता ॥ ६१ ॥

अम्शसोरता सह ओत आ स्यात्। गाम् । गावौ । गा'। गवा । गोभ्याम् । एदोद्भ्याम् ङसिङसोर, इति रत्वे। गो २। गवाम्। गोषु। एव सुद्योप्रभृतय' । औकारान्तो ग्लौशब्दः। ग्लौ'। ग्लावौ। हे ग्लौ । ग्लौभ्याम्। एव सुनौप्रभृतय ।

इति महोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां स्वरान्ता पुलिङ्गा ।

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥
आकारान्तः स्त्रीलिङ्गो गङ्गाशब्दः

दीर्घङ्याब्व्यञ्जनात्से ॥ १ ॥

दीर्घङ्यावन्ताभ्यां व्यञ्जनाच्च परस्य सेर्लुक् स्यात् । गङ्गा ।

औता ॥ २ ॥

आवन्तस्य औता सह एत् स्यात् । गङ्गे । गङ्गाः । गङ्गाम् । गङ्गे । शसि पुंस्त्वाभावान्नत्वाभावेऽकारेण सह दीर्घ एव । गङ्गाः ।

टौस्येत् ॥ ३ ॥

आवन्तस्य टौसोः परयोरेत्व स्यात् । गङ्गया । गङ्गाभ्याम् २ । गङ्गाभिः ।

आपो ङितां यै यास् यास् याम् ॥४॥

आवन्तात् परेषां ङितामेते आदेशाः स्युः । गङ्गायै । गङ्गायाः २ । ह्रस्वापश्चेति आमो नामादेशे, गङ्गानाम् । गङ्गायाम् । गङ्गयोः २ । गङ्गासु ।

एदापः संबोधने ॥ ५ ॥

आवन्तस्य सिना सह एत्स्यात् । हे गङ्गे । हे गङ्गे । हे गङ्गाः ।

नित्यदिद्द्विस्वराम्बार्थस्य ह्रस्वः ॥ ६ ॥

नित्यं दैदासादयो येभ्यस्ते नित्यदितस्तेषां द्विस्वराम्बार्थानां च सिना सह ह्रस्वः स्यात् । हे

अम्ब । हे अल । हे अक । हे अत्त । एवं श्रद्धामेधादय । (शसादौ स्यादौ परे निशाया अन्त्यस्य लुक् नासिकाया नसादेशश्च वा ।) निश., निशा. । निशा, निशया । निड्भ्याम्, निशाभ्याम् । निच्छु । नसः, नासिका । नोभ्याम्, नासिकाभ्याम् ।

सर्वादेर्डस्पूर्वा. ॥ ७ ॥

सर्वादेराबन्तस्य ङिता यै यास् यास् यामो डस्पूर्वा स्यु । सर्वस्यै । सर्वस्या २ । सर्वस्याम् । शेप गङ्गावत् ।

जराया जरस्वा ॥ ८ ॥

स्वसम्बन्धिन्यन्यसम्बन्धिनि वा स्वरादौ स्यादौ । जरसौ, जरे २ । जरस , जराः २ । जरसा, जरया । जराभ्याम् ४ । अतिजरसौ । इकारान्तो बुद्धिशब्द । स च प्रायो मुनिवत् । बुद्धि । बुद्धी । बुद्धय । हे बुद्धे । बुद्धिम् । बुद्धी । बुद्धी । बुद्ध्या ।

स्त्रिया ङितां वा दै दास् दास् दाम् ॥ ९ ॥

स्त्रीलिङ्गादिदुदन्तात्परेषा स्वसम्बन्धिनामन्यसम्बन्धिना च ङितामेते आदेशा वा स्यु । दकारो विशेषार्थ । बुद्ध्यै, बुद्धये । बुद्ध्या २ बुद्धे २ । बुद्ध्याम्, बुद्धौ । एवं प्रियबुद्ध्यै, प्रियबुद्धये पुंसे । एवं मति-भूति-प्रभृतय । धेनु । धेनू । धेनव । हे धेनो । धेनुम् । धेनू । धेनू. । धेन्वा धेन्वै,

धेनवे । धेन्वा, धेनो २। धेन्वाम्, धेनौ । प्रियधेन्वै, प्रियधेनवे पुंसे । ईकारान्तो नदीशब्द । दीर्घङयाबिति सिलुकि । नदी । नद्यौ । नद्य । नदीम् । नद्यौ । नदी । नद्या ।

स्त्रीदूत ॥ १० ॥

नित्यस्त्रीलिङ्गादीदूदन्तात्परेषा स्याऽस्वडिता दैदासदास् दामो नित्य स्यु । नद्यै । नद्या २ । नद्याम् । स्यास्त्वेतिरचनात् प्रियनद्यै पुंसे । सबोधने नित्यदित्वाद्ध्रस्वे, हे नदि । एव गौरीप्रभृतय । स्त्रीशब्दस्य ङ्यन्तत्वात्सेर्लुकि, स्त्री । स्वरादौ इतीयादेशे, स्त्रियौ । स्त्रिय । वाम्शसि । स्त्रियम् स्त्रीम् । स्त्रिय, स्त्री । स्त्रिया । स्त्रियै । हे स्त्रि । लक्ष्मीशब्दस्य ङ्यन्तत्वाऽभावात्सेर्लुग्नास्ति । लक्ष्मी । शेषं नदीवत् । वधू । वध्वौ । वध्व । वधूम् । वध्वौ । वधू । वध्वा । वध्वै । वध्वा २ । वध्वाम् । हे वधु । एव जम्ब्वादय । श्री ह्री-धीशब्दा सुश्रीवत् । भू स्वयभूवत् । भ्रूरतिभ्रूवत् । मातृशब्द, पितृवत् । माता मातरौ । मातृ । स्वसृशब्द कर्तृवत् । स्वसा । स्वसारौ । स्त्रिया क्रुशस्तुनस्तृच् निर्निमित्त एव स्यात् । ततो ङ्या क्रोष्ट्री । रै-गो-नौ शब्दा प्राग्वत् ।

इति महोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां स्वरान्ता स्त्रीलिङ्गा ।

अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

तत्र अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः कुलशब्दः ।

अतः स्यमोऽम् ॥ १ ॥

अकारान्तस्य नपुंसकस्य स्यमोरम् स्यात् । कुलम् ।

औरी ॥ २ ॥

नपुंसकस्य स्यौरी स्यात् । कुले ।

नपुंसकस्य शि ॥ ३ ॥

नपुंसकस्य जस्-शसो शि स्यात् । स च घुट्-संज्ञकः, शेषघुट्संज्ञकश्च । शकारो विशेषार्थः ।

स्वराच्छौ ॥ ४ ॥

शौ परे स्वरान्तान्नपुंसकात् नोऽन्तः स्यात् ।

नि दीर्घः ॥ ५ ॥

शेषघुट्परे नकारे परे स्वरस्य दीर्घः स्यात् । कुलानि । द्वितीयायामप्येवम् । अदेतः स्यमोरिति निलुकि हे कुल । तृतीयादिषु देववत् । सर्वादिष्वन्यादीनां विशेषः ।

पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्य दः ॥ ६ ॥

अन्यादिपञ्चकस्यैकतरवर्जस्य स्यमोर्दः स्यात् । अन्यद् ।

विरामे वा ॥ ७ ॥

विरामस्थस्य शिड्वर्जस्य धुटः स्वप्रथमो वा

स्यात्। अन्यत्। अन्यतरद् २। इतरद् २। कतरद् २। कतमद् २। एकतरवर्जनादेकतरम्। (आसनस्य शसादौ स्यादौ परेऽन्त लुग्वा।) आस्यशब्दस्यासन्नादेश इति पाणिनीया। आसानि। आस्ना। आसभ्याम्। (हृदयोदकयोर्हृदुदन्नादेशौ वा श-सादौ वा०।)

धुटां प्राक् ॥ ८ ॥

स्वरात्परा या धुड्जातिस्तदन्तस्य घुटि परे धुट प्राग्नोऽन्त स्यात्।

म्ना धुड्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ॥ ९ ॥

अपदान्तस्याना म्ना वर्ग्ये घुटि परे पुर स्थधुट्सन्धी पञ्चम स्यात्। हृन्दि। हृदा। हृद्भ्याम्। उदानि। उद्ना। उदभ्याम्। पक्षे त्वासनादय कुलवत्।

क्लीवे ॥ १० ॥

नपुसकस्य स्वरान्तस्य ह्रस्व स्यात्। विश्वपम्। इत्यादि कुलवत्। इकारान्तो वारिशब्द।

अनतो लुप् ॥ ११ ॥

अकारान्तवर्जनपुसकस्य स्यमोर्लुप् स्यात्। वारि २। वारि औ इति स्थिते औरी, इतीकारे जाते।

अनाम्स्वरे नोऽन्त ॥ १२ ॥

नाम्यन्तस्य नपुसकस्याऽऽम्वर्जे स्वरादौ स्यादौ

नोऽन्त' स्यात् । वारिणी २ । वारीणि २ । वारिणा । वारिणे । वारिण २ । वारिणो· २ । आमि मुनिवत् । वारीणाम् । वारिणि । सबोधने ।

नामिनो लुग्वा ॥ १३ ॥

नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य स्यमोर्लुग् वा स्यात् । लुकि च स्थानिवद्भावाल्लुप्तप्रत्ययनिमित्तक कार्यं स्यादिति सिना सह गुणे हे वारे । पक्षे अनतो लुबिति सेर्लुप् । लुपि न तन्निमित्तमिति गुणाभावे हे वारि । स्वसम्बन्धिविज्ञानात् हे प्रियवारे नर, नात्र विकल्प । मधु २ । मधुनी २ । मधूनि २ । मधुना । हे मधो । हे मधु । दध्यादीना टादौ विशेषः ।

दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णोऽन्तस्यान् ॥ १४ ॥

एषा नपुसकाना स्वेऽस्वे वा टादौ स्वरे अन् स्यात् । अनोऽस्येत्यलुकि । दध्ना । प्रियदध्ना । ईङौ वा । दध्नि, दधनि । अस्थ्ना । अत्यस्थ्ना । सक्थ्ना । अक्ष्णा । इह द्विधा लिङ्गव्यवस्था । केचिद् दध्यादिवज्जातिशब्दा स्वत एव लिङ्गमुपाददते । गुणक्रियाद्रव्यसम्बन्धनिमित्ताश्च केचित्पट्वादिवद्विशेष्यानुरूप लिङ्गमिति ।

वान्यत पुमांष्टादौ स्वरे ॥ १५ ॥

अन्यतो विशेष्यवशान्नपुसको नाम्यन्तष्टादौ स्वरे पुंवद्वा स्यात् । पटुना २ । पटुने, पटवे ।

टुन । पटो २ । पटूनाम् २ । पटुनि, पटौ । नी–ग्रामण्यादिशब्दाना ह्रस्वत्वे नि, ग्रामणि कुलं । निनी ग्रामणिनी । निना, निया ग्रामण्या, ग्रामणिना । निनि । ग्रामणिनि । निया, ग्रामण्याम् । हे ने, हे नि । हे ग्रामणे, हे ग्रामणि । कर्तृ । कर्तृणी । कर्तृणि २ । हे कर्त । हे कर्तृणी । हे कर्तृणि । कर्त्रा । कर्तृभ्या । कर्तृभि । कर्त्रे । एदैतोर्ह्रस्वत्वे इकार ओदौत उकारश्च वाच्यौ । ततश्च अतिरि अतिरि अतिरु अतिनु कुलमित्यादि प्राग्वत् ।

इति महोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गा ॥

अथ व्यञ्जनान्ताः पुल्लिङ्गाः ।

तत्र चकारान्तः सुवाच्शब्दः ।

चजः कगम् ॥ १ ॥

धुटि प्रत्यये पदान्ते च चजो कगौ स्याताम् । धुटस्तृतीय इति, सुवाग् । विरामे वा । सुवाक् । सुवाचौ । सुवाग्भ्याम् । सुवाक् सु इति स्थिते नाम्यन्तस्थेति षत्वे । कषसंयोगे क्ष । सुवाक्षु । हे सुवाक्, हे सुवाग् । प्रत्यच् मू इति स्थिते ।

अचः ॥ २ ॥

अञ्चतेर्धातोर्धुडन्तस्य धुटि परे धुटः प्राग् नो-

ऽन्तः स्यात् । दीर्घङ्याविति सिलुकि, पदस्य सयोगान्तस्य लुक् स्यादिति चलुक् ।

युजञ्चक्रुञ्चो नो ङ. ॥ ३ ॥

एषा नस्य पदान्ते ङ स्यात् । प्रत्यङ् । तवर्गस्य श्चर्गेति, प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्च. । सबोधनेऽप्येवम् । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ ।

अच् प्राग् दीर्घश्च ॥ ४ ॥

णिक्यघुट्वर्जे यकारादौ स्वरादौ च प्रत्यये अचश्च इत्यादेश स्यात्, पूर्वस्वरस्य च दीर्घ । प्रतीच । प्रतीचा । प्रत्यग्भ्याम् । प्रत्यक्षु । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्च । हे प्राङ् । प्राचा । प्राग्भ्याम् ।

उदच उदीच् ॥ ५ ॥

णिक्यघुट्वर्जे यकारादौ स्वरादौ च । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्च । उदीच । उदीचा । उदग्भ्याम् ।

सहसम. सध्रिसमि ॥ ६ ॥

क्विबन्तेऽञ्चतौ परे । सह अञ्चतीति सध्र्यङ् । सध्र्यञ्चौ । सध्र्यञ्च । सध्रीच । सध्रीचा । समम-ञ्चतीति, सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्च । समीच । समीचा । सम्यग्भ्याम् ।

तिरसस्तिर्यति ॥ ७ ॥

अकारादौ क्विबन्तेऽञ्चतौ परे तिरसस्तिरि स्यात् । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्च । अकारादाविति

किम् । अचथादेशे मा भूत् । तिरश्च । तिरश्चा । तिर्यग्भ्याम् ।

यजसृजमृजराजभ्राजभ्रस्जव्रश्चपरिव्राज-
शः षः ॥ ८ ॥

यजादीनां धातूनां चजोर्धातोः शस्य च धुटि प्रत्यये पदान्ते च षः स्यात् । धुटस्तृतीय इति डत्वे । देवेड्, देवेट् । देवेजौ । देवेड्भ्याम् ।

ङ्णः सः त्सोऽश्चः ॥ ९ ॥

पदान्तस्थाभ्यां ङणाभ्यां परस्य सस्य तादिः सो वा स्यात्, अश्चः श्चावयवश्चेत्सो न स्यात् । देवेट्त्सु, देवेट्सु । हे देवेड्, हे देवेट् । तीर्थसृड्, तीर्थसृट् । कंसपरिमृड्, कंसपरिमृट् । सम्राड्, सम्राट् । विभ्राड्, विभ्राट् ।

संयोगस्यादौ स्कोर्लुक् ॥ १० ॥

धुट्पदान्ते संयोगादिस्थयोः स्कोर्लुक् स्यात् । धानाभृड्, धानाभृट् । सस्य शषाविति, सस्य शत्वे । तृतीयस्तृतीयचतुर्थे इति शस्य जत्वे, धानाभृज्जौ । एवं मूलवृड्, मूलवृट् । मूलवृश्चौ । परिव्राड्, परिव्राट् ।

युज्ञोऽसमासे ॥ ११ ॥

युजृंपीयोगे इत्यस्यासमासे घुटि परे नुट् प्राग्

नोऽन्त॰ स्यात् । युङ् । युञ्जौ । युजा । युग्भ्याम् । असमासे इति किम् ? अश्वयुक्, अश्वयुग् । युजु इति किम् ? युजिद्य् समाधौ । युजमापन्ना मुनय॰ । (पदान्ते ऋत्विजो गत्व वाच्यम्*) ऋत्विक्, ऋत्विग् । तकारान्तो मरुत् शब्द । मरुत्, मरुद् । मरुतौ । मरुद्भ्याम् । ऋकारानुबन्धो महत् शब्द ।

ऋदुदित ॥ १२ ॥

ऋदित उदितश्च घुटि परे धुट प्राग् नोऽन्त स्यात् । पदस्येति तलोपे ।

न्समहतो॰ ॥ १३ ॥

न्सन्तस्य महतश्च स्वरस्य शेषे घुटि परे दीर्घ स्यात् । महान् । महान्तौ । शेषघुटीत्येव । हे महन् । हे महान्तौ । हे महान्त । महत॰ । शतृप्रत्ययान्ताना घुटि दीर्घाभावो विशेष । पचन् । पचन्तौ । पचन्त । हे पचन् । उकारानुबन्धो भवत् शब्द ।

अभ्वादेरत्वस॰ सौ ॥ १४ ॥

अत्वन्तस्यासन्तस्य च भ्वादिवर्जस्य शेषे सौ परे दीर्घ॰ स्यात् । भवान् । भवन्तौ । भवन्त॰ । हे भवन् । मतुप्प्रत्ययान्ता अप्येवम् । गोमान् । गोमन्तौ । हे गोमन् । थकारान्तो दधिमथूशब्द- [illegible] । दधिमद्,

दधिमथौ । दधिमत्सु । हे दधिमद्, हे दधिमत् ।
दकारान्तास्त्यदादयस्तेषामाद्वेर इत्यत्वे ।

लुगस्यादेत्यपदे ॥ १५ ॥

अपदादावकारे एकारे च परे अस्य लुक् स्यात्। त्य इति जाते ।

त सौ स ॥ १६ ॥

द्विशब्दान्ताना त्यदादीना स्वसम्बन्धिनि सौ परे त स स्यात् । स्य । त्यौ । त्ये । इत्यादि सर्ववत् । स्वसम्बन्धिनीति किम् ? प्रियत्यद् । स । तौ । ते । य । यौ । ये । एष । एतौ । एते ।

त्यदामेनदेतदो द्वितीयाटौस्यवृत्त्यन्ते॥१७॥

किञ्चिद्विधातु कथितस्य पुनरन्यद्विधातु कथनमन्वादेशस्तस्मिन् गम्यमाने द्वितीयाटौसि परे एतद् एनत् स्यात्, न तु वृत्त्यन्ते । आगत एष । अथो एन भोजय । एन । एनौ । एनान् । एनेन । एतयो , एनयो । अन्वादेशाभावे । एतम् । एतौ । एतान् । वृत्त्यन्तेऽपि । परमैत पश्य । इदमोऽप्येवम् । धकारान्तो धर्मबुधशब्द ।

गडदबादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्यादेश्चतुर्थ स्ध्वोश्च प्रत्यये ॥ १८ ॥

यस्य गडदबाना कोऽप्यादौ भवति चतुर्थश्चान्ते

भवति तस्यैकस्वरस्य शब्दावयवस्यादेश्चतुर्थ स्यात्, पदान्ते मादौ ध्वादौ च प्रत्यये परे । धर्मभुत्, धर्मभुद् । धर्मबुधौ । हे धर्मभुत् हे धर्मभुद् । धर्मभुद्भ्याम् । धर्मभुत्सु । नकारान्तो राजन् शब्द । नि दीर्घ इति दीर्घे । राजा । राजानौ । राजान । अघुट्स्वरेऽनोऽस्येत्यल्लोपे नस्य ञत्वे जजोर्ज्ञ । राज्ञ । राज्ञा । राजभ्याम् । अमदधिकारविहितस्य नलोपस्यासत्वाद्दीर्घाभाव. । राज्ञे । राज्ञ । राज्ञ । राज्ञो' । राज्ञाम् । राज्ञि, राजनि । राजसु ।

नामन्त्र्ये ॥ १९ ॥

संबोधने नाम्नो नस्य लुग् न स्यात् । हे राजन् ।

न वमन्तसयोगात् ॥ २० ॥

वान्तान्मान्ताच्च सयोगात्परस्यानोऽस्य लुग् न स्यात् । यज्वन' । यज्वना । आत्मन । आत्मनि । शेष राजन्वत् । एव सुपर्वन्प्रभृतय ।

इन्हन्पूषार्यम्ण शिस्यो ॥ २१ ॥

इन्नन्तस्य हनादीना च शिस्योरेव दीर्घ स्यात् । नि दीर्घ इति दीर्घे सिद्धे नियमार्थोऽय योग । दण्डी । दण्डिनौ । दण्डिन. । दण्डिना । दण्डिभ्याम् । हे दण्डिन् । विन्प्रत्ययान्ता अप्येवम् । वचस्वी । वचस्विनौ २ । वृत्रहा ।

कवर्गैकस्वरवति ॥ २२ ॥

पूर्वपदस्थाद्रादे परस्य कवर्गैकस्वरवति चोत्तरपदे नो ण् स्यात्। न चेदसौ पकस्य। वृत्रहणौ।

हनो ह्नो घ्न॰ ॥ २३ ॥

हन्तेर्ह्नो घ्न स्यात्।

हनो घि ॥ २४ ॥

हनो घकारे निमित्तनिमित्तिनोरन्तरे सति नो णो न स्यात्। वृत्रघ्न। वृत्रघ्नि, वृत्रहणि। पूषा। पूषणौ। पूष्णि, पूषणि। अर्यमा। अर्यमणौ। अर्यम्ण। इत्यादि।

श्वन्युवन्मघोनो ङीस्याद्यघुट्स्वरे व उ २५

ङ्या स्याद्यघुट्स्वरे च श्वनादीना व उ स्यात्। श्वा। श्वानौ। श्वान। हे श्वन्। शुन। शुना। युवा। युवानौ। हे युवन। यून। मघवा। मघवानौ। मघोन। हे मघवन्। मघवच्छब्दस्तु मतवन्त। मघवान्।

पथिन्मथिन्ऋभुक्षः सौ ॥ २६ ॥

पथ्यादीना नान्तानामन्तस्य सौ परे आ स्यात्। इति नकारस्य आत्वे।

ए ॥ २७ ॥

पथ्यादीनामिकारस्य घुटि परे आ स्यात्। पथा इति जाते।

थोन्थ् ॥ २८ ॥

पथिन्मथिनोर्नान्तयोस्थस्य घुटि परे न्थ् स्यात्। पन्था । पन्थानौ । पन्थानः । हे पन्थाः ।

इन् ङीस्वरे लुक् ॥ २९ ॥

ङ्यामघुट्स्वरे च परे पथ्यादीनामिनो लुक् स्यात् । पथ । पथा । पथिभ्याम् । मन्थाः । मन्थानौ । मथ । ऋभुक्षा । ऋभुक्ष । पञ्चन्प्रभृतयो बहुवचनान्ता नान्ता सङ्ख्याशब्दा त्रिषु लिङ्गेषु सरूपा । डति ष्ण इति जसृशसूलुपि । पञ्च । पञ्च । पञ्चभि । पञ्चभ्य २ ।

सङ्ख्यानां ष्णाम् ॥ ३० ॥

रषनान्ताना सङ्ख्यावाचिना म्वसवन्धिन आमो नाम् स्यात् । दीर्घो नाम्यतिसृचतसृषु इति दीर्घे । नाम्नो नोऽनह्न इति नलोपे । पञ्चानाम् । स्वसन्धिन इत्येव । प्रियपञ्चाम् । पञ्चसु । प्रियपञ्चादयो राजन्वत् । एव सप्तन्प्रभृतय ।

वाष्टन आ स्यादौ ॥ ३१ ॥

अष्टन स्यादौ परे आ वा स्यात् ।

अष्ट औजस्शसो. ॥ ३२ ॥

अष्टन कृतात्वस्य जस्–शसोरौ स्यात् । अष्टौ। अष्टौ । अष्ट । अष्ट । अष्टाभिः, अष्टभि ।

ष्टाभ्य , अष्टभ्य । अष्टानाम् । अष्टासु, अष्टसु, प्रियाष्टा प्रियाष्टा। मकारान्तस्तुण्डिभ् शब्द । गड-दबादेरिति दरे । तुण्डिप्, तुण्डिप् । तुण्डिभौ । मकारान्त इदम् शब्द ।

अयमिय पुंस्त्रियो सौ ॥ ३३ ॥

पुंस्त्रीलिङ्गयोरिदशब्दस्य स्यमन्तस्थिति सौ परे अयमियमौ स्याताम् । अयम् । स्यमन्तस्थितीति किम् ? प्रियेदम् ना स्त्री वा । द्विवचने आद्वेर इति मस्य अत्वे ।

दो म स्यादौ ॥ ३४ ॥

स्वस्यादौ परे इदमो दो म स्यात् । इमौ । इमे । इमम् । इमौ । इमान् । अन्वादेशे एनत् । एनम् । एनौ । इत्यादि ।

टौस्यन ॥ ३५ ॥

स्वटौसो परयोरनक्स्य इदमोऽन' स्यात् । अनेन। स्व इत्येव । प्रियेदमा । अनक इत्येव । इमकेन ।

अनक् ॥ ३६ ॥

व्यञ्जनादौ स्वस्यादौ परे अनक्स्य इदमो अ स्यात् । आभ्याम् । इदमदसोरक्येव । स्व इति किम् ? प्रियेदम्भ्याम् । भिस ऐस इति नियमादेद्बहु-

स्भोसीत्येत्वे । एभि । अकि तु । इमकैः । असै । अस्मात् । अस्य । अनयो॰ । एषाम् । अस्मिन् । एषु ।

किम॰ कस्तसादौ च ॥ ३७ ॥

स्यादौ तसादौ परे किम क स्यात् । क॰ सा-कोऽपि । कः । कौ । के । सर्ववत् । चतुर्शब्दो बहुवचनान्त ।

वाः शेषे ॥ ३८ ॥

स्वेऽस्वे वा शेषे घुटि परेऽनडुच्चतुरोरुतो वा॰ स्यात् । चत्वार । चतुर । चतुर्भि । चतुर्भ्य २। चतुर्ण्णाम् ।

अरो सुपि र ॥ ३९ ॥

रोरन्यस्य रस्य सुपि परे र एव स्यात् । चतुर्षु । प्रियचत्वा॰ । प्रियचत्वारौ २ ।

उतोऽनडुच्चतुरो व॰ ॥ ४० ॥

सबोधने सौ । हे प्रियचत्व॰ । शकारान्तो वि-शशब्द । यजसृजेति षत्वे । विड्, विट् । विशौ । विड्त्सु, विट्सु । तत्त्वप्राड्, तत्त्वप्राट् । तत्त्वप्राशौ २ ।

ऋत्विज्दिश्दृश्स्पृश्स्रज्दधृष्उ-ष्णिहो ग॰ ॥ ४१ ॥

एषा पदान्ते ग स्यात् । तादृग्, तादृक् । नादृ-

शौ २। तादृग्भ्याम् २। सदृगादयोऽप्येवम्। घृत॰ स्पृक्, घृतस्पृग्। घृतस्पृशौ २। घृतस्पृग्भ्याम् ३।

नशो वा ॥ ४२ ॥

नश पदान्ते ग् वा स्यात् । जीवनग् जीवनक् । जीवनङ् जीवनट्। जीवनशौ २। जीवनग्भ्याम् जीवनड्भ्याम् । जीवनक्षु जीवनट्सु जीवनट्सु। पकारान्तो दधृप् शब्द । दधृग् दधृक्। दधृपौ। दधृग्भ्याम्।

सजुपः ॥ ४३ ॥

पदान्ते र॰ स्यात्।

पदान्ते ॥ ४४ ॥

पदान्तस्थयोर्भ्वादेर्वो परयोस्तस्यैव नामिनो दीर्घ स्यात्। सजू। सजुषौ। हे सजू । सजूर्भ्याम्। सजूर्षु। पष्शब्दो नित्य बहुवचनान्त । षट् षड्। षण्णाम् षट्सु । प्रियषट् प्रियषड्। प्रियषषौ। सकारान्त॰ सुवचस् शब्द । अभ्वादेरत्वस सौ इति दीर्घे सुवचा । सुवचसौ २। सुवचोभ्याम् ३। सुवचस्सु। हे सुवच । एव सुमनस्प्रभृतय ।

रात्स ॥ ४५ ॥

पदस्य सयोगान्तस्य यो रस्तत परस्य सस्यैव

लुक् स्यात् । चिकीर्षतीति चिकी॰ । चिकीर्षौ । चिकीर्भ्याम् । चिकीर्षु । हे चिकी । उकारानुबन्ध॰ श्रेयस्शब्द । ऋदुदित इति नुमागमे । न्सुमहतो-रिति दीर्घे च । श्रेयान् ।

शिड्हेऽनुस्वार॰ ॥ ४६ ॥

अपदान्तस्थाना म्ना शिटि हे च परेऽनुस्वार॰ स्यात् । श्रेयांसौ । हे श्रेयन् । श्रेयोभ्याम् । क्वसु-प्रत्ययान्ता अप्येवम् । विद्वान् । विद्वांसौ । हे विद्वन् ।

क्वसुष्मतौ च ॥ ४७ ॥

णिक्यघुट्वर्जे यादौ स्वरादौ मतौ च क्वस् उष् स्यात् । विदुष । विदुषा ।

स्रस्ध्वंस्क्वसनडुहो द॰ ॥ ४८ ॥

स्रस्ध्वसो क्वसुप्रत्ययान्तस्यानडुहश्च पदान्ते द स्यात् । विद्वद्भ्याम् । विद्वत्सु । उदित् पुंस्शब्द ।

पुंसो॰ पुमन्स् ॥ ४९ ॥

घुटि । पुमान् । पुमांसौ । हे पुमन् । पुंसा । पदस्येति स्लोपे पुंभ्याम् । पुंसि । दोस्शब्दस्य स्वरादौ षत्व व्यञ्जनादौ च रुत्वम् । दो । दोषौ २ । हे दो । शसादौ स्यादौ वा दोषन्नादेशे । दोष्णः दोष । दोष्णा दोषा । दोर्भ्याम् दोषभ्याम् ॥

दोष्णि दोषणि दोषि । दोष्षु । उशनस्शब्दस्य ऋदुशनसिति सेर्डा । उशना । उशनसौ ।

वोशनसो नश्चामन्त्र्ये सौ ॥ ५० ॥

उशनस मवोधने नलुकौ वा स्याताम् । हे उशनन् हे उशन हे उशन । पुरुदंशा । पुरुदंशसौ । अनेहा । अनेहसौ । हे पुरुदश । हे अनेह ।

अदसो द. सेस्तु डौ ॥ ५१ ॥

स्वसनन्धिसौ परे अदसो दः स स्यात् । सेस्तु डौ । असौ असकौ । हे असौ । स्वसवन्धीनि किम् । अत्यदा ।

मोऽवर्णस्य ॥ ५२ ॥

अवर्णान्तस्यादसो दो म् स्यात् । अमौ इति जाते ।

मादुवर्णोऽनु ॥ ५३ ॥

अदमो म परस्य वर्णस्य उवर्ण स्यात् । ह्रस्वस्थाने ह्रस्वो दीर्घस्थाने दीर्घ । अनु पश्चात्कार्यान्तरेभ्य । अमू । सर्वादित्वाज्जस इ । अमे इति जाते ।

वहुष्वेरी. ॥ ५४ ॥

वहुवचनान्तस्यादस एरी स्यात् । अमी । हे असौ । अमुम् । अमू । अमून् । अम टा इति स्थिते ।

प्रागिनात् ॥ ५५ ॥

अदसो म॰ परस्य वर्णस्य इनादेशात्प्रागुवर्णः स्यात् । अमुना । अमूभ्याम् । इदमदसोऽक्येवेति नियमाद्भिस ऐस्त्वाभावे । एद्बहुस्भोसीत्येत्वे । बहुष्वेरी॰ । अमीभिः । अम सै इति जाते । मादुवर्णोऽनु । अमुष्मै । अमूभ्याम् । अमीभ्य॰ । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयो २ । अमीषाम् । अमीषु ।

असुको वाऽकि ॥ ५६ ॥

अदसोऽकि सत्यसुको वा स्यात् । असुक॰ असकौ । हे असुक । हे असकौ । अनडुह्शब्दस्य वा शेषे अनड्वाह् इति जाते अनडुहः सौ, धुटां प्रागनोऽन्त, पदस्येति हलोपे । अनड्वान् । अनड्वाहौ २ । शसि अनडुह । स्रसुध्वंसित्यादिना दत्वे । अनडुद्भ्याम् ३ । सबोधने उतोऽनडुच्चतुरो व॰ । हे अनड्वन् ।

हो धुट्पदान्ते ॥ ५७ ॥

धुटि प्रत्यये पदान्ते च हो ढ स्यात् । मधुलिड् मधुलिड् । मधुलिहौ । मधुलिड्भ्याम् २ । मधुलिट्त्सु मधुलिट्सु ।

भ्वादेर्दादेर्घ ॥ ५८ ॥

भ्वादेर्धातोर्यो दादिरवयवस्तस्य धुटि परे प्रत्यये

दिव औः सौ ॥ ६ ॥

द्यौः । दिवौ ।

उः पदान्तेऽनूत् ॥ ७ ॥

पदान्ते दिव उः स्यात् न च दीर्घो न स्यात् । द्युभ्याम् । द्युषु । हे द्यौः । ऋत्विगित्यादिना गत्वे दिग् दिक् । दिशौ २ । दिग्भ्याम् २ । हे दिग् हे दिक् । आशिस्शब्दस्य मोऽरुरिति रत्वे पदान्ते इति दीर्घे आशीः । आशिषौ । आशीर्भ्याम् २ । आशीर्षु । हे आशीः । अदसो दः सेस्तु डौ । असौ । द्विवचनादौ अत्वे मत्वे (पदान्ते नहो धो वाच्य *) उपानत् उपानद् । उपानहौ । उपानद्भ्याम् । उपानत्सु । हे उपानद् हे उपानत् ।

इति श्रीमहोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां व्यञ्जनान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अथ व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः । प्रत्यग् प्रत्यक् । अच्प्राग् दीर्घश्चेति प्रतीची । प्रत्यञ्चि । सम्यक् सम्यग् । समीची । सम्यञ्चि । शेषं पुंवत् । जकारान्तोऽसृज्शब्दः । असृग् असृक् । असृजी २ । असृञ्जि । शसादौ वाऽसन्नादेशे असानि । अस्ना । असृजा । असभ्याम् । असृग्भ्याम् । हे असृग् हे

असृक् । जगत् जगद् । जगती । जगन्ति । महत् । महती । न्समहतोरिति दीर्घे । महान्ति । (यकृत्शकृतो शसादौ वा यकन्शकन्नादेशे) । यक्ना यकृता । यकभ्याम् यकृद्भ्याम् । शक्ना शकृता । शकभ्याम् शकृद्भ्याम् । त्यदादीनामनतोलुविति सिलुप् त्यद् । द्विवचनादौ अत्वे त्ये । त्यानि । सर्ववत् । एव तद्यदादय. । अहन्शब्दस्य अह इति रुत्वे । अह २ । ईङौ वा । अह्नी अहनी २ । अहानि । अह्ना । अहोभ्याम् ३ । अहस्सु । हे अह । ब्रह्मन्शब्दस्य नाम्नो नोऽनह इति नलुपि । ब्रह्म । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि । ब्रह्मणा ।

क्लीबे वा ॥ १ ॥

आमन्त्र्यस्य नाम्नो नस्य क्लीबे लुग् वा स्यात् । हे ब्रह्मन् हे ब्रह्म । इदम् । इमे । इमानि । किम् । के । कानि । चतुर शौ । चत्वारि । पय । पयसी । पयांसि । पयसा । पयोभ्याम् । हे पयः । एव वच - प्रभृतयः । अद । द्विवचने । अमे इति जाते । मादुवर्णोऽनु । अमू । अमूनि । शेष पुवत् । काष्ठतड् काष्ठतट् । काष्ठतक्षी । काष्ठतङ्क्षि ।

इति महोपाध्यायश्रीकीर्त्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

[इति षड्लिङ्गानि समाप्तानि]

अथ युष्मदस्मदोः प्रक्रिया ॥

तयोश्च त्रिष्वपि लिङ्गेषु समानं रूपमलिङ्गत्वात्।

त्वमहं सिना प्राक्चाऽकः ॥ १ ॥

सिना युष्मदस्मदोस्त्वमहमौ स्याताम् तौ चाक्-प्रसङ्गेऽक प्रागेव । त्वम् । अहम् । त्वकम् । अहकम् ।

मन्तस्य युवावौ द्वयोः ॥ २ ॥

द्वित्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मन्तावयवस्य स्यादौ परे युवावौ स्याताम् । युवद् । आवद् । इति तावद्भवति ।

अमौ मः ॥ ३ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परयोरम् औ इत्येतयोर्म स्यात्।

युष्मदस्मदोः ॥ ४ ॥

व्यञ्जनादौ स्यादौ परे युष्मदस्मदोरा स्यात्। युवाम् । आवाम् ।

यूयं वयं जसा ॥ ५ ॥

जसा सह युष्मदस्मदोरेतौ स्याताम् । यूयम् । वयम् । द्वितीयैकवचने ।

त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् ॥ ६ ॥

स्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च परयोरेकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मान्तावयवस्य त्वमौ स्याताम् ।

लुगस्यादेत्यपदे इत्यकारलोपे अमो मत्वे दस्मात्वे च त्वाम् माम्। युवाम् आवाम्।

शसो न. ॥ ७ ॥

युष्मदस्मद्भ्या परस्य शसो न स्यात्। युष्मान् अस्मान्। टाया त्वमादेशे।

टाड्योसि य ॥ ८ ॥

एषु चतुर्षु युष्मदस्मदोर्य स्यात्। त्वया मया। युवाभ्याम् आवाभ्याम्। युष्माभि अस्माभि।

तुभ्यं मह्य ङया ॥ ९ ॥

ङ्या सह युष्मदस्मदोरेतौ स्याताम्। तुभ्यम् मह्यम्।

अभ्यं भ्यस. ॥ १० ॥

युष्मदस्मद्भ्या परस्य चतुर्थीभ्यसोऽभ्यम् स्यात्। अकारो व्यञ्जनादित्वव्यावृत्त्यर्थस्तेन युष्मदस्मदो-रित्यात्वं न भवति।

शेषे लुक् ॥ ११ ॥

यस्मिन्नार्यौ कृतौ ततोऽन्य शेषस्तस्मिन् स्यादौ परे युष्मदस्मदोर्लुक् स्यात्। युष्मभ्यम् अस्मभ्यम्।

ङसेश्चाद् ॥ १२ ॥

युष्मदस्मद्भ्या परस्य ङसे पञ्चमीभ्यसश्च अद् स्यात्। अकार. प्राग्वत्। त्वत् मत्। युष्मद अस्मद्।

तव मम ङसा ॥ १३ ॥

ङसा सह युष्मदस्मदोरेतौ स्याताम् । तव । मम । युवावादेशे टाङ्योसीति ये । युवयो आवयो ।

आम आकम् ॥ १४ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य आम आकम् स्यात् । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । युष्मासु अस्मासु । अथानयोरादेशविशेषा ।

पदाद्युग्विभक्त्यैकवाक्ये वस्नसौ बहुत्वे ॥ १५ ॥

द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीबहुवचनैं सह पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्वस्नसौ वा स्याताम् नतु वाक्यान्तरे।

धर्मो रक्षतु वो लोका धर्मो रक्षतु न सदा ।
नमो व श्रीजिना, शुद्ध ज्ञान नो दीयता धनम् ॥ १ ॥

दर्शन वो जिनाधीशा पाप हरति नो रयात् । पक्षे । धर्मो युष्मान् रक्षतु इत्यादि ।

द्वित्वे वाम्नौ ॥ १६ ॥

समविभक्तिद्विवचनैं सह पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्वाम्नौ वा स्याताम् ।

पातु वा नौ जिनोऽय च दद्याद्वा नौ पर पदम् ।

मनो वा नौ सदा भूयादृढ धर्मे जिनोदिते २ ।
पक्षे जिनो युवा पात्वित्यादि ।

अमा त्वामा ॥ १७ ॥

अमा सह पदात्परयोर्युष्मदस्मदोस्त्वामा वा स्याताम् । धर्मस्त्वा पातु । त्वा पातु । धर्मो मा पातु । मां पातु ।

ङेङसा तेमे ॥ १८ ॥

ङेङसूभ्या सह पदात्परयोर्युष्मदस्मदोस्तेमे वा स्याताम् । धर्मस्ते ददातु । धर्मो मे ददातु । मह्यं ददातु सुखम् । धर्मस्ते स्वम् । तव स्वम् । धर्मो मे स्वं । मम स्वम् ।

नित्यमन्वादेशे वस्नसादि· ॥ १९ ॥

यूय विनीतास्तद्वो गुरवो मानयन्ति ।

असदिवामन्त्र्यं पूर्वम् ॥ २० ॥

युष्मदस्मद्भ्या पूर्वं सबोधनमसदिव स्यात् ततो वस्नसादयो न स्यु । जना युष्मान्पातु धर्म । क्वचिद्वा । जिना शरण्या वो युष्मान् वा सेवे । क्वचिन्न । साधो सुविहित त्वा सेवे ।

पादाद्यो· ॥ २१ ॥

नियतमात्राऽक्षरपिण्ड पाद । पादस्याऽऽदिस्थयोर्युष्मदस्मदोर्वस्नसादिर्न स्यात् । वीरो विश्वे-

श्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता । स एव नाथो भगवान् अस्माकं पापनाशनः ॥ १ ॥

चाहहवैवयोगे ॥ २२ ॥

एभिः पञ्चभिर्योगे वस्नसादिर्न स्यात् । ज्ञानं युष्मांश्च रक्षतु ।

इति श्रीमहोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां युष्मदस्मदोः प्रक्रिया समाप्ता ॥

अथाव्ययानि ॥

अव्ययानि त्वलिङ्गान्यसङ्ख्यानि च । तथाहुः ।
नन्ता सङ्ख्या डतिर्युष्मदस्मच्च स्युरलिङ्गकाः ।
पदं वाक्यमव्ययं चेत्यसङ्ख्यं च तद्बहुलम् ॥१॥
सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ २ ॥

स्वरादयोऽव्ययम् ॥ १ ॥

स्वर् अन्तर् प्रातर् पुनर् इत्यादि ।

चादयोऽसत्त्वे ॥ २ ॥

अद्रव्यार्थाश्चादयोऽव्ययानि स्युः । च अह ह एव वा एवम् नूनम् ननु खलु विना नाना ईषत् किल वै नो न मा मा स्म यत् तत् स्वराश्च ।

अधण्तस्वाद्याशसः ॥ ३ ॥

धण्वर्जास्तस्वादयः शसपर्यन्ता ये प्रत्ययास्तदन्तं नामाव्ययं स्यात् ।

व्याश्रये तसुः ॥ ४ ॥

पञ्चम्यन्तात्पक्षाश्रये गम्ये तसु स्यात् । रवि क-र्णतोऽभवत् ।

पर्यभेस्तसुः ॥ ५ ॥

परितः । अभित ।

अहीयरुहोऽपादाने ॥ ६ ॥

अपादानपञ्चम्यास्तसुर्वा स्यात् । ग्रामतो ग्रामात् । हीयरहोस्तु न । सार्थाद्धीन । गिरेरवरोहति ।

किमब्याद्दिसर्वाद्यवैपुल्यवहो॰ पित्तस् ॥७॥

किमो ब्यादिवर्जसर्वादिभ्योऽवैपुल्यार्थवहोश्च पञ्च-म्यन्तात्पित्तस् स्यात् । सर्वत । वहुत ।

इतोऽत॰ कुतः ॥ ८ ॥

एते तसन्ता साधव ।

सप्तम्या ॥ ९ ॥

सप्तम्यन्तात्किमादेस्त्रप् । सर्वत्र । बहुत्र । क्व कुत्र । अत्र । इह । एते त्रबन्ता साधव॰ ।

अनद्यतनेर्हि॰ ॥ १० ॥

ङ्यन्तादनद्यतनकाले यथासभव किमादेर्हि स्यात् । कर्हि । यर्हि । वहुर्हि ।

प्रकारे था ॥ ११ ॥

यथासभव स्याद्यन्तात्किमादे प्रकारे था स्यात् । सर्वथा ।

कथमित्थम् ॥ १२ ॥

एतौ प्रकारे साधू ।

कियत्तत्सर्वैकान्यात्काले दा ॥ १३ ॥

कदा यदा तदा सर्वदा एकदा अन्यदा । सदा अधुना इदानीम् तदानीम् एतर्हि एते काले साधवः ।

सद्योऽद्यपरेद्यव्यह्नि ॥ १४ ॥

एतेऽह्नि काले साधवः ।

पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरे-
तरादेद्युस् ॥ १५ ॥

ङयन्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्योऽह्नि काले एद्युस् । पूर्वेद्युः ।

उभयाद् द्युश्च ॥ १६ ॥

उभयद्युः । चादेद्युस् उभयेद्युः ।

ऐषमः परुत् परारि वर्षे ॥ १७ ॥

पूर्वस्मिन्वर्षे परुत् । पूर्वतरे वर्षे परारि ।

सङ्ख्याया धा ॥ १८ ॥

प्रकारे । एकधा ।

डत्यतु सङ्ख्यावत् ॥ १९ ॥

डत्यन्तमत्वन्तं च सङ्ख्यावत्स्यात् । कतिधा यावद्धा ।

वहुगणभभेदे ॥ २० ॥

तथा वहुधा । (विचाले च*) द्विधा । एकधा ।

वैकाद् ध्यमञ् ॥ २१ ॥

ऐकध्यम् । एकधा ।

द्वित्रेर्धमञेधौ वा ॥ २२ ॥

द्वित्रिभ्या प्रकारादिष्वेतौ वा स्याताम् । द्वैधम् त्रैधम् । द्वेधा त्रेधा । द्विधा त्रिधा । इति ।

वारे कृत्वस् ॥ २३ ॥

संख्यायाः । पञ्चकृत्व ।

द्वित्रिचतुर. सुच् ॥ २४ ॥

वारे । द्विस्त्रिश्चतुर्वा भुङ्क्ते ।

एकात्सकृच्चास्य ॥ २५ ॥

एकवार भुङ्क्ते । सकृद्भुङ्क्ते ।

ऊर्ध्वाद्रिरिष्टातावुपश्चास्य ॥ २६ ॥

ऊर्ध्वाद्दिग्देशकालार्थात्प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्तादेतौ स्याताम् उपश्चास्यादेश स्यात् । उपरि उपरिष्टात् रम्यं आगतो वासो वा ।

पूर्वावराधरेभ्योऽसऽस्तातौ

पुरवधश्चैषाम् ॥ २७ ॥

प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्तानाम् । पुरः पुरस्तात् । अव अवस्तात् । अध अधस्तात् रम्य आगतो वासो वा ।

परावरात्स्तात् ॥ २८ ॥

परस्तात् अवरस्तात् रम्य आगतो वासो वा ।

दक्षिणोत्तरपरावरेभ्योऽनस् ॥ २९ ॥

दक्षिणतो रम्य आगतो वासो वा ।

अधरापरदक्षिणोत्तरेभ्य आत् ॥ ३० ॥

अधरात् रम्य आगतो वासो वा ।

वा दक्षिणात्प्रथमासप्तम्या आ ॥ ३१ ॥

दक्षिणा रम्यं वासो वा ।

आही दूरे ॥ ३२ ॥

दूरदिग्देशार्थात्प्रथमासप्तम्यन्ताद्दक्षिणादा आहिश्च । गिरेर्दक्षिणा दक्षिणाहि रम्य वासो वा ।

वोत्तरात् ॥ ३३ ॥

उत्तरा उत्तराहि उत्तरत उत्तरात् रम्य वासो वा ॥

अदूरे एन ॥ ३४ ॥

दिक्शब्दात्प्रथमासप्तम्यन्ताददूरे एन स्यात् । पूर्वेणाम्य रम्य वासो वा (दिक्शब्दाद्दिग्देशकालार्थात्प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्तात्स्वार्थे धा स्यात्*)

लुबञ्चेः ॥ ३५ ॥

अञ्चत्यन्ताद्दिक्शब्दाद्विहितयोर्धनयोर्लुप् स्यात् । तल्लुपि च स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुप् भवति । प्राची

दिक्। प्राड् देश कालो वा रस्य। प्राग्रम्यम्। एत्रमागतो वासो वा।

पश्चोऽपरस्य दिक्पूर्वस्य चाति ॥ ३६ ॥

अपरा दिक् पश्चात्। दक्षिणपश्चात्। (वोत्तरपदेऽर्धे*) पश्चार्धम्। अपरार्धम्।

व्याप्तौ स्सात् ॥ ३७ ॥

कृभ्वस्तिभ्या कर्मकर्तृभ्या योगे प्रागनत्तत्त्वे साति सात्स्यात् व्याप्तौ गम्यायाम्। द्विःसकारपाठात्नास्य षत्वम्। अग्निसात्करोति काष्ठम्, भवति स्यात् वा।

तत्राधीने ॥ ३८ ॥

सप्तम्यन्तादधीनेऽर्थे कृभ्वस्तिसपद्योगे सात्स्यात्। (देयेऽधीने च त्रा*) राज्ञि अधीन राजसात्करोति। देवत्राकरोति द्रव्यम्। भवति स्यात् सपद्यते वा।

सङ्ख्यैकार्थाद्वीप्सायां शस् ॥ ३९ ॥

सङ्ख्यार्थकार्थाभ्या वीप्साया द्योत्याया शस् वा स्यात्। एकैकमेकशो वा दत्ते। माष माष माषशो वा देहि।

तद्वति धण् ॥ ४० ॥

द्वित्रिभ्या प्रकारवति धण्। द्वौ प्रकारावेषा द्वैधा। धण्वर्जनात्तस्य नाव्ययत्वम्।

विभक्तिथमन्ततसाद्याभाः ॥ ४१ ॥

विभक्त्यन्ताभास्थमवसानतसादिप्रत्ययान्ताभाश्चाव्ययानि स्यु । चिराय चिरात् । भवतु । अस्तु । कुत । कथम् ।

वत्तस्याम् ॥ ४२ ॥

एतदन्तमव्ययम् ।

स्यादेरिवे ॥ ४३ ॥

स्याद्यन्तादिवार्थे क्रियासादृश्ये वत्स्यात् । अश्व इव अश्ववत् । मैत्रवद्याति चैत्र । देवमिव देववत्पश्यन्ति मुनिम् । षष्ठीसप्तम्यन्तयो सादृश्ये वत् । चैत्रस्येव चैत्रवन्मैत्रस्य मुखम् । मुक्ताविव मुक्तिवच्छान्तौ सुखम् ।

तसि ॥ ४४ ॥

टान्तात्तुल्यदिश्ये तसि स्यात् । सुदाम्नैकदिक् सुदामतो मेघ । आम् वक्ष्यते ।

क्त्वातुमम् ॥ ४५ ॥

एतदन्तमव्ययम् । कृत्वा । कर्तुं । यावज्जीवम् । प्रत्ययाश्चैते वक्ष्यन्ते ।

गति ॥ ४६ ॥

गतिसज्ञमव्ययं स्यात् ।

ऊर्याद्यनुकरणच्विडाचश्च गति ॥ ४७ ॥

एते उपसर्गाश्च गतय स्युस्ते च प्राग्धातो प्रयोज्या । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । खाट्कृत्य ।

कृभ्वस्तिभ्यां कर्मकर्तृभ्यां प्रागत-
त्तत्वे च्वि ॥ ४८ ॥

कर्मार्थात् कृगायोगे कर्त्रर्थाच्च भ्वस्तियोगे प्रागभूततद्भावे च्वि स्यात् ।

ईश्चाववर्णस्यानव्ययस्य ॥ ४९ ॥

अनव्ययस्यावर्णान्तस्य च्वावी स्यात् । अशुक्लं शुक्लं करोति शुक्लीकरोति पटम् । मालीकरोति पुष्पाणि । अशुक्लः शुक्लो भवति शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् ।

दीर्घश्च्वियङ्यक्येषु च ॥ ५० ॥

एषु चतुर्षु यादावाशिषि च स्वरस्य दीर्घः स्यात् । शुचीकरोति ।

(अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लुक् च्वौ*) अरूकरोति । उन्मनीस्यात् । (इसुसोर्बहुलं लुक्*) सर्पीकरोति नवनीतम् । धनूस्याद्वंश । (व्यञ्जनान्तस्यान्त ईर्बहुलम्*) दृषदीभवति दृषद्भवति शिला ।

समयादिभ्योऽर्थविशेषे कृग्योगे च-
डाज्वाच्य ॥ ५१ ॥

कालक्षेपे। समयाकरोति । अद्य श्वो वा पट दास्यामीति कालक्षेप करोति कुविन्द । अति पीडने मपत्राकरोति । निष्पत्राकरोति मृगम्। निष्कोषणे। निष्कुलाकरोति दाडिमम् । आनुकूल्ये। सुखाकरोति प्रियाकरोति गुरुम्। प्रातिकूल्ये। दु'खाकरोति शत्रुम्। पाके। शूलाकरोति मासम्। वपने। मद्राकरोति भद्राकरोति बाल नापित'। एव क्षेत्रकर्षणे द्वितीयाकरोति क्षेत्रम्। पटपटाकरोतीत्यादि।

प्रपरापसमन्ववनिर्दुरभिव्यधिसूदतिनिप्रतिपर्यपय । उप आङिति विंशतिरेष सखे उपसर्गगण कथित• कविभि ॥ १ ॥

एते त्वेकत्र धातोर्वा पञ्चभ्य प्रयोज्या । प्रसमभिव्याहरतीति । एव (भूषादरक्षेपेऽलसदसत् गतिसज्ञम्*) अलकृत्य । सत्कृत्य । असत्कृत्य। (कणे मनस्तृप्तौ*) कणेहत्य। मनोहत्य। (तिरोऽन्तधा*) तिरोभूय। (कृगो नवा*) तिरस्कृत्य तिरस्कृत्वा। मध्येकृत्य मध्येकृत्वा । साक्षात्कृत्य साक्षात्कृत्वा। (नित्य हस्ते पाणावुद्वाहे*) हस्तेकृत्य । पाणौकृत्येत्यादयो यथायोग गतिसज्ञा ज्ञेया । इत्यपरिमिता अव्यया ।

अव्ययस्य ॥ ५२ ॥

अव्ययानां स्यादेर्लुप् स्यात् । स्व. प्रातरस्ति यस्य कृतमिति ।

इति श्रीमहोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां अव्ययानि समाप्तानि ।

॥ अथ स्त्रीप्रत्ययाः ॥

अथ लिङ्गविशेषज्ञानाय स्त्रीप्रत्ययाः प्रस्तूयन्ते ।

अजादेः ॥ १ ॥

एभ्यः स्त्रियामाप् स्यात् । अजा एडका कोकिला बाला शूद्रा ज्येष्ठा ।

अस्यायत्तत्क्षिपकादीनाम् ॥ २ ॥

आवेव परो यस्मात्तस्मिन्ननित्कि यदादिवर्जस्याऽत इत्स्यात् । पाचिका कारिका मद्रिका । यदादिवर्जनाद्यका सका क्षिपकेत्यादौ नेत्त्वम् ।

क्वचिद्वा ॥ ३ ॥

अनित्कि परे क्वचिदापः स्थाने इह्रस्वौ वा । खट्विका खट्वाका खट्वका । क्वचिन्नेत्त्वम् । तारका ज्योतिः ।

स्त्रियां नृतोऽस्वस्रादेर्ङीः ॥ ४ ॥

स्वस्रादिवर्जान्नान्तादृदन्ताच्च स्त्रियां ङीः स्यात् । राज्ञी कर्त्री ।

अधातूदृदितः ॥ ५ ॥

अधातोरुदित ऋदितश्च स्त्रिया ङी स्यात्। भवन्ती पचन्ती।

अञ्च ॥ ६ ॥

अञ्चन्तात् स्त्रिया ङी स्यात्। प्राची उदीची।

गौरादिभ्यो मुख्यान्ङी ॥ ७ ॥

मुख्याद्गौरादिगणात् स्त्रिया ङी स्यात्।

अस्य ङ्यां लुक् ॥ ८ ॥

स्पष्टम्। गौरी नदी। (क्वचिद्यकारस्यापि*) मत्सी।

वयस्यनन्त्ये ॥ ९ ॥

अचरमे वयस्यदन्तात्स्त्रिया ङी स्यात्। कुमारी किशोरी वधूटी। अनन्त्य इति किम्। वृद्धा। (क्वचिन्नाम्नि ङी *) केवली। मामकी (नवा शोणादे *) शोणी शोणा।

इतोऽक्त्यर्थात् ॥ १० ॥

स्त्यर्थप्रत्ययान्तवर्जादिदन्तात्स्त्रिया ङीर्वा स्यात्। भूमी भूमि। धूली धूलि। राजी राजि। (पद्धतेर्वा*) पद्धती पद्धतिः। (शक्ते शस्त्रे*) शक्ती शक्तिः।

स्वरादुतो गुणादखरो ॥ ११ ॥

स्वरात्परो य उत्तदन्ताद्गुणवचनात्खरुवर्जना-

स्त्रिया ङीर्वा स्यात् । पट्वी पटु: । विभ्वी विभु: । स्वरादिति किम् । पाण्डुर्भू: । गुणादिति किम् । आखु स्त्री । उत इति किम् । श्वेता पटी । अखरोरिति किम् । खरुरियम् ।

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथक् जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण: ॥ १ ॥

श्येतादिभ्यो वा ङीस्तद्योगे तोन्च ॥ १२ ॥

श्येनी श्येता । (क्न पलितासितात्*) पलिक्नी । असिक्नी ।

असहनञ्विद्यमानपूर्वपदात्स्वाङ्गादक्रोडादिभ्य: ॥ १३ ॥

सहादिवर्जं पूर्वपदं यस्य तत: क्रोडादिवर्जाददन्तात्स्वाङ्गात्स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । पीनस्तनी पीनस्तना । अतिकेशी अतिकेशा माला । सहादिवर्जनात् सहकेशा अकेशा विद्यमानकेशा । अक्रोडादिभ्य इति किम् । सुक्रोडा सुबाला । स्वाङ्गादिति किम् । बहुशोफा सुज्ञाना ।

अविकारोऽद्रवं मूर्तं प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते ।
च्युतं च प्राणिनस्तत्तन्निभं च प्रतिमादिषु ॥ २ ॥

नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाङ्गगात्रकण्ठात् ॥ १४ ॥

महादिवर्जपूर्वपदेभ्य एभ्य स्वाङ्गेभ्यः स्त्रिया ङीर्वा स्यात् । सुनासिकी सुनासिका । नियमसूत्रमिदम् । तेनान्येभ्यो बहुस्वरेभ्य संयोगोपान्तेभ्यश्च ङीर्न स्यात् । सुललाटा । सुपार्श्वा । (नख मुखादनाम्नि वा*) सुनखी सुनखा । सुमुखी सुमुखा । नाम्नि तु शूर्पणखा । (पुच्छात्तथा*) दीर्घपुच्छी । दीर्घपुच्छा । (कबरादिपूर्वान्नित्यम्*) कबरपुच्छी । (क्रीतात्करणादेः*) अश्वक्रीती । (क्तादल्पे*) अभ्रविलिप्ती द्यौरित्यादि । (सपत्न्यादौ ङीर्नोन्तादेशश्च*) सपत्नी । एकपत्नी । ऊढाया पाणिगृहीती । पतिवत्नी । अन्तर्वत्नी । एव दृढपत्नी । दृढपति । ग्रामपत्नी ।

जातेरयान्तनित्यस्त्रीशूद्रात् ॥ १५ ॥

यान्तादिवर्जजातिवाचिनोऽदन्तात्स्त्रिया ङी स्यात् ।

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥ ३ ॥

कुक्कुटी । तटी । नाडायनी । कठी । यान्तादिवर्जनं किम् । क्षत्रिया । खट्वा । शूद्रा । (क्वचिन्नित्य स्त्रीजातेरपि*) ओदनपाकी । शङ्खपुष्पी । पूगफली । दर्भमूली । औषधिविशेषा एते ।

धवाद्योगादपालकान्तात् ॥ १६ ॥

पालकान्तवर्जात्सवन्धत स्त्रीवृत्तेर्धवनाम्नो ङी' स्यात् । प्रष्ठस्य भार्या प्रष्ठी । गणकी । अपालकान्तादिति किम् । गोपालिका । धवयोगोऽनुवर्तनीयः पञ्चसूत्र्याम् ।

पूतक्रतुवृषाकप्यग्निकुसित-कुसीदादै च ॥ १७ ॥

एभ्य पञ्चभ्यो ङीस्तद्योगेऽन्तस्यै । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी ।

मनोरौ च वा ॥ १८ ॥

मनोर्ङीस्तद्योगे औरैश्च वा स्याताम् । मनायी । मनावी । मनु ।

वरुणेन्द्रभवशर्वरुद्रमृडादा-न्चान्त. ॥ १९ ॥

एभ्य. षड्भ्यो ङीस्तद्योगे आन्चान्त. । वरुणानी । इन्द्राणी ।

मातुलाचार्योपाध्यायाद्वा ॥ २० ॥

एभ्यस्त्रिभ्यो ङीस्तद्योगे चानन्तो वा । मातुलानी मातुली । क्षुभ्नादिपाठान्न णत्वमिति । आचार्यानी आचार्यी । उपाध्यायानी उपाध्यायी । (सूर्याद्देवताया वा ङीस्तद्योगे चानन्त *) सूर्याणी सूर्या । (अर्यक्षत्रियाद्वा*) अर्याणी अर्या । क्षत्रियाणी क्षत्रिया ।

यवयवनारण्यहिमाद्दोषलिप्युरुमहत्त्वे ॥ २१ ॥

एभ्यश्चतुर्भ्यो यथासङ्ख्य दोषादौ गम्ये ङी स्यात् ङीयोगे चानन्त । यवाना दोषो यवानी । यवनाना लिपिर्यवनानी । उरु अरण्य अरण्यानी । महद्धिम हिमानी । (यञो डायन् चान्तो वा*) गार्ग्यायणी गार्गी । एवमन्यत्रापि यथायोगम् ।

उतोऽप्राणिनश्चायुरज्ज्वादिभ्य ऊङ् ॥ २२ ॥

नृजातिवाचिनोऽप्राणिजातिवाचिनश्चोदन्तात्स्त्रियामूङ्स्यात् नतु यन्ताद्रज्ज्वादिभ्यश्च । कुरू । अलाबू । प्रातिजातिवर्जनादाखु । युरज्ज्वादिवर्जनादध्वर्यु स्त्री । रज्जुरित्यादौ नोङ् । (बाह्वन्त कद्रुकमण्डलोर्नाम्नि*) सुबाहू । कद्रू । कमण्डलू । नाम्नीत्येव । वृत्तबाहु ।

उपमानसहितसहितसहशफवामलक्ष्मणादूरो ॥ २३ ॥

उपमानवाचिभ्य सहितादिभ्यश्च पड्भ्य परस्य ऊरो स्त्रियामूङ् स्यात् । रम्भोरू । सहितोरू । नारी सखी पङ्गू श्वश्रू एते साधव ।

यूनस्ति स्त्रियाम् ॥ २४ ॥

युवतिः । (अनार्षे वृद्धेऽणिञो बहुस्वरगुरूपान्त्यस्यान्तस्य ष्य *) कारीषगन्ध्या । दैवदत्त्येत्यादि ।

इति श्रीमहोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां स्त्रीप्रत्ययाधिकारः समाप्तः ।

॥ अथ कारकप्रक्रिया ॥

नाम्नः प्रथमैकद्विबहौ ॥ १ ॥

स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याशक्तिलक्षणोऽसमग्रः समग्रो वा पञ्चको नामार्थस्तस्मिन्नेकद्विबहौ वर्तमानान्नाम्नो यथासङ्ख्यं स्यौजस्लक्षणा प्रथमा स्यात् । डित्थः गौः शुक्लः कारकः दण्डी ।

इति प्रथमा ।

आमन्त्र्ये ॥ २ ॥

संबोधनार्हनाम्नः प्रथमा स्यात् । हे देव ।

कर्तुर्व्याप्यं कर्म ॥ ३ ॥

कर्त्रा क्रियया यद्विशेषेणाप्तुमिष्यते तत्कारकं व्याप्यं कर्म च स्यात् । तत्त्रेधा निर्वर्त्त्यं विकार्यं प्राप्यं च । यदसज्जायते तन्निर्वर्त्त्यम् । यत्रावस्थान्तरं क्रियते तद्विकार्यम् । यत्सदेव प्राप्यते तत्प्राप्यम् । पुनरेकैकं त्रिधा इष्टमनिष्टमुदासीनं च । सु-

गौणभेदात्तद्विधा । कर्मणि द्वितीया स्यात् । कट करोति । काष्ठ दहति । ग्राम गच्छति । राज्य प्राप्नोति । विषमत्ति । ग्राम गच्छस्तृण स्पृशति ।

स्मृत्यर्थदयेश ॥ ४ ॥

एषा व्याप्यस्य कर्मत्व वा कर्मत्वे द्वितीया न्यथा षष्ठी । मातर स्मरति मातु स्मरति । मातु स्मर्यते माता स्मर्यते । सर्पिषो दयते । सर्पिर्दयेत । लोकानीष्टे । लोकानामीष्टे । (नाथस्तथा*) सर्पिर्नाथते । सर्पिषो नाथते ।

रुजाऽर्थस्याऽज्वरिसन्तापेर्भावेकर्तरि ॥ ५ ॥

ज्वरिसन्तापिवर्जपीडार्थधातूनामपि व्याप्य कर्म वा भावे कर्तरि सति । चौरस्य चौर वा रुजति रोग । (जासनाटक्राथपिषो हिंसायाम्*) चौरस्य चौर वोज्जासयति ।

निप्रेभ्यो घ्न· ॥ ६ ॥

समस्तव्यस्तविपर्यस्ताभ्या निप्राभ्या परस्य हन्ते व्याप्य कर्म वा स्यात् । चौरस्य चौर वा निप्रहन्ति निहन्ति प्रहन्ति प्रणिहन्ति इत्यादि । (अधे शी ङ्स्थास आधार' कर्म नित्य स्यात्*) ग्राममधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते ।

उपान्वध्याङ्वस ॥ ७ ॥

एभ्यो वसतेराधारोऽप्येवम् । ग्राममुपवसति ।

वाऽभिनिविशः ॥ ८ ॥

अभिनिपूर्वस्य विश आधारः कर्म वा स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम्, तेन क्वचित्कर्मसंज्ञा क्वचिदाधारसंज्ञापि । ग्राममभिनिविशते । कल्याणे अभिनिविशते । (कालाध्वभावदेशं वा कर्म चाकर्मणाम्*) मासमास्ते । मास आस्यते । (क्रियाविशेषणाद्द्वितीया*) क्रियाव्ययविशेषणे इत्यस्य क्लीवताम् । स्तोकं पचति । सुखं स्थाता ।

उत्कृष्टेऽनूपेन ॥ ९ ॥

उत्कृष्टार्थादनूपाभ्यां युक्ताद्गौणान्नाम्नो द्वितीया भवति । अनुसिद्धसेनं कवयः । उपहेमचन्द्रं वैयाकरणाः । तेषु तौ उत्कृष्टौ इत्यर्थः ।

गौणात्समयानिकषाहाधिगन्तरान्तरेणातियेनतेनैर्द्वितीया ॥ १० ॥

क्रियान्वयि मुख्यम् परं गौणम् समयादिभिर्नवभिर्युक्ताद्गौणान्नाम्नो द्वितीया स्यात् । समया ग्रामम् । निकषा गिरिं नदी । हा मैत्रं व्याधिः । धिग् जाल्मम् । अन्तरा निषधं नीलं च विदेहाः । अन्तरेण धर्मं क्व सुखम् । अति वृद्धं कुरून् बलं । येन पश्चिमां गतस्तेन पश्चिमा ...

एभिर्योगे नित्य चतुर्थी । शक्त प्रभुर्वा मल्लो मल्लाय । वषडग्नये । नमोऽर्हद्भ्य. । स्वस्ति प्रजाभ्य । स्वाहेन्द्राय । स्वधा पितृभ्य ।

इति चतुर्थी ।

॥ अपायेऽवधिरपादानम् ३० ॥

अपायो विश्लेष । (पञ्चम्यपादाने*) वृक्षात्पत्र पतति । व्याघ्राद्बिभेति । पापाज्जुगुप्सते । धर्मात्प्रमाद्यति । चौराद्रक्षति । शृङ्गाच्छरो जायते । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे । यवेभ्यो गा रक्षति । उपाध्यायादन्तर्धत्ते । वलभ्या शत्रुञ्जय षड् योजनानि । माथुरा. सांग्रेभ्य आढ्या ।

आङाऽवधौ ॥ ३१ ॥

अवधिर्मर्यादाऽभिविधिश्च । तद्वृत्तेराङा युक्तात्पञ्चमी स्यात् । आ सुग्राद्वृष्टो मेघ ।

पर्यपाभ्या वर्ज्ये ॥ ३२ ॥

आभ्या युक्ताद्वर्जनीयात्पञ्चमी स्यात् । परि साकेतात् अप साकेताद्वृष्टो मेघ ।

यत प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना ॥ ३३ ॥

प्रतिनिधिर्मुख्यसदृशोऽर्थ , प्रतिदान गृहीतस्य विशोधनम् ते यत स्याता तत प्रतिना योगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नो वासुदेवात्प्रति । तिलेभ्य प्रति

मापान् प्रयच्छति । (गम्यपय कर्माधारयो· पञ्चमी*) गृहादासनात्प्रेक्षते । गम्येति किम् । ग्रामादमारुह्यासने उपविश्य भुङ्क्ते । (स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयादसत्त्वे करणे पञ्चमी वा*) स्तोकेन स्तोकान्मुक्त ।

प्रभृत्यन्यार्थदिक्शब्दबहिरारादितरै ॥३४॥

एभिर्योगेऽपि पञ्चमी । तत प्रभृति ग्रीष्मादारभ्य । अन्यो भिन्नो मैत्रात् । ग्रामात्प्राग् वसति । पश्चिमो रामात्कृष्ण । बहिर्ग्रामात् । आराद्ग्रामात् ।

इति पञ्चमी ।

क्रियाश्रयस्याधारोऽधिकरणम् ॥ ३५ ॥

क्रियाश्रयस्य कर्तु कर्मणो वाऽऽधारोऽधिकरणं स्यात् । तच्च वैपयिकौपश्लेपिकाभिव्यापकसामीप्यनैमित्तिकौपचारिकभेदात् पोढा । सप्तम्यधिकरणे । दिवि देवा । कटे आस्ते । तिलेषु तैलम् । वटे गाव । युद्धे सन्नह्यते । अङ्गुल्यग्रे करी ।

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतै ॥ ३६ ॥

एभिर्योगे वा सप्तमी । गवा गोषु वा स्वामी ।

व्याप्ये क्तेनः ॥ ३७ ॥

क्ताद् य इन् तदन्तस्य व्याप्ये सप्तमी नित्यं स्यात् । व्याकरणेऽधीती ।

तद्युक्ते हेतौ ॥ ३८ ॥

कर्मसंबन्धाद्धेतौ सप्तमी स्यात्।
चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्।
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥५॥
(असाधुसाधुनिपुणयोगेऽपि सप्तमी*) असाधुर्मैत्रो मातरि। प्रत्यादियोगे तु न साधुर्मैत्रो मातरं प्रति।

यद्भावो भावलक्षणम् ॥ ३९ ॥

भावः क्रिया। यस्य भावेनान्यो भावो लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात्। गोषु दुह्यमानासु गतः।

षष्ठी वाऽनादरे ॥ ४० ॥

अनादरे गम्ये भावलक्षणा षष्ठी वा, पक्षे सप्तमी। रुदतो लोकस्य रुदति लोके वा प्राव्रजित्।

सप्तमी चाविभागे निर्धारणे ॥ ४१ ॥

समुदायादेकदेशस्य जातिगुणक्रियादिभिरविभागे पृथक्करणेऽप्येतम्। क्षत्रियो नृणां नृषु वा शूरः। कृष्णा गवां गोषु वा बहुक्षीरा।

इति सप्तमी।

शेषे ॥ ४२ ॥

कर्मादिभ्योऽन्यस्तदविवक्षारूपः स्वस्वामिभावादिसंबन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात्। राज्ञः पुरुषः। उपगोरपत्यम्। माषाणामश्नीयात्।

कर्मणि कृत कर्तरि च ॥ ४३ ॥

कृदन्तस्य कर्तृकर्मणो॰ षष्ठी स्यात् । अपा स्रष्टा । भवत आसिका । (क्वचिद्वा*) विचित्रा सूत्राणा कृतिराचार्यस्याचार्येण वा ।

कृत्यस्य वा ॥ ४४ ॥

घ्यणतव्यानीययक्यप॰ कृत्या॰ । एषा कर्तरि षष्ठी वा स्यात् । त्वया तव कार्यं कर्तव्य करणीय देय कृत्यम् ।

रिरिष्टात्स्तादस्तादसतसाता ॥ ४५ ॥

एभि सप्तभिर्योगे षष्ठी स्यात् । गृहस्योपरि उपरिष्टात् परस्तात् पुरस्तात् पुर दक्षिणत उत्तराद्वा ।

तृन्नुदन्ताव्ययक्वानातृशृशतृडिणकच्खलर्थस्य ॥ ४६ ॥

एषा दशाना कृता कर्मकर्त्रो षष्ठी न स्यात् । वदिता धर्मम् । विश्व जिष्णु॰ । कट कृत्वा । ओदन भोक्तु याति । अन्न पेचिवान् । कट चक्राण । अधीयस्तत्त्वार्थम् । कट कुर्वन् । कष्ट सासहि । कट कारको याति । सुकरो धर्म । सुज्ञान तत्त्व भवता ।

पृथङ्नाना पञ्चमी च ॥ ४७ ॥

आभ्या योगे तृतीयापञ्चम्यौ स्याताम् । पृथग्

तद्युक्ते हेतौ ॥ ३८ ॥

कर्मसम्बन्धाद्धेतौ सप्तमी स्यात् ।
चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
केशेषु चमरी हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः॥५॥

(असाधुसाधुनिपुणयोगेऽपि सप्तमी॥) असाधुर्मैत्रो मातरि । प्रत्यादियोगे तु न साधुर्मैत्रो मातरं प्रति ।

यद्भावो भावलक्षणम् ॥ ३९ ॥

भावः क्रिया । यस्य भावेनान्यो भावो लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु दुह्यमानासु गतः ।

षष्ठी वाऽनादरे ॥ ४० ॥

अनादरे गम्ये भावलक्षणा षष्ठी वा, पक्षे सप्तमी । रुदतो लोकस्य रुदति लोके वा प्राव्रजित् ।

सप्तमी चाविभागे निर्धारणे ॥ ४१ ॥

समुदायादेकदेशस्य जातिगुणक्रियादिभिरविभागे पृथक्करणेऽप्येवम् । क्षत्रियो नृणां नृषु वा शूरः । कृष्णा गवां गोषु वा बहुक्षीरा ।

इति सप्तमी ।

शेषे ॥ ४२ ॥

कर्मादिभ्योऽन्यस्तदविवक्षारूपः स्वस्वामिभावादिः सम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । उपगोरपत्यम् । माषाणामश्नीयात् ।

कर्मणि कृतः कर्तरि च ॥ ४३ ॥

कृदन्तस्य कर्तृकर्मणो॰ षष्ठी स्यात् । अपा स्रष्टा । भवत आसिका । (क्वचिद्वा॰) विचित्रा सूत्राणा कृतिराचार्यस्याचार्येण वा ।

कृत्यस्य वा ॥ ४४ ॥

घ्यणतव्यानीययक्यप॰ कृत्या । एषा कर्तरि षष्ठी वा स्यात् । त्वया तव कार्य कर्तव्य करणीय देय कृत्यम् ।

रिरिष्टात्स्तादस्तादसतसाता ॥ ४५ ॥

एभि॰ सप्तभिर्योगे षष्ठी स्यात् । गृहस्योपरि उपरिष्टात् परस्तात् पुरस्तात् पुर दक्षिणत उत्तराद्वा ।

तृन्नुदन्ताव्ययक्वानातृशतृडिणकच्खलर्थस्य ॥ ४६ ॥

एषा दशाना कृता कर्मकर्त्रो षष्ठी न स्यात् । वदिता धर्मम् । विश्व जिष्णु॰ । कटं कृत्वा । ओदन भोक्तु याति । अन्न पेचिवान् । कट चक्राण । अधीयस्तत्त्वार्थम् । कट कुर्वन् । कष्ट सासहि । कट कारको याति । सुकरो धर्म॰ । सुज्ञान तत्त्व भवता ।

पृथग्नाना पञ्चमी च ॥ ४७ ॥

आभ्या योगे तृतीयापञ्चम्यौ स्याताम् । पृथग्

मैत्रान्मैत्रेण। (अनुमानहेतोरप्येवम्*) शब्दोऽनित्य कृतकत्वेन कृतकत्वाद्वा।

ऋते द्वितीया च ॥ ४८ ॥

ऋतेयोगे द्वितीयापञ्चम्यौ स्याताम्। ऋते धर्म धर्माद्वा कुत सुखम्।

विना ते तृतीया च ॥ ४९ ॥

विनायोगे द्वितीयापञ्चमीतृतीया स्यु। विना पाप पापात् पापेन सुख स्यात्।

तुल्यार्थैस्तृतीयापष्ठ्यौ ॥ ५० ॥

मात्रा तुल्य मातुस्तुल्य।

द्वितीयापष्ठ्यावेनेनानञ्चे ॥ ५१ ॥

पूर्वेण ग्राम ग्रामस्य। अनञ्चेरिति किम्। प्राग् ग्रामात्।

हेत्वर्थैस्तृतीयाद्या ॥ ५२ ॥

हेत्वर्थयोगे तृतीयाद्या सर्वा विभक्तय स्यु। धनेन हेतुना। धनाय हेतवे। धनाद्धेतो.। धनस्य हेतो। धने हेतौ वसति। एव निमित्तादिभिरपि।

सर्वादे सर्वा. ॥ ५३ ॥

हेत्वर्थयुक्तात्सर्वादे सर्वा विभक्तय' स्यु। को हेतु। क हेतुम्। केन हेतुना। कस्मै हेतवे। कस्माद्धेतो। कस्य हेतो। कस्मिन् हेतौ याति।

मुख. । (उष्ट्रमुखादय.*) एते बहुव्रीहिसमासा निपात्यन्ते । उष्ट्रस्य मुखमिव मुखं यस्य स.,उष्ट्र-मुख. । वृषस्कन्ध. ।

सहस्तेन ॥ ४ ॥

तेनेति तृतीयान्तेन सहशब्दोऽन्यपदार्थे समस्यते ।

सहस्य-सोऽन्यार्थे ॥ ५ ॥

बहुव्रीहौ सहस्य सो वा स्यात् । सपुत्रः सहपुत्रो वा गत. । क्वचिन्नित्यम् । सरसा दूर्वा । साग्नि कपोत । सद्रोणा खारी (क्वचिन्न*) स्वस्ति गुरवे सहशिष्याय ।

दिशो रूढ्यान्तराले ॥ ६ ॥

दक्षिणस्या' पूर्वस्याश्च यदन्तराल सा दक्षिण-पूर्वा दिक् । सर्वादयोऽस्यादौ इति पूर्वपदस्य पुंवद्भाव । इत्यादयोऽपि बहुव्रीहिसमासा ज्ञेया । यत्र प्रधानस्यैकदेशो विशेषणतया ज्ञायते स तद्गुणसंविज्ञान । लम्बौ कर्णौ यस्य स लम्बकर्ण ।

विशेषण सर्वादिसङ्ख्य बहुव्रीहौ ॥ ७ ॥

विशेषणं सर्वादिक सङ्ख्यावाचि च बहुव्रीहौ प्राक् स्यात् । (गोणस्य गोशब्दस्य ङ्याद्यन्तस्य चान्तस्थस्य ह्रस्वो वक्तव्य *) चित्रगु' । सर्व-शुक्लः । द्विकृष्ण ।

बहुव्रीह्यादिसंज्ञाऽभावे यत्रैकार्थता तत्रानेनैव समास । विस्पष्टपटु । स च षोढा । बहुव्रीहिः १ अव्ययीभाव २ तत्पुरुष ३ कर्मधारयो ४ द्विगुः ५ द्वन्द्वश्च ६ । तत्र बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रधानः । अव्ययीभाव पूर्वपदार्थप्रधान । द्विगु-तत्पुरुषौ परपदार्थप्रधानौ । द्वन्द्व-कर्मधारयौ चोभयपदार्थप्रधानौ । तस्य क्रियाभिसम्बन्धात् ऐकपद्यादिकं च समासप्रयोजनम् । समर्थ पदसमुदायो विग्रहो वाक्यमिति च । आरूढा पुरुषा यमिति वाक्यं ।

एकार्थं चानेक च ॥ २ ॥

एकमनेक चैकार्थं समानाधिकरण नाम, अव्यय च नाम्ना द्वितीयाद्यन्तान्यपदस्यार्थे समस्यते । स च बहुव्रीहि ।

ऐकार्थ्ये ॥ ३ ॥

ऐकार्थ्यमैकपद्य तन्निमित्तस्य स्यादेर्लुप् स्यात् । अत एव लुब्विधानात् नाम नाम्नैत्युक्तावपि स्याद्यन्ताना समास । 'उक्तार्थानामप्रयोग ' इति यच्छब्दाप्रयोगे आरूढपुरुषो गिरि । अथ चान्यपदार्थप्राधान्यात्तत्सबन्धिनीलिङ्गसङ्ख्याविभक्तीरनुसरति । कृतानि पुण्यानि येन स कृतपुण्य' । एव दत्तदानो वीतदु खो बहुधनोऽनन्तज्ञान (अनेक च*) आरूढबहुपुरुषो गिरि । (अव्यय च*) उच्चै-

मुख । (उष्ट्रमुखादय*) एते बहुव्रीहिसमासा निपात्यन्ते । उष्ट्रस्य मुखमिव मुख यस्य-स उष्ट्रमुखः । वृषस्कन्ध. ।

सहस्तेन ॥ ४ ॥

तेनेति तृतीयान्तेन सहशब्दोऽन्यपदार्थे सम स्यते ।

सहस्य-सोऽन्यार्थे ॥ ५ ॥

बहुव्रीहौ सहस्य सो वा स्यात् । सपुत्र सहपुत्रो वा गत । क्वचिन्नित्यम् । सरसा दूर्वा । साग्नि- कपोत । सद्रोणा खारी (क्वचिन्न*) स्वस्ति गुरवे सहशिष्याय ।

दिशो रूढ्यान्तराले ॥ ६ ॥

दक्षिणस्या पूर्वस्याश्च यदन्तराल सा दक्षिण- पूर्वा दिक् । सर्वादयोऽस्यादौ इति पूर्वपदस्य पुवद्भाव । इत्यादयोऽपि बहुव्रीहिसमासा ज्ञेया । यत्र प्रधानस्यैकदेशो विशेषणतया ज्ञायते स तद्गुणसविज्ञान । लम्बौ कर्णौ यस्य स लम्बकर्ण ।

विशेषण सर्वादिसङ्ख्य बहुव्रीहौ ॥ ७ ॥

विशेषण सर्वादिकं सङ्ख्यावाचि च बहुव्रीहौ प्राक् स्यात् । (गौणस्य गोशब्दस्य ड्याद्यन्तस्य चान्तस्थस्य ह्रस्वो वक्तव्य *) चित्रगु । सर्वशुक्लः । द्विकृष्ण ।

मन्दाल्पाच्च मेधाया ॥ १७ ॥

नञादिभ्यस्त्रिभ्यो मन्दाल्पाभ्यां च मेधाया अस्। अमेधाः। मन्दमेधाः। अल्पमेधा।

द्विपदाद्धर्मादन् ॥ १८ ॥

(समानस्य धर्मादिषु*) धर्मादावुत्तरपदे समानस्य स। सधर्मा।

इनः कच् ॥ १९ ॥

बहुदण्डिका सेना। (ऋन्नित्यदितः *) बहुकर्तृको बहुनदीको बहुवधूको देशः। (दध्युरःसर्पिर्मधूपानच्छाले *) प्रियदधिक। व्यूढोरस्क। (पुमनडुन्नौपयोलक्ष्म्या एकत्वे*) प्रियपुस्कः। (नञोऽर्थात्*) अनर्थकं वच। (शेषाद्वा*) बहुखट्व बहुखट्वक। (क्वचिन्न*) बहुश्रेयान् बहुश्रेयसी।

सुपूत्युत्सुरभेर्गन्धादिद्गुणे ॥ २० ॥

स्वादिपूर्वाद्गन्धादित्स्यात्। सुगन्धि द्रव्यम्। (वागन्तौ*) सुगन्धिः सुगन्धो वा कायः। (वाल्पे) सूपगन्धि सूपगन्धं वा भोजनम्। (वोपमानात्*) पद्मगन्धि पद्मगन्धं वा मुखम्। बहुव्रीहौ पादादीनां पात्प्रभृतयः आदेशाः समासान्ताः स्युः।

पात्पादस्याहस्त्यादेः ॥ २१ ॥

हस्त्यादिवर्जादुपमानात्पादस्य पात् । अघुट्स्वरादौ पदादेशश्चास्य । व्याघ्रपात् । व्याघ्रपद पश्य । हस्त्यादिनिषेधात् हस्तिपाद । (सुसङ्ख्यात् *) सुपात् द्विपात् । (वयसि दन्तस्य दत् *) ऋकारो नोन्तार्थ । सुदन् द्विदन् बाल । (नाग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहाहिमूषिकशिखरात् *) कुन्दाग्रदन् । कुन्दाग्रदन्त । शुद्धदन् शुद्धदन्त । (धनुषो धन्वन् *) शार्ङ्गधन्वा । (वा नाम्नि *) पुष्पधन्वा । पुष्पधनु । (जायाया जानि *) भूजानि. । (स्त्रियामूधसोन्) कुण्डोध्नी गौ ।

इति बहुव्रीहि ।

विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासप्रतिपश्चात्क्रमख्यातियुगपत्सदृक्संपत्साकल्यान्तेऽव्ययम् ॥ २२ ॥

एष्वर्थेषु वर्तमानमव्ययं नाम्ना सह पूर्वपदार्थे वाच्ये नित्यं समासोऽव्ययीभाव स्यात् । विभक्ति । विभक्त्यर्थं कारकम् । स्त्रीषु इति विग्रहे । ऐकार्थ्ये इति विभक्तिलोप ।

प्रथमोक्त प्राग्वत् ॥ २३ ॥

अत्र समासप्रकरणे प्रथमान्तेन सूत्रे यन्निर्दिष्टं तत्प्राक् स्यात् । इत्यव्ययस्य पूर्वभाव. । अधिस्त्री इति भवति । द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ २१

वस्य क्लीबत्वाद् ह्रस्वत्वम्। नामसंज्ञाया स्यादि।

अनतो लुप्॥ २४॥

अदन्तवर्जस्याव्ययीभावस्य स्यादेर्लुप् स्यात्। अधिस्त्रि गृहकार्यम्।

अमव्ययीभावस्यातोऽपञ्चम्या ॥ २५॥

अदन्तस्याव्ययीभावस्य स्यादेरम् स्यात्। न तु पञ्चम्या। उपकुम्भमस्ति पश्य देहि देश। उपकुम्भादानय। (वा तृतीयायाः *) उपकुम्भ उपकुम्भेन कृतम्। (सप्तम्या वा*) उपकुम्भ उपकुम्भे निधेहि। मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम्। विगता ऋद्धिर्व्यृद्धिः। यवनानां व्यृद्धिर्दुर्यवनम्। अर्थाभावो धर्मिणोऽसत्त्वम्। मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम्। अत्ययोऽतीतत्वम्। वर्षाणामत्ययोऽतिवर्षम्। असंप्रतीति वर्तमानकाले। उपभोगाद्यभावः। कम्बलस्यासंप्रति अतिकम्बलम्। रथस्य पश्चादनुरथं याति। ज्येष्ठस्य क्रमेणानुज्येष्ठं प्रविशन्तु। भद्रबाहो ख्यातिरितिभद्रबाहु। अहोभद्रबाहु। चक्रेण युगपत्सचक्रं धेहि (अकालेऽव्ययीभावे सहस्य स *) व्रतेन सदृक् सव्रतम्। ब्रह्मणः संपत् सब्रह्म साधूनाम्। तृणं सह सकलं सतृणं भुङ्क्ते। पिण्डेषणापर्यन्तमिति सपिण्डेषणमधीते। अत्र सर्वत्राव्ययार्थप्राधान्यमित्यादि प्राग्वत्।

योग्यतावीप्सार्थाऽनतिवृत्तिसादृश्ये ॥ २६ ॥

एतदर्थानामव्ययानामव्ययीभाव स्यात् । रूपस्य योग्यमनुरूपम् । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थं समीक्ष्यते । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति दत्ते । शीलस्य सादृश्यमिति सशीलमनयो ।

यथाऽथा ॥ २७ ॥

थाप्रत्ययरहितमव्युत्पन्न यथेत्यव्यय नाम्ना समस्यते । यथारूप चेष्टते । अथेति किम् । यथा चैत्रस्तथा मैत्र. ।

यावदियत्त्वे ॥ २८ ॥

इयत्त्वे गम्ये यावदिति समस्यते । यावन्त्यमत्राणि तावत इति यावदमत्र श्राद्धान् भोजय ।

पर्यपाङ्वहिरच् पञ्चम्या ॥ २९ ॥

पर्यादीनि पञ्च पञ्चम्यन्तेन समस्यन्ते । परि त्रिगर्तेभ्य परित्रिगर्तम् । एवमपत्रिगर्तम् । वहिर्ग्रामम् । आग्रामम् । प्राग्ग्राम वृष्टो मेघ ।

लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये ॥ ३० ॥

आभिमुख्ये वर्तमानौ अभिप्रती चिह्नवाचिना समस्येते । अभ्यग्नि प्रत्यग्नि शलभा. पतन्ति । (दैर्घ्येऽनुः*) अनुगङ्गं काशी । (समीपे*) अनुव-

नमद्यानिर्गता (तिष्ठद्गवित्यादय साधव*) तिष्ठद्गुः काल ।

निल्यं प्रतिनाऽल्पे ॥ ३१ ॥

अल्पेऽर्थे वर्तमानेन प्रतिना नित्य समस्यते सोऽव्ययीभाव स्यात् । शाकस्याल्पत्व शाकप्रति ।

पारेमध्येऽग्रेन्त षष्ठ्या वा ॥ ३२ ॥

एषा चतुर्णां षष्ठ्यन्तेन सहाव्ययीभावो वा स्यात् । गङ्गाया पारे पारेगङ्गम् । मध्येगङ्गम् । अग्रेरणम् । अन्तगिरि । निपातनादेत्वम् । पक्षे गङ्गापारम् ।

तत्रादायमिथस्तेनप्रहृत्येति सरूपेण युद्धेऽव्ययीभाव ॥ ३३ ॥

सप्तम्यन्त मिथ आदायेति तृतीयान्त च मिथः प्रहृत्येति युद्धे वाच्ये सरूपेण नाम्नाव्ययीभाव' स्यात् ।

इच् युद्धे ॥ ३४ ॥

युद्धे य समासस्तस्मादिच् समासान्त स्यात् ।

इच्यस्वरे दीर्घ आच्च ॥ ३५ ॥

इजन्तेऽस्वरादावुत्तरपदे पूर्वपदस्य दीर्घत्वमाच्च स्याताम् । केशेषु केशेषु मिथो गृहीत्वा कृतं युद्ध केशाकेशि । मुष्टिभिर्मुष्टिभिर्मिथ प्रहृत्य कृतं युद्धं मुष्टीमुष्टि । मुष्टामुष्टि । अस्वर इति किम् । अस्यसि ।

प्रतिपरोनोरव्ययीभावात् ॥ ३६ ॥

प्रत्यादिपूर्वादक्ष्यन्तादव्ययीभावादत्स्यात् । प्रत्यक्षम् । परोक्षम् । अन्वक्षम् ।

अन. ॥ ३७ ॥

अनन्तादव्ययीभावादत्स्यात् ।

नोऽपदस्य तद्धिते ॥ ३८ ॥

नकारान्तस्यापदस्य तद्धिते परेऽन्त्यस्वरादेर्लुक् । उपराजम् । (नपुसकाददन्ताद्वा*) उपचर्मम् । उपचर्म । (गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायण्यपञ्चमवर्ग्याद्वा*) अन्तर्गिरम् अन्तर्गिरि । उपसमिधम् उपसमित् ।

सङ्ख्यासमाहारे ॥ ३९ ॥

नदीभिरित्यव्ययीभावे (सङ्ख्याया नदीगोदावरीभ्यामत् स्यात्) पञ्चनद्य पञ्चनदम् । द्विगोदावरम् । (शरदादे *) प्रतिशरदम् (जराया जरस्वा*) उपजरसम् । (सरजसोपशुनानुगरम्*) एतेऽदन्ता अव्ययीभावा निपात्या ।

इत्यव्ययीभाव ।

प्रात्यवपरिनिरादयो गतक्रान्तक्रुष्टग्लानक्रान्ताद्यर्थाः प्रथमाद्यन्तै ॥ ४० ॥

प्रादयो गताद्यर्था प्रथमान्तैरत्यादय क्रान्ता-

द्यर्था द्वितीयान्तैरवादय क्रुष्टाद्यर्थास्तृतीयान्तै पर्यादयो ग्लानाद्यर्थाश्चतुर्थ्यन्तैर्निरादय क्लान्ताद्यर्था पञ्चम्यन्तैर्नित्य समस्यन्ते स तत्पुरुष । प्रगत प्रकृष्टो वाऽऽचार्य प्राचार्य । गौणस्य ङ्यान्तस्यान्तस्यस्य ह्रस्व । अतिक्रान्तः खट्वामतिखट्व । अवक्रुष्ट कोकिलयाऽवकोकिल । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययन । निर्गत कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बि । (अव्यय प्रवृद्धादिभि समस्यते*) पुन प्रवृद्ध बर्हि ।

ङस्युक्त कृता ॥ ४१ ॥

कृत्प्रत्ययविधायकसूत्रे ङस्यन्तनाम्नोक्त कृदन्तेन नाम्ना नित्य समस्यते । कुम्भ करोतीति कुम्भकार । कर्मणोऽण् इत्यण् । गतिकारकङस्युक्ताना कृदन्तैर्विभक्त्युत्पत्ते प्रागेव समास । (तृतीयोक्त न वा*) मूलकेनोपदश मूलकोपदश भुङ्क्ते । पार्श्वयो पार्श्वाभ्या वोपपीड पार्श्वोपपीड शेते । (यथायोग द्वितीयाद्यन्त नाम प्रथमान्तेन समस्यते स द्वितीयादितत्पुरुष इति वक्तव्यम्*) धर्मप्राप्त । मदपट्ट । आत्मकृतम् । यूपदारु । गोहितम् । वृकभयम् । राजपुरुष । पानशौण्ड । (सिंहाद्यै पूजाया सप्तम्यन्त समस्यते*) समरसिंह भूमिवासव । काकाद्यै क्षेपे*) तीर्थकाक । तीर्थश्वा इत्यादि ।

तदर्थार्थेन ॥ ४२ ॥

चतुर्थ्यर्थेनार्थशब्देन चतुर्थ्यन्त समस्यते । पूजार्था स्रग् । (पर शताद्या*) पञ्चमीतत्पुरुषा (सर्वपश्चादादय*) षष्ठीतत्पुरुषा (पात्रेसमितेत्यादयश्च*) सप्तमीतत्पुरुषा निपात्या । (यलजपष्ठ्यन्तं न समस्यते*) सर्पिषोनाथितम् ।

न कर्तरि ॥ ४३ ॥

कर्तृजपष्ठ्यन्तमकान्तेन न समस्यते । तव शायिका ।

कर्मजा तृचा च ॥ ४४ ॥

कर्मजपष्ठ्यन्तमकान्तेन तृजन्तेन च न समस्यते । भक्तस्य भोजक । अपा स्रष्टा । (तृतीयाया कर्तरि*) आश्चर्यो गवा दोहोऽगोपेन ।

तृप्तार्थपूरणाव्ययातृशृशत्रानशा ॥४५॥

एभि षड्भिः सह पष्ठ्यन्त न समस्यते । फलाना तृप्त । तीर्थकृता षोडश । राज्ञ साक्षात् । रामस्य द्विषन् । चैत्रस्य पचन् । मैत्रस्य पचमान । (ज्ञानेच्छार्चार्थाधारक्तेन*) राज्ञा ज्ञात इष्ट पूजित । इदमेषा यातम् । (अस्वस्थगुणै *) पटस्य शुक्ल । काकस्य कार्ष्ण्यम् ।

नञ् ॥ ४६ ॥

नञ नाम्ना सह समस्यते स तत्पुरुष ।

द्वौ नञौ प्रकृतौ लोके पर्युदासप्रसज्यकौ ।
पर्युदासः सदृग्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत् ॥१॥

तदन्यतद्विरुद्धादयो नञोऽर्थाः । नञत् । असाधु । (त्यादौ क्षेपे नञ अ. स्यात्*) अपचसि त्व जाल्म ।

अन् स्वरे ॥ ४७ ॥

स्वरादौ परे नञोऽन् स्यात् । अनार्य । (न सनासत्यादयो निपात्या *)

दुर्निन्दाकृच्छ्रे ॥ ४८ ॥

एतन्निन्दाकृच्छ्रवृत्ति नाम्ना समस्यते । दुर्जन दुष्कृतम् (सु पूजायाम्*) सुजन ।

अतिरतिक्रमे च ॥ ४९ ॥

अतिरतिक्रमेऽचार्यो च समस्यते । अतिस्तुत्य. अतिराजा । (आङल्पे*) आकडार । (पूर्वापराधरोत्तरमभिन्नेनाशिना समस्यते*) पूर्वकाय । (समेंऽशेऽर्धं वा*) अर्धपिप्पली पिप्पल्यर्धम् । (जरत्यादिभिरप्यर्धो वा समस्यते*) अर्धजरती जरत्यर्ध । (सायाह्नादय साधव ।)

गतिक्वन्यस्तत्पुरुष ॥ ५० ॥

गतिसञ्ज्ञ कु इत्यव्यय च नाम्ना समस्यते । समासोऽन्यो बहुव्रीह्यादिलक्षणरहितस्तत्पुरुष स्यात् । ऊरीकृत्य । प्रणम्य । कुत्सितो ब्राह्मण कुब्राह्मण ।

नित्यसमासोऽयमविग्रहोऽस्वपदविग्रहश्च नित्यसमास स्यात्। (को. कत्तत्पुरुषे स्वरादौ परे*) कदन्नम्। (रथवदे तथा*) कद्रथ कद्वद ।

काऽक्षपथोः ॥ ५१ ॥

अनयोः परयोः को का स्यात् । काक्षः । कापथम् । (पुरुषे वा*) कापुरुषः कुपुरुषः ।

अल्पे ॥ ५२ ॥

ईषदर्थस्य को का स्यात् । काम्लम् ।

काकवौ चोष्णे ॥ ५३ ॥

ईषदर्थस्य कोरुष्णे परे काकवौ वा स्याताम् । कोष्णम् । कवोष्णम् । कदुष्णम् ।

मयूरव्यंसकेत्यादयः ॥ ५४ ॥

एते तत्पुरुषा समासा निपात्यन्ते। मयूरव्यंसक । एहीड वर्तते । अश्नीतपिबता क्रिया । एहिरेयाहिरा । कुक्कुटो वक्ता । गतप्रत्यागतम् । शाकपार्थिव. । त्रिभाग । (समासे यथायोग लुग्दीर्घह्रस्वादिक वाच्यम्*) मासाक मासपाक । (उदकादेरदादिर्यथायोगम्*) उदधि । उदकुम्भ उदककुम्भ । उदबिन्दु । उदकबिन्दु । लवणोद. । द्वीपम् । अनूप । (राजदन्तादिषु प्राङ्निपातार्हपदस्य विपर्यय *) दन्ताना राजा राजदन्त । (तत्पुरुषादद्वसमासान्तौ यथायोग वक्तव्यौ*) (क-

वभेद इतरेतरयोगोऽत एवात्रावयवद्वित्वबहुत्वापेक्षया द्विवचनबहुवचने। चैत्रश्च मैत्रश्च चैत्रमैत्रौ पश्यत.। चैत्रमैत्रदत्ता पश्यन्ति। न्यग्भूतावयवभेदस्तु समाहारोऽतस्तत्रैकवचनमेव। धवखदिरपलाशम्।

समानामर्थेनैकः शेष ॥ ७२ ॥

तुल्यार्थाना द्वन्द्व एक शिष्यतेऽन्ये निवर्तन्ते। वक्रश्च कुटिलश्च वक्रौ कुटिलौ वा।

स्यादावसङ्ख्येय. ॥ ७३ ॥

सर्वस्यादिषु तुल्यरूपाणा भिन्नार्थानामप्येकशेष स्यात्सङ्ख्येयवाचिशब्दं वर्जयित्वा। अक्षश्च अक्षश्च अक्षश्च अक्षा। शकटाङ्गपाशकविभीतका।

त्यदादिः ॥ ७४ ॥

अन्येन सहोक्तौ त्यदादि शिष्यते। मिथ सहोक्तौ तु यथापरम्। स च चैत्रश्च तौ। स च यश्च यौ।

भ्रातृपुत्रा. स्वसृदुहितृभि. ॥ ७५ ॥

स्वस्रादिभि सहोक्तौ भ्रात्रादि शिष्यते। भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ। पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ। (श्वशुर श्वश्र्वा वा शिष्यते*) श्वशुरौ श्वश्रूश्वशुरौ। (पिता मात्रा वा तथा*) पितरौ। पक्षे।

मातरपितर वा ॥ ७६ ॥

मातृपित्रोर्द्वन्द्वे ऋतोऽरो वा निपात्य। मातरपितरौ। पक्षे।

आ द्वन्द्वे ॥ ७७ ॥

ऋता द्वन्द्वे विद्यायोनिसंबन्धे पूर्वपदस्य आः स्यात् । होतापोतारौ । मातापितरौ । पुत्रे । पितापुत्रौ मातापुत्रौ होतापुत्रौ । (देवताद्वन्द्वे पूर्वपदस्यात्वादिकं वक्तव्यम्*) सूर्याचन्द्रमसौ । अग्नीषोमौ ।

पशुव्यञ्जनानाम् ॥ ७८ ॥

एषा स्वैर्द्वन्द्व एकार्थो वा स्यात् । गोमहिषम् । गोमहिषौ । दधिघृतम् दधिघृते । (तरुतृणधान्यमृगपक्षिणां बहुत्वे वैकार्थता*) धवन्यग्रोधम् धवन्यग्रोधाः । कुशकाशम् कुशकाशाः । तिलमाषम् २ । शशैणम् २ । हंसशुकम् २ । (सेनाङ्गक्षुद्रजन्तूनां बहुत्वे नित्यमेकार्थता*) अश्वरथम् । यूकालिक्षम् । (प्राणितूर्याङ्गाणां जातिवैरवतां च तथा*) हस्तपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । अहिनकुलम् । (गवाश्वादिः*) गवाश्वमित्यादि । (न दधिपयआदि *) दधिपयसी । (सङ्ख्याने तथा*) दश गोमहिषा ।

चवर्गदषह समाहारे ॥ ७९ ॥

एतदन्तात्समाहारद्वन्द्वादत्स्यात् । वाक्त्वचम् । संपद्विपदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् । [स्त्रीपुंसौ । वाङ्मनसे । अहोरात्र । रात्रिंदिवम् । न-

फदिवम् । अक्षिभ्रुवम् । दारगवमित्यादयोऽदन्ता द्वन्द्वा' न्यायन]।

लघ्वक्षरासखीदुत्स्वरायदल्पस्वरार्च्य-मेकम् ॥ ८० ॥

लघ्वक्षर सखिवर्जेकारोकारान्त स्वराद्यकारान्त-मल्पस्वर पूज्यवाचि चैक द्वन्द्वे प्राक् स्यात् । कर-दीर्पम् । पतिसुतौ । वायुतोयम् । अश्वशावम् । वृक्षन्यग्रोधम् । श्रद्धामेधे ।

मासवर्णभ्रात्रनुपूर्वम् ॥ ८१ ॥

एतद्वाचि द्वन्द्वे यथाक्रम प्राक् स्यात् । (तुल्य-स्वराणा भर्तृनामध्येवम्*) । फाल्गुनचैत्रौ । ब्राह्म-णक्षत्रियौ । रामकृष्णौ । ज्येष्ठामूले । ग्रीष्मवर्षा । (सङ्ख्यासमासे*) द्वित्रा । (धर्मार्थादिष्वनियम *)। धर्मार्थौ अर्थधर्मौ । शब्दार्थौ अर्थशब्दौ ।

इति द्वन्द्व ।

(एकादश षोडश षोडत् षोढा षड्ढा एते सा धनाः*) षड् दन्ता यस्य षोडन् ।

द्विन्यष्टाना द्वात्रयोऽष्टा. प्राक् शताद-नशीतिबहुव्रीहौ ॥ ८२ ॥

शतात्प्राक् सङ्ख्यायामुत्तरपदे परे द्व्यादीना द्वा-दय आदेशा स्यु न त्वशीतौ बहुव्रीहिविषये च । द्वादश । त्रयोविंशति । अष्टात्रिंशत् । (चत्वारिं-

शदादौ वा*) द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत् । अनशीतिबहुव्रीहाविति किम् । द्व्यशीतिः द्वित्रा. । (अन्यादोन्तोऽर्थादिषु वा*) अन्यदर्थ अन्यार्थ. ।

परस्पराऽन्योन्येतरेतरस्याम् स्यादेर्वा पुंसि ॥ ८३ ॥

एषामपुंसि स्यादेराम् वा स्यात् । स्त्रियौ कुले वा परस्परा परस्पर भोजयत । स्त्रीभि कुलैर्वा परस्परा परस्परेण भोज्यते । पुंसि तु नरा. परस्परं पश्यन्ति । त्रयोप्यमी क्रियाव्यतिहारविषया एकत्वपुंस्त्ववृत्तय इत एव सूत्रनिर्देशात्साधवः । एवमेकैको द्वन्द्वमित्यादि । समासे क्वचित्स्यादीनामलुप् स्यात् । (ननाम्येकस्वरात्खित्युत्तरपदेऽम *) स्त्रीं स्त्रिय वात्मान मन्यते स्त्रींमन्य स्त्रियमन्यः । (ओजोऽञ्ज सहोऽम्भस्तमस्तपसष्ट.*) ओजसाकृतम् । (आत्मनः पूरणे*) आत्मनाचतुर्थ । (परात्मभ्या ङे नाम्नि*) परस्मैपदम् । आत्मनेपदम् । (असत्त्वे ङसे.*) स्तोकान्मुक्त । (षष्ठ्या क्षेपे*) चौरस्य कुलम् । (पुत्रे वा*) दास्या पुत्र दासीपुत्र. । (पश्यद्वाग्दिशो हरयुक्तिदण्डे*) पश्यतोहर । (अदसोऽकञायनणो *) अमुष्यपुत्रस्य भाव आमुष्यपुत्रिका । अमुष्यापत्यमामुष्यायणः । देवानांप्रिय इत्यादि । (अव्यञ्जनात्सप्तम्या बहुल नाम्नि*) अरण्येतिलका । युधिष्ठिरः (अमूर्द्धमस्तकात्स्वा-

ङ्गादकामे*) कण्ठेकाल । उरसिलोमा । (प्र-
चिह्ना*) मनसिज मनोज । सरसिज सरोजम्।
वाणस्पत्यादयो निपात्याः । (समासे कचित्सकार-
नकारयो पत्वणत्वे वक्तव्ये*) मातृष्वसा पितृ-
ष्वसा । निष्ण निष्णात नदीष्ण । प्रष्ठोऽग्रगे ।
प्रस्थोऽन्य । (निर्दु सुवे समसूते प *) नि पम
दु पमा सुषमा । भ्रातुष्पुत्रकस्कादय एते साधव'।
(निष्प्राग्रेन्त खदिरकार्श्याम्रशरेक्षुप्लक्षपीयूक्षाभ्यो
वनस्य नो ण) निर्वण प्रवणम् ।

द्वित्रिस्वरौषधिवृक्षेभ्यो न वाऽनि-
रिकादिभ्य. ॥ ८४ ॥

द्वित्रिस्वरेभ्य इरिकादिवर्जेभ्यश्चौषधिवृक्षवा-
चिभ्य परस्य वनस्य नस्य णो वा स्यात् । दूर्वा-
वर्ण दूर्वावनम् । नीवारवण नीवारवनम् । (गि-
रिनद्यादीना वा*) गिरिणदी गिरिनदी । एव क्षी-
रपाण क्षीरपानम् । व्रीहिवापिणी व्रीहिवापिनी ।
(ग्रामाग्राम्नियः *) ग्रामणी । पृषोदरादय साधव !

इति श्रीमहोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविज
यगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां समासप्रक्रिया समाप्ता।

अथ तद्धिता निरूप्यन्ते ॥

तद्धितोऽणादिः ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तद्धितसंज्ञाः स्युः। आद्यात् प्राग्जितादणित्याद्यधिकृतम्। उपगोरपत्यम् अनन्तरं वृद्धं चेति वाक्ये।

ङसोऽपत्ये ॥ २ ॥

षष्ठ्यन्तान्नाम्नोऽपत्येऽर्थे यथाविहितमणादयः स्युः।

आद्यात् ॥ ३ ॥

अपत्यार्थप्रत्यया आद्यात्परमप्रकृतेरेव स्युः। ऐकार्थ्ये इति विभक्तिलुपि उपगु अण् इति स्थिते णकारो वृद्ध्यर्थः।

वृद्धिः स्वरेष्वादेर्ञ्णिति तद्धिते ॥ ४ ॥

ञिति णिति च तद्धिते परे प्रकृतेराद्यस्वरस्य वृद्धिः स्यात्।

अस्वयंभूवोऽव् ॥ ५ ॥

स्वयंभूवर्जोवर्णस्यापदस्य तद्धिते परेऽव् स्यात्। औपगवः। अस्वयभुव इति किम् स्वायंभुवः।

अणञेयेकण्नञ्स्नञ्टिताम् ॥ ६ ॥

एतदन्तानां स्त्रियां ङी स्यात्। औपगवी। नोऽपदस्य तद्धित इत्यन्त्यस्वरादिलुकि मैधावः।

अणि ॥ ७ ॥

अन्नन्तस्याण्यन्त्यस्वरादेर्लुग् न स्यात्। सौत्वन ।

अत इञ् ॥ ८ ॥

अदन्तात्षष्ठ्यन्तादपत्ये इञ् स्यात् ञकारो वृ-द्ध्यर्थ । अवर्णेवर्णस्येत्यलुकि दाक्षि ।

बाह्वादिभ्यो गोत्रे ॥ ९ ॥

स्वापत्यसन्तानस्य स्वव्यपदेशहेतुर्य आद्यपुरुष-स्तदपत्य गोत्रम् । बाह्वादिभ्यो गोत्रे इञ् स्यात् । बाहवि । (क्वचिदिञि स्लुक्*) भूयसामपत्यं भौयि आभ्भि ।

व्यासवरुटसुधातृनिपादबिम्बचण्डा-लादन्तस्य चाक् ॥ १० ॥

एभ्योऽपत्ये इञन्तस्य चाक् ।

य्व. पदान्तात्प्रागैदौत् ॥ ११ ॥

ञ्णिति तद्धिते परे यौ य्वौ पदान्तौ ताभ्या प्रागैदौतौ स्यातामिति यकाराद्विश्लेपितस्य वकार-स्यैकारागम । वैयासकि ।

पुनर्भूपुत्रदुहितृननान्दुरनन्तरेऽञ् ॥ १२ ॥

एभ्योऽनन्तरेऽपत्येऽञ् स्यात् । पौनर्भव पौत्र दौहित्र. नानान्द्र पौत्री ।

विदादेर्वृद्धेऽञ् ॥ १३ ॥

बहुत्वे चास्त्रियामस्य लुप् ।

पौत्रादि वृद्धम् ॥ १४ ॥

परमप्रकृतेर्यत्पौत्राद्यपत्यं तद्वृद्धं स्यात् । विदस्य वृद्धमपत्यं वैदः और्वः ।

गर्गादेर्यञ् ॥ १५ ॥

वृद्धे । गार्ग्यः ।

व्यञ्जनात्तद्धितस्य ॥ १६ ॥

व्यञ्जनात्परस्य तद्धितस्य यो ङ्या लुक् । गार्गी । (कुञ्जादेरायन्यः वृद्धे*) कौञ्जायन्यः । (स्त्रीनद्भ्यायनञ् वृद्धे*) कौञ्जायनी कौञ्जायनाः । (अश्वादेरायनञ् वृद्धे*) आश्वायनः (नडादिभ्य आयनण् वृद्धे*) नाडायणः ।

अदसोऽकञायनणोः ॥ १७ ॥

अकञन्ते उत्तरपदे आयनणि चादसः षष्ठ्या अलुप् स्यात् । अमुष्यापत्यं आमुष्यायणः ।

यञिञः ॥ १८ ॥

वृद्धे यौ यञिञौ ततो यून्यपत्ये आयनण् स्यात् ।

वंश्यज्यायोभ्रात्रोर्जीवति प्रपौत्राद्यस्त्री युवा ॥ १९ ॥

पित्रादि स्वहेतुर्वंश्यो वश्ये ज्येष्ठभ्राता च

जीवति प्रपौत्राद्यपत्यं स्त्रीवर्जं युवा स्यात्। समानसप्तमपुरुषे च वयःस्थानाधिके जीवति जीवद्वा।

वृद्धाद्यूनि ॥ २० ॥

यून्यपत्ये य. प्रत्ययः स आद्याद्वृद्धप्रत्ययान्तास्स्यात्। गर्गस्य वृद्धापत्य गार्ग्यस्तस्य युवापत्य गार्ग्यायण। दाक्षायण।

शिवादेरण् ॥ २१ ॥

इञोऽपवाद'। अधिकारादपत्ये इत्यनुवर्तनीयम्। शैवः प्रौष्ठ। (ऋषिवृष्ण्यन्धककुरुभ्योऽण्※) वासिष्ठ। वासुदेव'। श्वाफल्क। नाकुलः।

भृग्वङ्गिरस्कुत्सवसिष्ठगोतमाऽत्रे ॥ २२ ॥

एभ्य' षड्भ्यो बहुत्वे गोत्रार्थप्रत्ययस्यास्त्रियां लुप् स्यात्। भृगव। वसिष्ठाः। स्त्रियस्तु वासिष्ठ्य।

सङ्ख्यासम्भद्रान्मातुर्मातुर्च ॥ २३ ॥

सङ्ख्यायास्सभद्राभ्या च परस्य मातुरण् मातुरादेशश्च। षाण्मातुर। सामातुर।

वृद्धिर्यस्य स्वरेष्वादि ॥ २४ ॥

यस्यादिस्वरो वृद्धिसञ्ज्ञ स्यात् स दु स्यात् (त्यदादयश्च दुसञ्ज्ञा स्यु) (सञ्ज्ञादुर्वा※) देवदत्तीया। दैवदत्ता।

अदोर्नदीमानुषीनाम्न ॥ २५ ॥

दुसञ्ज्ञवर्जान्नदीनाम्नो मानुषीनाम्नश्चापत्ये अण् स्यात् । यामुन । दैवदत्त ।

डयाप्त्यूड ॥ २६ ॥

एभ्यश्चतुर्भ्य एयण् स्यात् । सौपर्णेय । त्रैशलेय । यौवतेय (कद्रूपाण्डूवर्जोवर्णस्य एये लुग् वक्तव्या*) कामण्डलेय । (द्विस्वरनद्यर्थात्तु नैयण*) सैप्र ।

इतोऽनिञः ॥ २७ ॥

इञ्वर्जेदन्ताद्विस्वरादेयण् स्यात् अपत्ये । नाभेय । (शुभ्रादिभ्य एयण*) । शौभ्रेयः । गाङ्गेयः ।

कल्याणादेरिन् चान्तस्य ॥ २८ ॥

एभ्य एयण् स्यात् अन्तस्य चेन् । काल्याणिनेयः । (क्वचिदुभयपदवृद्धि *) सौभागिनेय । पारस्त्रैणेय । (कुलटाया वा अन्तस्येन्*) कौलटिनेय कौलटेय । (चटकाण्णैर स्त्रिया तु लुप् तस्य*) चाटकैर चटका ।

क्षुद्राभ्य एरण् वा ॥ २९ ॥

अङ्गहीना व्यभिचारिण्यो वा स्त्रिय क्षुद्रास्ताभ्य एरण् वा स्यात् । काणेर काणेयः । दासेर दासेय । नाटेर. नाटेय । (गोधाया दुष्टे णारश्च*) गौधार गौधेर. । अदुष्टे तु गौधेय. । (भ्रातुर्व्य *) भ्रातृव्य ।

ईयः स्वसुश्च ॥ ३० ॥

भ्रातु स्वसुश्च ईय । भ्रात्रीय स्वस्रीय ।

मातृपित्रादेर्डेयणीयणौ ॥ ३१ ॥

मातृपितृपूर्वात्स्वसुरेतौ स्याताम् । मातृष्वसेय मातृष्वस्रीय । पैतृष्वसेय पैतृष्वस्रीय । (श्वशुराद्य *) श्वशुर्य ।

जातौ राज्ञ ॥ ३२ ॥

राज्ञोऽपत्ये य स्यात् जातौ गम्यायाम् ।

अनोऽट्ये ये ॥ ३३ ॥

अन्नन्तस्य व्यवर्जे यादौ तद्धिते परेऽन्त्यस्वरादेर्लुग् न स्यात् । राजन्य । क्षत्रियजातिश्चेत् । (क्षत्रादियस्तथा *) क्षत्रिय । (मनोर्याणौ षश्चान्तो जातौ *) मनुष्या मानुषा । (माणव कुत्सायाम् *) मनोरपत्य मूढ माणव ।

कुलादीन ॥ ३४ ॥

कुलान्तात् केवलाच्च कुलादपत्ये ईन । बहुकुलीन कुलीन । (दुष्कुलादेयण् वा) दौष्कुलेय दुष्कुलीन । (महाकुलाद्वाऽञीनञौ *) माहाकुल । माहाकुलीन महाकुलीनः । (कुर्वादेर्ञ्य *) कौरव्याः । शाङ्कव्या ।

राष्ट्रक्षत्रियात्सरूपाद्राजापत्ये द्रिरञ् ॥३५॥

राष्ट्रक्षत्रियसरूपाच्छब्दाद्राष्ट्रार्थाद्राजार्थे क्षत्रियार्थाच्चापत्येऽञ् स्यात् स च द्रिसञ्ज्ञ ।

बहुष्वस्त्रियाम् ॥ ३६ ॥

बहुत्वे च द्रेरस्त्रिया लुक् । विदेहाना राजानोऽपत्यानि वा विदेहा । स्त्रियस्तु वैदेह्य । सरूपादिति किम् । सौराष्ट्रको राजा । एव दाशरथि ।

पुरुमगधकलिङ्गशूरमसद्विस्वरादण् ॥३७॥

पुर्वादिभ्यो द्विस्वरेभ्यश्चाण् द्रि स्यात् । पौरव. । आङ्गो राजाऽपत्य वा ।

दुनादिकुर्वित्कोसलाऽऽजादाञ् ञ्यः ॥ ३८ ॥

दुसंज्ञेभ्यो नादे कुरोरिदन्तेभ्य कोसलाऽऽजादाभ्या च द्रिर्ञ्य स्यात् । आम्बष्ठ्यो राजाऽपत्य वा । एव नैषध्य' कौरव्य आवन्त्यः कौसल्य. आजाद्य । (पाण्डोर्ड्यण् *) पाण्ड्य' । (शकादिभ्यो द्रेर्लुप् *) शक । यवन ।

इत्यपत्यप्रत्ययाधिकार ।

पितृमातुर्व्यडुलं भ्रातरि ॥ ३९ ॥

आभ्या यथासङ्ख्य भ्रातरि व्यडुलौ स्याताम् । पितृव्य मातुल ।

पित्रोर्डामहट् ॥ ४० ॥

पितृमातृभ्या मातापित्रोर्डामहट् स्यात् । पितामह पितामही । मातामह मातामही ।

रागाट्टो रक्ते ॥ ४१ ॥

येन कुसुम्भादिना वस्त्रादि रज्यते स रागस्तस्माट्टान्ताद्रक्तमित्यर्थेऽण स्यात्। कुसुम्भेन रक्तं कौसुम्भं वस्त्रम्। (लाक्षारोचनादिकण्*) लाक्षिकः रौचनिक पट।

षष्ठ्या समूहे ॥ ४२ ॥

षष्ठ्यन्तात्समूहेऽणादय स्यु। चापम्। (भिक्षादेः*) भैक्ष गार्भिणम्। (गोत्रोक्षादिभ्योऽकञ्*) औपगवकम्। औक्षकम्। (केदाराण्णश्चश्च*) कैदार्य कैदारकम्। (कवचिद्धस्त्यचित्ताच्चेकण्*) कावचिक। हास्तिकम्। आपूपिकम्। कैदारिकम्। (ब्राह्मणमाणववाडवाद्य*) ब्राह्मण्यम्। (गणिकाया ण्य*) गाणिक्यम्। (केशाद्वा*) कैश्य कैशिकम्। (वाऽश्वादीय*) अश्वीय आश्वम्। (पर्श्वादिद्भ्यण*) पर्शूना समूहः पार्श्वम्।

गोरथवाताञ्चलकट्यलूलम् ॥ ४३ ॥

एभ्यस्त्रिभ्य एते त्रय स्युः। लिङ्गत्ययान्ताना स्त्रीत्वम्। गोत्रा रथकट्या वातूल।

पाशादेश्च ल्य ॥ ४४ ॥

गणादिभ्य पाशादेश्च ल्य स्यात्।

श्वादिभ्योऽञ्॥ ४५ ॥

ओदौतो क्याऽञ्जे यादौ प्रत्ययेऽवावौ स्याताम्।

गव्या वात्या पाश्या । (श्वादिभ्योऽञ्*) शौवम् । (खलादिभ्यो लिन्*) खलिनी ऊकिनी । (ग्रामजनबन्धुगजसहायात्तल्*) ग्रामता ।

इति सामूहिकाः ।

विकारे ॥ ४६ ॥

षष्ठ्यन्ताद्विकारेऽणादयः स्युः ।

वाऽश्मनो विकारे ॥ ४७ ॥

विकारार्थे तद्धितेऽश्मनोऽन्त्यस्वरादेर्वा लुक् । आश्मनः आश्मः । (त्रपुजतोरण् षोऽन्तश्च*) त्रापुषं जातुषम् । (पयोद्रोर्य*) पयस्यं द्रव्यम् । (एकस्वरान्मयट्*) मृन्मयम् । (गोः पुरीषे*) गोमयम् । (अपो यन्वा*) आप्यं अम्मयम् ।

ह्योगोदोहादीनञ् हियङ्गुश्चास्य ॥ ४८ ॥

ह्योगोदोहशब्दाद्विकारे नाम्नीनञ् प्रकृतेर्हियङ्ग्वादेशश्च स्यात् । हैयङ्गवीनम् । नवनीतं घृतं वा ।

प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च ॥ ४९ ॥

एभ्यो विकारेऽवयवे चाणादयः स्युः । कापोतं सक्थि मांसं वा । दौर्वं वैल्वं काण्डं भस्म वा ।

अभक्ष्याच्छादने वा मयट् ॥ ५० ॥

भक्ष्याच्छादनवर्जं यथार्हं विकारावयवयोर्मयड्वा । भस्ममयं भासनम् । निषेधे—मौद्गः सूपः । कार्पासः पटः । (लुब्बहुलं पुष्पमूले फले वैकारिकस्य*)

मल्लिका पुष्पम् । विदारी मूलम् । आमलं फलमित्यादि ।

इति वैकारिका ।

तदत्रास्ति १ तेषां निवासः २ तस्माददूरभवं ३ तेन निर्वृत्तः ४ चेत्यर्थचतुष्टयेऽणादयो मतुश्च यथार्हं देशे नाम्नि च वक्तव्याः । औदुम्बरः १ शैवः २ वैदिशं पुरं ३ कौशाम्बी पुरी ४ मधुमान् उदुम्बरावती । (नडकुमुदवेतसमहिषाड्डित्मतु *) नड्वान् कुमुद्वान् (नडशादाद् ड्वल *) नड्वलः शाद्वलः ।

इति चातुरर्थिका ।

देवता ॥ ५१ ॥

देवतार्थात्प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थेऽणादयः स्युः । जिनो देवता अस्येति जैनः ।

तद्वेत्त्यधीते ॥ ५२ ॥

द्वितीयान्ताद्वेत्त्यधीते वेत्यर्थयोरणादयः स्युः । वैयाकरणः । (न्यायादेरिकण् *) । नैयायिकः ।

संस्कृते भक्ष्ये ॥ ५३ ॥

सप्तम्यन्तादस्मिन्नर्थेऽणादयः स्युः भ्राष्ट्रा अपूपाः । (शूलोखाद्य *) शूल्यम् उख्यम् । (क्षीरादेयण् *) क्षैरेयी यवागूः ।

तत्र कृतलब्धक्रीतसंभूते कुशले जाते भवे ॥ ५४ ॥

सप्तम्यन्तादेष्वर्थेष्वणादय स्यु । स्रौघ्न । (दिगादिदेहांशाद्यो भवे*) दिश्य सूर्धन्य । (मध्याह्निनण्णेया मोऽन्तश्च*) माध्यदिन । माध्यम । मध्यमीयः । (वर्गान्तादीय *) कवर्गीय । (अशब्दवर्गादीनयेया *) भरतवर्गीणः । भरतवर्ग्यः । भरतवर्गीय ।

तत आगते ततः प्रभवति ॥५५॥

अनयोरर्थयो पञ्चम्यन्तादणादय स्युः । माथुर पान्थ । हैमवती गङ्गा ।

तस्येदम् ॥ ५६ ॥

षष्ठ्यन्तादस्मिन्नर्थेऽणादय स्यु । आर्षम् ।

तेन प्रोक्ते उपज्ञाते कृते ॥ ५७ ॥

तृतीयान्तादेष्वणादय स्यु । भाद्रबाहव शास्त्रम् । विनोपदेशमादौ ज्ञात उपज्ञातम् ।

साधुपुष्प्यत्पच्यमाने उप्ते ॥ ५८ ॥

सप्तम्यन्तात्कालार्थादेष्वर्थेष्वणादय स्यु । शिशिरे साधु शैशिर तैलम् । वसन्ते पुष्प्यन्ति पच्यन्ते उप्ता वा वासन्त्यो लता । कृतादय सप्तदशार्था शेषसंज्ञा । दिङ्मात्रमेतत् । (नद्यादेरेयण् शेषे*) नद्या कृतादिर्नादेयः । वानेय । (राष्ट्रादियः*) राष्ट्रिय । शेषे इत्यधिकारादनुवर्तनीयम् । (दूरादेत्य *) दूरेत्य । (उत्तरादाहञ्*) औत्तराह ।

(पारावारादीन *) पारावारीण (व्यस्तव्यत्यस्ता-दपि) पारीण । अवारीण । अवारपारीणः । अलंगामीत्यर्थेप्येवम् । पारमलगामी पारीण इ-त्यादि (द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो य *) दिव्य प्रा-च्यमपाच्यमुदीच्यं प्रतीच्यम् । (ग्रामादीनञ्च *) ग्रामीणः ग्राम्यः ।

कत्र्यादेश्चैयकञ् ॥ ५९ ॥

कत्र्यादिभ्यो ग्रामाच्चैयकञ् । कात्रेयक । ग्रा-मेयक । (दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण् *) दाक्षिणात्यः । पाश्चात्य । पौरस्त्य ।

क्वेहामात्रतसस्त्यच् ॥ ६० ॥

क्वेहामाभ्यस्त्रतस्प्रत्ययान्तेभ्यश्च त्यच् स्यात् । क्वत्य इहत्य अमात्य तत्रत्य कुतस्त्य । (ऐ-षमो ह्य श्वसो वा त्यच् *) ऐषमस्त्यम् । पक्षे ।

सायंचिरप्राह्णेप्रगेऽव्ययात् ॥ ६१ ॥

एभ्य कालार्थेभ्यस्तनट् स्यात् । ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्य ह्यस्तनम् । श्वस्त्य श्वस्तनम् । (भवतोरिक-णीयसौ *) क्वचिदिकस्येतो लुक् । भावत्कम् भव-दीयम् । (परजनराज्ञोऽकीय *) परकीय । रा-जकीय । (दोरीय *) देवदत्तीय तदीय पाणि-नीयम् । (ईयेऽन्यादोन्त *) अन्यदीयम् । (वा युष्मदस्मदोऽञीनञौ युष्माकास्माक चास्यैकत्वे तु

तवकममकम्*) यौष्माक यौष्माकी स्त्री यौष्माकीणः । यौष्माकीणा । युष्मदीय । आस्माकः आस्माकीन· अस्मदीय· । तावक मामकम् । तावकीनं मामकीनम् । त्वदीय मदीयम् ।

अमोन्ताऽवोऽधस ॥ ६२ ॥

अन्तादवसधरभ्या चाम स्यात् ।

प्रायोऽव्ययस्य ॥ ६३ ॥

तद्धिते परेऽव्ययस्यान्त्यस्वरादेः प्रायो लुक् । अन्तम अधम । (पश्चादाद्यन्ताग्रादिम) पश्चिम । (मध्यान्म *) मध्यम । (अध्यात्मादिभ्य इकण्*) आध्यात्मिक आधिदैविकम् ।

समानपूर्वलोकोत्तरपदात् ॥ ६४ ॥

समानपूर्वपदेभ्यो लोकोत्तरपदेभ्यश्चेकण् स्यात् । सामानग्रामिक । पारलौकिक ।

वर्षाकालेभ्यः ॥ ६५ ॥

वर्षाशब्दात्कालविशेषाच्चेकण् स्यात् । वार्षिक· मासिक । (क्वचिद्वा*) नैशिक नैश । (चिरपरुत्परारेस्त्नो वा*) चिरत्नं चिरतनमित्यादि। (पुरो न *) पुराणं पुरातनम् । (पूर्वाह्णापराह्णात्तनड्वा सप्तम्या अलुप्*) पूर्वाह्णेतन पौर्वाह्णिक (भर्तुसन्ध्यादेरण्*) आश्विन· ग्रैष्म· सान्ध्यः ।

हेमन्ताद्वा तो लुक् च ॥ ६६ ॥

योपान्त्याद्गुरूपोत्तमादसुप्रख्यादकञ्॥९१॥

ञ्यादीनामन्त्यमुत्तम तत्समीपमुपोत्तमं तद्गुरुर्यस्य तस्माद्योपान्त्यात्सुप्रख्यवर्जादकञ् स्यात् । साहायक २ रामणीयक २ (चोरादेरकञ्*) चौरिका चौरक चौर्यम् । (सखिवणिग् दूताद्य *) सख्य २ वणिज्या वाणिज्यम् २ दूत्यं दौत्यं २ (स्तेनाद्यो वा नलुक् ये*) स्तेय स्तैन्य २ (कपिज्ञातेरेयण्*) कापेयम् । (प्राणिजातिवयोऽर्थादञ्*) आश्व २ कौमार २ (युवादेरण्*) यौवन २ स्थाविर २ (पुरुषहृदयादसमासेऽण्*) पौरुषम् २ ।

हृदयस्य हृल्लासलेखाण्ये ॥ ९२ ॥

लासादिषु हृदयस्य हृत्स्यात् । हार्दम् २ समासे तु सुपुरुषत्वम् परमहृदयत्वम् ।

इति भावकर्माधिकार ।

शाकटादयो यथार्हं क्षेत्रे वाच्या । इक्षुशाकट शाकशाकिन व्रैहेय मौद्गीन यव्यं षष्टिक्य । (पील्वादे कुण पाके*) (कर्णादेर्मूले जाह *) (पक्षात्तिर्मूले*) (हिमादेलु सहे*) (बलवातादूल *) (शीतोष्णतृप्रादालुरसहे*) तृप्र दु खम् ।

सर्वादे पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रशरावं व्याप्नोति ॥ ९३ ॥

सर्वशब्दपूर्वेभ्य एभ्य' पड्भ्यो व्याप्नोतीत्यर्थे ईन स्यात् । सर्वपथीनो रथ' । सर्वाङ्गीण श । सर्वकर्मीणो ना । सर्वपत्रीणो यन्ता । सर्वपात्रीणं सर्वशरावीणं घृतम् । (अलङ्गामिन्यध्वनोऽमन्ताद्येनी वाच्यौ *) अध्वन्य अध्वनीन' । समासमीनसाप्तपदीनादय साधव. । (क्वचित्स्वार्थे ईन' *) अपडक्षीणो मन्त्र । अलङ्कर्मीणोऽलंपुरुषीणो ना ।

अदिक्स्त्रियां चाञ्चः ॥ ९४ ॥

अञ्चन्तात्स्वार्थे ईनो वा स्यात् । प्राचीनं प्राक् । प्राचीना प्राची शाखा । अदिक्स्त्रियामिति किम् । प्राची दिक् ।

तस्य तुल्ये कः संज्ञाप्रतिकृत्यो· ॥ ९५ ॥

षष्ठ्यन्तात्तुल्येर्थेऽनयोर्गम्ययो क. स्यात् । अश्वक. । (शाखादेर्य. *) शाख्य । मुख्य । (कुशाग्रादीय *) कुशाग्रीया मति. । काकतालीयादयस्तुल्ये साधव । (निप्रभृतिभ्य' शालशंकटादय: *) विशाल विशंकटम् ।

तदस्य सञ्जात तारकादिभ्य इत. ॥ ९६ ॥

एभ्य सञ्जातार्थेभ्य षष्ठ्यर्थे इत' स्यात् । तारका' सञ्जाता अस्य तारकित नभ । पुष्पित. तर । (प्रमाणान्मात्रट् षष्ठ्यर्थे *) आयाम. प्रमाणम् । जानु प्रमाणमस्य जानुमात्र जलम् । तावन्मात्री भू ।

नवाद्यानि शतृक्वसू च परस्मैपदम् ॥ २ ॥

सर्वासां त्यादिविभक्तीनामाद्यानि नववचनानि शतृक्वसू च प्रत्ययौ परस्मैपदसंज्ञानि स्युः। (पराणि कानानशौ चात्मनेपदम् *)

त्रीणि त्रीण्यन्ययुष्मदस्मदि ॥ ३ ॥

सर्वासां विभक्तीनां त्रीणि त्रीण्येकद्विबहुवचनान्यन्यदर्थे युष्मदर्थेऽस्मदर्थे च यथाक्रमं स्युः।

सति ॥ ४ ॥

आरब्धासमाप्तवस्तुविषयः कालः सन् वर्तमानस्तदर्थाद्धातोर्वर्तमाना स्यात्।

वर्तमाना।

परस्मैपदानि।			आत्मनेपदानि।		
तिव्	तस्	अन्ति।	ते	आते	अन्ते।
सिव्	थस्	थ।	से	आथे	ध्वे।
मिव्	वस्	मस्।	ए	वहे	महे।

एताः शितः ॥ ५ ॥

वर्तमाना सप्तमीपञ्चमीह्यस्तन्यः शितो ज्ञेयाः। भू सत्तायाम्। भू तिव् इति स्थिते। वकारो विकार्यार्थः।

कर्तर्यनद्भ्यः शव् ॥ ६ ॥

अदादिवर्जाद्धातोः कर्तरि विहिते शिति शव् प्रत्ययः स्यात्। शकारवकारावितौ।

नामिनो गुणोऽक्ङिति ॥ ७ ॥

कित्ङित्वर्जे प्रत्यये परे नाम्यन्तस्य धातोर्गुणः स्यात् । अवादेशो, स धार्मिको भवति । तौ भवत । लुगस्यादेत्यपदे इत्यकारलोपे, ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवा भवथ. । यूय भवथ ।

मव्यस्याः ॥ ८ ॥

धातोविहिते मादौ वादौ च प्रत्यये परे अत आः स्यात् । अह भवामि । आवा भवाव. । वय भवाम । अन्यदर्थादिद्वयत्रययोगे पराश्रयमेव वचनम् । स च त्व च भवथ. । स च त्व चाह च भवाम ।

विधिनिमन्त्रणाधीष्टसप्रश्नप्रार्थने ॥ ९ ॥

विधि क्रियाया प्रेरणा । विध्यादिषु सप्तमी स्यात् । सभावनादिष्वपि सप्तमी ।

सप्तमी ।

परस्मैपदिन ।			आत्मनेपदिन ।		
यात्	याताम्	युस् ।	ईत	ईयाताम्	ईरन् ।
यास्	यातम्	यात ।	ईथास्	ईयाथाम्	ईध्वम् ।
याम्	याव	याम ।	ईय	ईवहि	ईमहि ।

यः सप्तम्या. ॥ १० ॥

आत् परस्य सप्तम्या याशब्दस्य इ स्यात् ।

कुतश्चिद्वैगुण्यात्क्रियानभिनिर्वृत्तौ सत्यामेष्यदर्था द्धातो सप्तम्यर्थे क्रियातिपत्ति स्यात्।

क्रियातिपत्तिः।

परस्मैपदिन ।	आत्मनेपदिन ।
स्यत् स्यताम् स्यन् ।	स्यत स्येताम् स्यन्त ।
स्यस् स्यतम् स्यत ।	स्यथास स्येथाम् स्यध्वम् ।
स्यम् स्याव स्याम ।	स्ये स्यावहि स्यामहि ।

सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् सुभिक्षमभविष्यत्। अभविष्यताम् अभविष्यन्। अभविष्य अभविष्यतम् अभविष्यत । अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम। पा पाने। अनुस्वार इड्निषेधार्थ।

श्रौतिकृवुधिवुपाघ्राध्मास्थाम्नादाम्दृश्यर्तिशदसद शृकृधिपिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यच्छशीयसीदम् ॥ ४१ ॥

श्रौत्यादीना त्रयोदशाना शिति शृप्रभृतयस्त्रयोदशादेशा स्यु। पिबति पिबत पिबन्ति १। पिबेत् पिबेताम् पिबेयु। पिबे पिबेतम् पिबेत। पिबेयम् पिबेव पिबेम २। पिबतु पिबतात् पिबताम् पिबन्तु। पिब पिबतात् पिबतम् पिबत ३। अपिबत् अपिबताम् अपिबन् ४। पिबतिदेति सिज्लोपे अपात् ५ अपाताम्।

सिज्विदोऽभुव ॥ ४२ ॥

अभुव सिचप्रत्ययान्ताद्विदश्च धातो पर-
स्मान॰ पुस् स्यात् । पकार इत् ।

इडेत्पुसि चातो लुक् ॥ ४३ ॥

क्ङित्यशिति स्वरे इटि एति पुसि च परे आद-
न्तस्य धातोरन्तस्य लुक् स्यात् । अपु । अपा
अपातम् अपात । अपाम् अपाव अपाम ५ ।

ह्रस्व॰ ॥ ४४ ॥

द्वित्वे सति पूर्वस्य ह्रस्व॰ स्यात् ।

आतो णव औ॰ ॥ ४५ ॥

आत परस्य णव औ स्यात् ।

इन्ध्यसयोगात्परोक्षा किद्वत् ॥ ४६ ॥

इन्धेरसयोगान्ताच्च परा अवित्परोक्षा किद्व-
त्स्यादिति कित्त्वादिडेत्पुसीत्यालुक् । पपौ पपतु॰
पपु ।

सृजिदृशिस्कृस्वरात्वतस्तृजनित्या-
निटस्थव॰ ॥ ४७ ॥

सृजिदृशिभ्या स्कृग॰ स्वरान्तादत्वतश्च तृजिनि-
त्यानिटो विहितस्य थव आदिरिड्वा स्यात् । पपाथ
पपिथ पपथु पप । पपौ पपिव पपिम ६ ।

गापास्थासादामाहाक ॥ ४८ ॥

एषा क्ङित्याशिष्ये स्यात् । पेयात् ॆ

पेयासु । पेया पेयास्तम् पेयास्त । पेयासम् पेयास्व पेयास्म ७ ।

एकस्वरादनुस्वारेत. ॥ ४९ ॥

एकस्वरादनुस्वारेतो धातोस्ताद्यशित इट् न स्यात् । पाता पातारौ पातार ८ । पास्यति पास्यत पास्यन्ति ९ । अपास्यत् अपास्यताम् अपास्यन् १० इत्यादिवत् । घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति १ । जिघ्रेत् २ । जिघ्रतु जिघ्रतात् ३ । अजिघ्रत् ४ ।

धेघ्राशाच्छासो वा ॥ ५० ॥

एभ्य पञ्चभ्य परस्य सिच परस्मैपदे लुब्वा स्यात् । अघ्रात् । पक्षे स. ।

सिजस्तेर्दिस्यो ॥ ५१ ॥

सिजन्ताद्धातोरस्तेश्च परयोर्दिस्योरादिरीत् स्यात् ।

यमिनमिरम्यात सोऽन्तश्च ॥ ५२ ॥

यम्यादिभ्यस्त्रिभ्य आदन्तेभ्यश्च परस्मैपदे सिच आदिरिट् स्यादेषा च स् अन्तः ।

इट ईति ॥ ५३ ॥

इट परस्य सिच ईति परे लुक् स्यात् । अघ्रासीत् अघ्राताम् अघ्रासिष्टाम् अघ्रु अघ्रासिषु । अघ्रा अघ्रासी अघ्रातम्-अघ्रासिष्टम् अघ्रात-

अघ्रासिष्ट । अघ्राम्-अघ्रासिपम् अघ्राव-अघ्रासिष्व अघ्राम-अघ्रासिष्म ५ । परोक्षाया घ्रा घ्रा इति ।

द्वित्वे व्यञ्जनस्यानादेर्लुक् ॥ ५४ ॥

द्वित्वे पूर्वस्यानादेर्व्यञ्जनस्य लुक् स्यात् । द्वितीयतुर्ययो पूर्वौ इति घस्य गत्वे ।

गहोर्जः ॥ ५५ ॥

द्वित्वे सति पूर्वयोर्गहोर्जं स्यात् । जघ्रौ जघ्रतु. जघ्रु ६ ।

संयोगादेर्वाशिष्ये. ॥ ५६ ॥

सयोगादेरादन्तस्य क्ङित्याशिष्येर्वा स्यात् । घ्रेयात् घ्रायात् घ्रेयास्ताम् घ्रायास्ताम् घ्रेयासु-घ्रायासु ७ । घ्राता ८ । घ्रास्यति ९ । अघ्रास्यत् १० । ध्मा शब्दाग्निसयोगयो । धमति १ । धमेत् २ । धमतु-धमतात् ३ । अधमत् ४ । अध्मासीत् ५ । दध्मौ ६ । ध्मेयात् ध्मायात् ७ । ध्माता ८ । ध्मास्यति ९ । अध्मास्यत् १० । ष्ठा गतिनिवृत्तौ ।

षः सो ष्ट्यैष्ठिवष्वष्क ॥ ५७ ॥

पाठे धात्वादेः षः सः स्यान्न तु ष्ट्यैष्ठिवष्वष्काम् । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति ठस्य थत्वे स्था । तिष्ठति १ । तिष्ठेत् २ । तिष्ठतु तिष्ठतात् ३ । अतिष्ठत् ४ । अस्थात् अस्थाताम् अस्थु॰ ५ ।

पेयासु । पेया पेयास्तम् पेयास्त । पेयासम् पेयास्व पेयास्म ७ ।

एकस्वरादनुस्वारेत ॥ ४९ ॥

एकस्वरादनुस्वारेतो धातोस्ताद्यशित इट् न स्यात् । पाता पातारौ पातार ८। पास्यति पास्यत पास्यन्ति ९ । अपास्यत् अपास्यताम् अपास्यन् १० इत्यादिवत् । घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति १ । जिघ्रेत् २ । जिघ्रतु जिघ्रतात् ३ । अजिघ्रत् ४ ।

ढ्ठेघ्राशाच्छासो वा ॥ ५० ॥

एभ्य पञ्चभ्य परस्य सिच परस्मैपदे लुब्वा स्यात् । अघ्रात् । पक्षे स ।

सिजस्तेर्दिस्यो ॥ ५१ ॥

सिजन्ताद्धातोरस्तेश्च परयोर्दिस्योरादिरीत् स्यात् ।

यमिनमिरम्यात सोऽन्तश्च ॥ ५२ ॥

यम्यादिभ्यस्त्रिभ्य आदन्तेभ्यश्च परस्मैपदे सिच आदिरिट् स्यादेषा च स् अन्तः ।

इट ईति ॥ ५३ ॥

इट परस्य सिच ईति परे लुक् स्यात् । अघ्रासीत् अघ्राताम् अघ्रासिष्टाम् अघ्रु अघ्रासिषु । अघ्रा अघ्रासी अघ्रातम् अघ्रासिष्टम् अघ्रात-

समानान्तस्य धातोः परस्मैपदविषये सिचि अडिति वृद्धि स्यात् । अजैषीत् अजैष्टाम् अजैषु । अजैषी अजैष्टम् अजैष्ट । अजैषम् अजैष्व अजैष्म ५ ।

जेर्गि. सन्परोक्षयो ॥ ६२ ॥

सन्परोक्षयो परयोर्द्वित्वे सति पूर्वात्परस्य जेर्गि. स्यात् । नामिनोऽकलिहलेरिति वृद्धि । जिगाय । योऽनेकस्वरस्य । जिग्यतु जिग्यु । जिगयिथ जिगेथ जिग्यथु जिग्य ।

णिद्वान्त्यो णव् ॥ ६३ ॥

परोक्षाया अन्त्यो णव् णिद्वा स्यात् । जिगाय-जिगय जिग्यिव जिग्यिम ६ । दीर्घश्च्वीति दीर्घे जीयात् जीयास्ताम् जीयासुः ७ । जेता ८ । जेष्यति ९ । अजेष्यत् १० । स्मृ चिन्तायाम् । स्मरति १ । स्मरेत् २ । स्मरतु स्मरतात् ३ । अस्मरत् ४ । अस्मार्षीत् अस्मार्ष्टाम् अस्मार्षु । अस्मार्षीः अस्मार्ष्टम् अस्मार्ष्ट । अस्मार्षम् अस्मार्ष्व अस्मार्ष्म ५ । स्मृ स्मृ इति द्वित्वे ।

ऋतोऽत् ॥ ६४ ॥

द्वित्वे सति पूर्वस्य ऋतोऽत् स्यात् । सस्मार ।

संयोगाद्दर्ते. ॥ ६५ ॥

स्थासेनिसिधूसिच्सञ्जां द्वित्वेऽपि ॥ ५८ ॥

उपसर्गस्थान्नाम्यादे परेषां स्थादीनां सः षः स्यात् द्वित्वेऽपि। अध्यष्ठात् अध्यष्ठाताम् अध्यष्ठुः।

अघोषे शिटः ॥ ५९ ॥

द्वित्वे पूर्वस्य शिटस्तत्सवन्धिन्येवाघोषे लुक् स्यात्। तस्थौ अधितष्ठौ तस्थतुः तस्थुः ६। स्थेयात् स्थेयास्ताम् स्थेयासुः। ७ स्थाता अधिष्ठाता ८। स्थास्यति अधिष्ठास्यति ९। अस्थास्यत् अध्यष्ठास्यत् १०। म्ना अभ्यासे। मनति १। मनेत् २। मनतु मनतात् ३। अमनत् ४। अम्नासीत् ५। मम्नौ ६। म्नेयात् म्नायात् ७। म्नाता ८। म्नास्यति ९। अम्नास्यत् १०। दाम् दाने। यच्छति १। यच्छेत् २। यच्छतु ३। अयच्छत् ४।

अवौ दाधौ दा ॥ ६० ॥

अवितौ दाधारूपौ धातू दासञ्ज्ञौ स्यातामिति दासञ्ज्ञत्वात्पिबैतीत्यादिना सिलुप्। अदात्। विद्वर्जनात् दाप् दैव् इत्यादेर्न दासञ्ज्ञा। ददौ ६। गापास्थासादामेत्येते, देयात् ७। दाता ८। दास्यति ९। अदास्यत् १०। जि ज्रि अभिभवे। जयति १। जयेत् २। जयतु जयतात् ३। अजयत् ४।

सिचि परस्मै समानस्याङिति ॥ ६१ ॥

ऋतां क्ङितीर् ॥ ७१ ॥

स्पष्टम् ।

भ्वादेर्नामिनो दीर्घोर्वोर्व्यञ्जने ॥ ७२ ॥

भ्वादेर्धातोर्यौ र्वौ तयो परयोस्तस्यैव नामिनो दीर्घ स्यात् व्यञ्जने परे । तीर्यात् ७ ।

वॄतो नवाऽनाशी सिचूपरस्मै च ॥ ७३ ॥

वृभ्यामॄदन्तेभ्यश्च परस्येटो दीर्घो वा स्यात् नतु परोक्षाशिषो सिचि परस्मैपदे च । तरिता-तरीता ८ । तरिष्यति-तरीष्यति ९ । अतरिष्यत्-अतरीष्यत् १० । ट्धें पाने । धयति ४ ।

आत्सन्ध्यक्षरस्य ॥ ७४ ॥

धातोः सन्ध्यक्षरान्तस्य आ स्यात् नतु शिति परे । ततश्च दासञ्ज्ञा ।

ट्धेश्वेर्वा ॥ ७५ ॥

आभ्या कर्तर्यद्यतन्या ङो वा स्यात् । द्विर्धातुरिति द्वित्वे पूर्वह्रस्वत्वे दत्वे च । अदधत् अदधताम् अदधन् । ट्धेघ्राशाच्छासो वेति सिज्लोपविकल्पे । अधात् अधाताम् अधुः । पक्षे अधासीत् अधासिष्टाम् अधासिषु ५ । दधौ ६ । धेयात् ७ । धाता ८ । धास्यति ९ । अधास्यत् १० । ध्यैं चिन्तायाम् । ध्यायति ४ । अध्यासीत् ५ । दध्यौ

सयोगात्परो य ऋत्तदन्तस्यार्तेश्चाकि परोक्षाया गुण स्यात् । सस्मरतु सस्मरु ।

ऋत ॥ ६६ ॥

ऋदन्तात्तृजि नित्यानिटो विहितस्य थव आदिरिट् न स्यात् । सस्मर्थ सस्मरथु सस्मर । सस्मार-सस्मर सस्मरिव सस्मरिम ६ ।

क्ययङाशीर्ये ॥ ६७ ॥

सयोगात्परो य ऋत्तदन्तस्यार्तेश्च क्ये यङ्याशीर्ये च गुण. स्यात् । स्मर्यात् स्मर्यास्ताम् स्मर्यासु. ७ । स्मर्ता ८ ।

हनृत स्यस्य ॥ ६८ ॥

हन्तेर्ऋदन्ताच्च परस्य स्यस्यादिरिट् स्यात् । स्मरिष्यति ९ । अस्मरिष्यत् १० । तृ प्लवनतरणयो । तरति ४ । अतारीत् अतारिष्टाम् अतारिषु ५ । ततार ।

स्कृच्छ्रतोऽकि परोक्षायाम् ॥ ६९ ॥

स्कृऋच्छोर्ऋदन्ताना च परोक्षाया गुण स्यान्न तु कोपलक्षिताया तस्याम् । तर् इति जाते ।

तॄत्रपफलभजाम् ॥ ७० ॥

एषां चतुर्णामवित्परोक्षासेट्थवो' परयो स्वरस्य ए स्यान्न च द्विः । तेरतु तेरु । तेरिथ ६ ।

ञ्णिति ॥ ८० ॥

ञिति णिति च परे धातोरुपान्त्यस्यातो वृद्धिः स्यात् । तत्याज तत्यजतुः । तत्यजिथ तत्यक्थ ६ । त्यज्यात् ७ । त्यक्ता ८ । त्यक्ष्यति ९ । अत्यक्ष्यत् १० । व्रज गतौ । व्रजति ४ ।

वदव्रजलः ॥ ८१ ॥

वदव्रजोर्लन्तरन्तयोश्चोपान्त्यस्य परस्मैपदे सेटि सिचि वृद्धिः स्यात् । अव्राजीत् अव्राजिष्टाम् अव्राजिषुः । अव्राजी ५ । वव्राज ६ । व्रज्यात् ७ । व्रजिता ८ । व्रजिष्यति ९ । अव्रजिष्यत् १० । पत्लृ पथे गतौ । पतति ४ ।

नेर्ङ्मादापतपदनदगदवपीवहीशमूचिग्यातिवातिद्रातिप्सातिस्यतिहन्तिदेग्धौ ॥ ८२ ॥

अदुरुपसर्गान्तस्थाद्रादे परस्यैषां सप्तदशानां संबन्धिनो नेरुपसर्गस्य नोण् स्यात् । प्रणिपतति ।

लृदिद्द्युतादिपुष्यादेः परस्मै ॥ ८३ ॥

लृदितो द्युतादेः पुष्यादेश्च परस्मैपदेऽद्यतन्या अङ् स्यात् ।

श्वयत्यसूवचपतः श्वास्थवोचपप्तम् ॥ ८४ ॥

दध्यतु दध्युः । दध्यिथ ६ । ध्येयात्-ध्यायात् ७।
अर्च पूजायाम् । अर्चति ।

स्वरादेस्तासु ॥ ७६ ॥

स्वरादेर्धातोरादेरद्यतनीह्यस्तनीक्रियातिपत्तिषु वृद्धिः स्यात् । आर्चत् ४ । आर्चीत् आर्चिष्टाम् ५।

अनातो नश्चान्त ऋदाद्यशौ संयोगस्य ॥ ७७ ॥

ऋदादेरश्नोतेः संयोगान्तस्य च परोक्षाया द्वित्वे पूर्वस्यादेरत आत्स्थानादन्यस्य आ स्यात् कृतातो नोन्तश्च । आनर्च आनर्चतु आनर्चुः ६ । अर्च्यात् ७ । अर्चिता ८ । अर्चिष्यति ९ । आर्चिष्यत् १० । त्यज हानौ । त्यजति ४ ।

व्यञ्जनानामनिटि ॥ ७८ ॥

व्यञ्जनान्तस्य धातो परस्मैपदविषयेऽनिटि सिचि समानस्य वृद्धिः स्यात् । चज कगमिति जस्य गत्वे, अघोषे प्रथमो शिट इति गस्य कत्वे, नाम्यन्तस्थेति सस्य षत्वे, अत्याक्षीत् ।

धुड् ह्रस्वाल्लुगनिटस्तथो ॥ ७९ ॥

धुडन्तात् ह्रस्वान्ताच्च धातो परस्यानिट सिचस्तादौ थादौ च लुक् स्यात् । अत्याक्ताम् अत्याक्षुः । अत्याक्षीः । अत्याक्ष्म ५ ।

ञ्णिति ॥ ८० ॥

ञिति णिति च परे धातोरुपान्त्यस्यातो वृद्धिः स्यात् । तत्याज तत्यजतु । तत्यजिथ तत्यक्थ ६ । त्यज्यात् ७ । त्यक्ता ८ । त्यक्ष्यति ९ । अत्यक्ष्यत् १० । व्रज गतौ । व्रजति ४ ।

वदव्रजलः ॥ ८१ ॥

वदव्रजोर्लन्तरन्तयोश्चोपान्त्यस्य परस्मैपदे सेटि सिचि वृद्धि स्यात् । अव्राजीत् अव्राजिष्टाम् अव्राजिषुः । अव्राजी ५ । वव्राज ६ । व्रज्यात् ७ । व्रजिता ८ । व्रजिष्यति ९ । अव्रजिष्यत् १० । पतॢ पथे गतौ । पतति ४ ।

नेर्ङ्माघापतपदनदगदवपीवहीशमूचिग्यातिवातिद्रातिप्सातिस्यातिहन्तिदेग्धौ ॥ ८२ ॥

अदुरुपसर्गान्तस्थाद्रादे परस्मैपा सप्तदशाना सबन्धिनो नेरुपसर्गस्य नोणः स्यात् । प्रणिपतति ।

ऌदिद्द्युतादिपुष्यादेः परस्मै ॥ ८३ ॥

ऌदितो द्युतादे पुष्यादेश्च परस्मैपदेऽद्यतन्या मङ् स्यात् ।

श्वयत्यसूवचपतः श्वास्थवोचपप्तम् ॥ ८४ ॥

एषा चतुर्णामडि परे यथासङ्ख्यं श्वादयः स्युः। इति पप्तादेशे। अपप्तत् अपप्तताम् अपप्तन् ५। पपात ६।

अनादेशादेरेकव्यञ्जनमध्येऽतः॥ ८५॥

अवित्परोक्षासेट्थवोः परयोर्योऽनादेशादिर्धातुस्तत्सम्बन्धिनोऽकारस्यासंयुक्तव्यञ्जनमध्यगतस्य एः स्यान्न तु द्वि। प्राक् स्वरे स्वरविधेरिति कृतमपि द्वित्वं निवर्तते इत्यर्थः। पेततुः पेतुः। पेतिथ ६। पत्यात् ७। पतिता ८। गद व्यक्ताया वाचि। गदति प्रणिगदति ४।

व्यञ्जनादेर्वोपान्त्यस्यातः॥ ८६॥

व्यञ्जनादेर्धातोरुपान्त्यस्यातः सेटि सिचि परस्मैपदे वृद्धिर्वा स्यात्। अगादीत्-अगदीत् अगादिष्टाम् अगदिष्टाम् अगादिषु-अगदिषुः ५। जगाद ६। गद्यात् ७। गदिता ८। गदिष्यति ९। अगदिष्यत् १०। अर्द गतियाचनयोः। अर्दति ४। आर्दीत् ५। आनर्द ६। अर्द्यात् ७। अर्दिता ८। अर्दिष्यति ९। आर्दिष्यत् १०। णिदु कुत्सायाम्। पाठे धात्वादेर्णो नः।

उदितः स्वरान्नोऽन्तः॥ ८७॥

उदितो धातोः स्वरात्परो नोऽन्तः स्यात्। म्नां धुड्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते। निन्दति ४। इट ईतीति

सिज्लोपे । अनिन्दीत् अनिन्दिष्टाम् अनिन्दिषुः । अनिन्दिष्म ५ । निनिन्द ६ । निन्द्यात् ७ । निन्दिता ८ । एवं टुनदु समृद्धौ ९ । नन्दतीत्यादि १० । णमं प्रह्वत्वे । नमति ४ ।

अदुरुपसर्गान्तरोणहिनुमीनानेः ॥ ८८ ॥

दुर्वर्जोपसर्गस्थादन्त शब्दस्थाच्च रादे परस्यैपा नो ण् स्यात् । णेति णोपदेशा धातव ।प्रणमति । यमिरमीति सागमे । शिड् हेऽनुस्वार इत्यनुस्वारे । अनसीत् अनसिष्टाम् अनसिषु ५ । ननाम नेमतु नेमु । नेमिथ-ननन्थ ६ । नम्यात् ७ । नन्ता ८ । नस्यति ९ । अनस्यत् १० । गम्लृ गतौ ।

गमिषद्यम. च्छः ॥ ८९ ॥

एपा शिति च्छ स्यात् । गच्छति ४ । लृदित्त्वा दङागमे । अगमत् अगमताम् अगमन् ५ । जगाम ।

गमहनजनखनघस. स्वरेऽनङि क्ङिति लुक् ॥ ९० ॥

एपामुपान्त्यस्याङ्वर्जे स्वरादौ क्ङिति परे लुक् स्यात् । जग्मतु· जग्मु· ६ । गम्यात् ७ । गन्ता ८ ।

गमोऽनात्मने ॥ ९१ ॥

गम· परस्य स्यादेरिट् स्यात् नत्वात्मनेपदे । गमिष्यति गमिष्यत गमिष्यन्ति ९ । अगमिष्यत्

नो व्यञ्जनस्यानुदितः ॥ १०२ ॥

व्यञ्जनान्तस्यानुदितो धातोरुपान्त्यस्य न ङिति परे लुक् स्यात्। दश्यात् ७। दंष्टा ८। दङ्क्ष्यति ९। अदङ्क्ष्यत् १०। कृप विलेखने। लघोरुपान्त्यस्येति गुणे, कर्षति ४।

स्पृशमृशकृषतृपदृपो वा ॥ १०३ ॥

एभ्योऽद्यतन्या सिच् वा स्यात्।

स्पृशादिसृपो वा ॥ १०४ ॥

स्पृशादिपञ्चकस्य सृपश्च स्वरात्परो धुडादौ प्रत्ययेऽदन्तो वा स्यात् न तु किति। शेषं दृशिवत्। अक्राक्षीत् अक्राष्टाम् अक्राक्षुः। अकार्क्षीत् अकार्ष्टाम्। अकार्क्षुः। पक्षे।

हशिटो नाम्युपान्त्यादृदृशोऽनिटः सक् ॥ १०५ ॥

हान्ताच्छिडन्ताच्च नाम्युपान्त्याद्दृश्वर्जादनिटोऽद्यतन्या सक् स्यात्। सिजपवादः। अकृक्षत् अकृक्षताम् अकृक्षन् ५। चकर्ष चकृषतुः ६। कृष्यात् ७। क्रष्टा कर्ष्टा ८। क्रक्ष्यति-कर्क्ष्यति ९। अक्रक्ष्यत् अकर्क्ष्यत् १०। हसे हसने। हसति ४। एदित्वाद्वृद्ध्यभावे। अहसीत् अहसिष्टाम् अहसिषुः। ५ जहास ६। हस्यात् ७। हसिता ८।

हसिष्यति ९ । अहसिष्यत् १० । दह भस्मीकरणे । दहति ४ । भ्वादेर्दादेर्घ । इति हस्य घत्वे, गडदवादेरिति दस्य धत्वे, अघोषे प्रथमोऽशिट इति घस्य कत्वे, अधाक्षीत् । धुड् ह्रस्वादिति सिज्लुपि ।

अधश्चतुर्थात्तथोर्ध ॥ १०६ ॥

चतुर्थात्परयोर्धाल्पनर्जाद्धातोर्विहितयोस्तथोर्ध स्यात् । अदाग्धाम् अधाक्षु ५ । ददाह देहतुः देहु. ६ । दह्यात् ७ । दग्धा ८ । धक्ष्यति ९ । अधक्ष्यत् । १० । मिहं सेचने । मेहति ४ । हशिट इति सकि, अमिक्षत् ५ । मिमेह मिमिहतुः ६ । मिह्यात् ७ ।

ढस्तड्ढे ॥ १०७ ॥

तन्निमित्ते ढे परे ढस्यानु लुक् स्यात् दीर्घश्चादिदुत । मेढा ८ । मेक्ष्यति ९ । अमेक्ष्यत् १० । अर्ह मह पूजायाम् । अर्हति ४ । आर्हीत् ५ । आनर्ह ६ । अर्ह्यात् ७ । अर्हिता ८ । अर्हिष्यति ९ । आर्हिष्यत् १० । महति ४ । अमहीत् ५ । ममाह मेहतु ६ । मह्यात् ७ । महिता ८ । महिष्यति ९ । अमहिष्यत् १० । अक्षौ व्याप्तौ च ।

वाऽक्ष. ॥ १०८ ॥

अस्मात्कर्तरि शिति श्नुर्वा स्यात् ।

उश्नो ॥ १०९ ॥

धातो परयोरकिति गुण स्यात् । अक्ष्णोति ।

शिद्वित् ॥ ११० ॥

धातो परोऽवित् शित्प्रत्ययो ङिद्वत्स्यात् । अक्ष्णुत । भ्रूश्नोरित्युवादेशे । अक्ष्णुवन्ति १ । अक्ष्णुयात् २ । अक्ष्णोतु-अक्ष्णुतात् । अक्ष्णुहि ३ । आक्ष्णोत् ४ । पक्षे अक्षति ४ ।

धूगौदित ॥ १११ ॥

धूग औदिद्भ्यश्च परस्य स्तायशित आदिरिड्वा स्यात् । इटि आक्षीत् । पक्षेऽपि आक्षीत् । तक्षौ त्वक्षौ तनूकरणे । (तक्ष स्वार्थे वा श्नु' श्चितिश्च) तक्ष्णोति तक्ष्णुत ४ इति । अतक्षीत् । पक्षे व्यञ्जनानामनिटीति वृद्धौ, सयोगस्यादाविति कलुकि, षस्य कत्वे, अताक्षीत् अतक्षिष्टाम्-अताष्टाम् अतक्षिषु -अताक्षु ५ । ततक्ष ६ । तक्ष्यात् ७ । तक्षिता-तष्टा ८ । तक्षिष्यति तक्ष्यति ९ । अतक्षिष्यत् १० ।

इति भ्वादय परस्मैपदिन ।

अथ भ्वादय आत्मनेपदिन' ।

एधि वृद्धौ । शवि एधते धर्मत सुखम् ।

आतामाते आथामाथे आदि ॥ ११२ ॥

आत्परेपामेषा चतुर्णामात इ स्यात् । एधेते एधन्ते । एधसे एधेथे एधध्वे । एधे एधावहे एधा-

महे १। एधेत एधेयाताम् एधेरन्। एधेथा एधेयाथाम् एधेध्वम् । एधेय एधेवहि एधेमहि २। एधताम् एधेताम् एधन्ताम् । एधस्व एधेथाम् एधध्वम् । एधै एधावहै एधामहै ३ । स्वरादेस्तास्विति वृद्धौ। ऐधत ऐधेताम् ऐधन्त। ऐधथा ऐधेथाम् ऐधध्वम्। ऐधे ऐधावहि ऐधामहि ४। ऐधिष्ट ऐधिषाताम्।

अनतोऽन्तोऽदात्मने ॥ ११३ ॥

अनत परस्यात्मनेपदस्यान्तोऽत्स्यात् । ऐधिषत। ऐधिष्ठा ऐधिषाथाम्।

सो धि वा ॥ ११४ ॥

धातोर्धादौ प्रत्यये सो लुग्वा स्यात् । ऐधिध्वम्। पक्षे। नाम्यन्तस्थेति सिच षत्वे, तस्य तृतीयस्तृतीय इति डत्वे, तवर्गश्चवर्गेति धस्य ढत्वे, ऐधिड्ढ्वम्। ऐधिषि ऐधिष्वहि ऐधिष्महि ५।

गुरुनाम्यादेरनृच्छूर्णोः ॥ ११५ ॥

गुरुर्नाम्यादिर्यस्य तस्माद्धातो ऋच्छूर्णुवर्जात्परस्या परोक्षाया आम् स्यात् आमन्ताच्च परे कृभ्वस्तय परोक्षान्ता अनुप्रयुज्यन्ते । अनुर्विपर्यासव्यवहितनिवृत्त्यर्थ । एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्राते एधाञ्चक्रिरे, इत्यादि प्राग्वत्।

आम कृगः ॥ ११६ ॥

आम परादनुप्रयुक्तात्कृग आम एव प्राग् यो धातुस्तस्मादिव कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् चेदात्मनेपदार्हस्तस्मात्तत्प्रयोज्यमन्यथा परस्मैपदमिति । एधाञ्चक्रे । एधामास ६ । एधिषीष्ट एधिषीयास्ताम् एधिषीरन् । एधिषीष्ठा एधिषीयास्थाम् एधिषीध्वम् । एधिषीय एधिषीवहि एधिषीमहि ७ । एधिता एधितारौ एधितारः । एधितासे एधितासाथे एधिताध्वे । एधिताहे एधितास्वहे एधितास्महे ८ । एधिष्यते एधिष्येते एधिष्यन्ते । एधिष्यसे एधिष्येथे एधिष्यध्वे । एधिष्ये एधिष्यावहे एधिष्यामहे ९ । ऐधिष्यत ऐधिष्येताम् ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथा । ऐधिष्येथाम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये ऐधिष्यावहि ऐधिष्यामहि १० । द्युति दीप्तौ । लघोरुपान्त्यस्येति गुणे द्योतते १ । द्योतेत २ । द्योतताम् ३ । अद्योतत ४ ।

द्युद्भयोऽद्यतन्याम् ॥ ११७ ॥

द्युतादिभ्योऽद्यतनीविषये कर्तर्यात्मनेपदं वा स्यात् । अद्योतिष्ट । पक्षे लृदिद्द्युतादिपुष्यादेः परस्मै इत्यङ् । अद्युतत् अद्योतिषाताम्-अद्युतताम् अद्योतिषत अद्युतन् । अद्योतिष्ठा अद्युतः अद्योतिषाथाम् अद्युततम् अद्योतिध्वम् अद्युतत । अद्यो-

तिपम्-अद्युतम् अद्योतिप्म-अद्युताम अद्योतिष्म-अद्युताम ५ ।

द्युतेरिः ॥ ११८ ॥

द्युतेर्द्वित्वे पूर्वस्य उत इ स्यात् । दिद्युते दिद्युताते दिद्युतिरे । दिद्युतिपे इत्यादि ६ । द्योतिषीष्ट ७ । द्योतिता ८ । द्योतिष्यते ९ । अद्योतिष्यत १० । रुचि अभिप्रीत्या च । रोचते इत्यादि । एव द्युतादयस्त्रयोविंशतिस्तत्र वृदादिपञ्चतो विशेष । वृतूङ् वर्तने । वर्तते ४ । अवर्तिष्ट अवृतत् ५ । ववृते ६ । वर्तिपीष्ट ७ । वर्तिता ८ ।

वृद्भ्य· स्यसनो· ॥ ११९ ॥

वृतादे पञ्चत स्यादौ प्रत्यये सनि च विषये कर्तर्यात्मनेपद वा स्यात् । वर्तिष्यते । पक्षे ।

न वृद्भ्य ॥ १२० ॥

वृतादिपञ्चकात् स्याद्यशितोऽनात्मने इड् न स्यात् । वर्त्स्यति ९ । अवर्तिष्यत अवर्त्स्यत् १० । स्यन्दौङ् स्रवणे । स्यन्दते । औदित्त्वादिड्वा । अस्यन्दिष्ट-अस्यन्त अस्यन्दिपाताम्-अस्यन्त्साताम् अस्यन्दिपत-अस्यन्त्सत ५ । द्युद्भ्योऽद्यतन्यामिति परस्मैपदपक्षे अङि सति नो व्यञ्जनस्येति नलुकि । अस्यदत् अस्यदताम् अस्यदन् ५ । सस्यन्दे सस्यन्दिषे सस्यन्त्से ६ । स्यन्दिपीष्ट स्यन्त्सीष्ट ७ ।

स्यन्दिता स्यन्ता स्यन्दितासे-स्यन्तासे ८। स्यन्दिष्यते स्यन्त्स्यते स्यन्त्स्यति ९। अस्यन्दिष्यत-अस्यन्त्स्यत अस्यन्त्स्यत् १०।

निरभ्यनोश्च स्यन्दस्याप्राणिनि ॥ १२१ ॥

एभ्यः परिनिविभ्यश्च परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्द स षो वा स्यात्। अनुष्यन्दते अनुस्यन्दते जलम्। अप्राणिनीति किम्। अनुस्यन्दते हस्ती। वृधूङ् वृद्धौ। शृधूङ् शब्दकुत्सायाम्। एतौ वृतिवत्। क्रृपौङ् सामर्थ्ये।

ऋरलृलं कृपोऽकृपीटादिषु ॥ १२२ ॥

कृपेर्ऋतो रस्य च लृल स्यात् नतु कृपीटादिविषयस्य। कल्पते ४। द्युद्भ्योऽद्यतन्यामित्यात्मनेपदविकल्पे धूगौदित इतीड्विकल्पे च अकल्पिष्ट। पक्षे

सिजाशिषावात्मने ॥ १२३ ॥

नामिन्युपान्त्ये सति धातोनिरिटावात्मनेपदविषयौ सिजाशिषौ किद्वत्स्याताम्। अक्लृप्त। पक्षे अक्लृपत् ५। चक्लृपे। चक्लृपिषे चक्लृप्से इत्यादि ६। कल्पिषीष्ट-क्लृप्सीष्ट ७।

क्रृप श्वस्तन्याम् ॥ १२४ ॥

कृपे श्वस्तन्यामात्मनेपद वा स्यात्। कल्पिता

कल्सा । परस्मैपदपक्षे न वृद्भ्य इतीड्निषेधे कल्सा । एव कल्पितासे-कल्सासि ८ । कल्पिष्यते-कल्प्स्यते-कल्प्स्यति ९ । अकल्पिष्यत-अकल्प्स्यत-अकल्प्स्यत् १० । कपुङ् चलने । उदित इति नुमागमे श्रा धुड्वर्गेति मत्वे कम्पते ४ । अकम्पिष्ट ५ । चकम्पे ६ । क्षमौपि सहने । क्षमते ४ । औदित्त्वात् अक्षमिष्ट-अक्षस्त क्षमिता-क्षन्ता । रमिं क्रीडायाम् । रमते ४ । अरस्त ५ । रेमे ६ । रसीष्ट ७ । रन्ता ८ । रस्यते ९ । अरस्यत १० । (व्याङ्परे रम परस्मैपद स्यात्*) विरमति । व्यरसीत् । विरराम । डुलभिंप् प्राप्तौ । लभते ४ । अधश्चतुर्थात्तथोर्ध । अलब्ध ५ । लेभे ६ । लप्सीष्ट ७ । लब्धा ८ । लप्स्यते ९ । अलप्स्यत १० । स्फायैङ् ओप्यायैङ् वृद्धौ । स्फायते ४ । अस्फायिष्ट ।

हान्तस्थाञ्जीड्भ्यां वा ॥ १२५ ॥

हादन्तस्थायाश्च पराञ्जेरिटश्च परासा परोक्षाद्यतन्याशिषा धो ढ़ वा स्यात् । अस्फायिढ्वम्-अस्फायिध्वम् । पस्फाये पस्फायिढ्वे २ । ६ । स्फायिपीष्ट स्फायिपीढ्वम् २ । ७ । स्फायिता ८ । स्फायिष्यते ९ आप्यायते ४ ।

दीपजनबुधिपूरितायिप्यायो वा ॥ १२६ ॥

एभ्य षड्भ्योऽद्यतन्यास्ते परे ञिच् वा स्या

तद्योगे तलुक् च । अचावितौ । आप्यायि चैत्र. । आप्यायिष्ट ५ ।

प्याय पी ॥ १२७ ॥

प्याय परोक्षायङो पीः स्यात् । आपिप्ये । आपिप्यिपे ६ । आप्यायिपीष्ट ७ । आप्यायिता ८ । आप्यायिष्यते ९ । आप्यायिष्यत १० । तायृङ् सतानपालनयो । तायते ४ । अतायि अतायिष्ट इत्यादि । अयिवयिप्रभृतयो गतौ । अयते । उपसर्ग स्यायौ रो ल । प्लायते पलायते ४ । पलायिष्ट ५ ।

दयायास्कास' ॥ १२८ ॥

एतश्चतुर्भ्यं परोक्षाया आम् स्यात् । पलायाचक्रे ६ । दयि दानगतिहिंसादानेषु च । दयते ४ । अदयिष्ट ५ । दयाचक्रे ६ । षेवृङ् सेवृङ् सेवने ।

परिनिवे सेव ॥ १२९ ॥

एभ्य परस्य सेवः सो द्वित्वेप्यद्वयपि ष् स्यात् । सेवते परिषेवते । पर्यषेवत ४ । पर्यषेविष्ट ५ । परिषिषेवे ६ । परिषेविषीष्ट ७ । परिषेविता ८ । परिषेविष्यते ९ । पर्यषेविष्यत १० । षहि मर्षणे । सहते ।

असोङसिवूसहस्सटाम् ॥ १३० ॥

परिनिविभ्य परस्य सिवूसहो स्सटश्च स ष्

स्यात् अटि च या नच सोडविषये । विषहते । पर्यषहत-पर्यसहत ४ । पर्यषहिष्ट २ । ५ । सेहे ६ । सहिषीष्ट ७ ।

सहलुभेच्छरुषरिषस्तादे. ॥ १३१ ॥

एभ्य. परस्य तादेरशित आदिरिड् वा स्यात् । सहिता । पक्षे होधुट्पदान्ते इति हस्य ढत्वे, अध श्चतुर्थादिति तस्य धत्वे, तवर्गश्चवर्गेति धस्य ढत्वे ।

सहिवहेरोच्चावर्णस्य ॥ १३२ ॥

सहिवह्योर्ढस्य तद्वे परे लुक् स्यात् ओच्चावर्णस्य । सोढा-सहिता सोढारौ । असोडेति किम् । विषहितासे-विसोढासे ८ । सहिष्यते ९ । असहिष्यत १० । गाहौङ् विलोडने । गाहते ४ । इड्विकल्पे अगाहिष्ट-अगाढ अगाहिषाताम्-अघाक्षाताम् अगाहिषत अघाक्षत । अगाहिष्ठा -अगाढा इत्यादि ५ । जगाहे जगाहिषे-जघाक्षे ६ । गाहिषीष्ट-घाक्षीष्ट ७ । गाहिता गाढा ८ । गाहिष्यते-घाक्ष्यते ९ । अगाहिष्यत-अघाक्ष्यत १० । ईहि चेष्टायाम् । ईहते ऐहत ४ । ऐहिष्ट ५ । ईहाचक्रे ६ । ईहिषीष्ट ७ । ईहिता ८ । ईहिष्यते ९ । ऐहिष्यत १० । ईक्षि दर्शने । ईक्षते ऐक्षत ४ । ऐक्षिष्ट ५ । ईक्षाचक्रे ६ । ईक्षिषीष्ट ७ । ईक्षिता ८ । ईक्षिष्यते ९ । ऐक्षिष्यत १० ।

विशिष्टार्थोपसर्गादेः परस्मैपदिनामपि ।
तथा चोभयपदिनामात्मनेपदिना भवेत् ॥ १ ॥

देवार्चामैत्रीसङ्गमपथिकर्तृकमन्त्र-करणे स्थः ॥ १३३ ॥

एतदर्थादुपपूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात् । देवार्चा जिनेन्द्रमुपतिष्ठते उपातिष्ठत ४ ।

इश्च स्थादेः ॥ १३४ ॥

स्थाधातोर्दासंज्ञाच्चात्मनेपदविषयः सिच् किद्वत्स्यात् तद्योगे च स्थादोरिश्च । सिचः कित्त्वाद्गुणाभावः । धुड्ह्रस्वादिति सिज्लोपे उपास्थित उपास्थिषाताम् उपास्थिषत ५ । उपतस्थे ६ । उपस्थासीष्ट ७ । उपस्थाता ८ । उपस्थास्यते ९ । उपास्थास्यत १० । मैत्री रथिकानुपतिष्ठते । सङ्गमः यमुना गङ्गामुपतिष्ठते । पन्थाः कर्ता यस्य तत्र श्रुघ्नमुपतिष्ठते पन्थाः । मन्त्रः करणं यस्य तत्र ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

वा लिप्सायाम् ॥ १३५ ॥

उपात्स्थो लिप्सायां गम्यायामात्मनेपदं वा स्यात् । भिक्षुर्दातारमुपतिष्ठते ।

उदोऽनूर्ध्वेहे ॥ १३६ ॥

अनूर्ध्वचेष्टाया उत्पूर्वात्स्थस्तथा । मुक्तावुत्ति-

ष्ठते । ऊर्ध्वचेष्टाया तु आसनादुत्तिष्ठति । अचेष्टायामपि ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति ।

उद. स्थास्तम्भ. स. ॥ १३७ ॥

उद परयो स्थास्तम्भो सस्य लुक् स्यात् । उत्थाता ।

ज्ञीप्सा स्थेये ॥ १३८ ॥

ज्ञीप्सात्मप्रकाशन स्थेय सम्यस्तयोर्विषये स्थ आत्मनेपदम् । तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः । त्वयि तिष्ठते विवाद । प्रतिज्ञायामप्येवम् । नित्य शब्दमातिष्ठते । (सविप्रावात्*) सतिष्ठते इत्यादि ।

उपात्स्थः ॥ १३९ ॥

कर्मण्यसति तथा । योगे उपतिष्ठते । सकर्मणस्तु नृपमुपतिष्ठति ।

प्रोपादारम्भे ॥ १४० ॥

आभ्यामारम्भेऽर्थे क्रम आत्मनेपद स्यात् । प्रक्रमते ४ । क्रम इतीड्निषेधे प्राक्रस्त ५ । प्रचक्रमे ६ । प्रक्रसीष्ट ७ । प्रक्रन्ता ८ । प्रक्रस्यते ९ । प्राक्रंस्यत १० । (क्रमोऽनुपसर्गाद्वात्मनेपदम्*) क्रमते-क्रामति इत्यादि । (आङो ज्योतिरुद्गमे*) आक्रमते भानु । वद व्यक्ताया वाचि ।

व्यक्तवाचां सहोक्तौ ॥ १४१ ॥

व्यक्तवाचो नरादयस्तेषा सभूयोच्चारणार्थाद्वद

आत्मनेपदं स्यात् । सम्प्रवदन्ते ग्राम्या । (विवादे वा*) विवदन्ति विवदन्ते वा गणका । (अनो कर्मण्यसति*) अनुवदते चैत्रो मैत्रस्य । कर्मणि तु उक्तमनुवदति ।

समो गमृच्छिप्रच्छिश्रुवित्स्वरत्यर्तिदृश. ॥ १४२ ॥

सपूर्वेभ्य एभ्योऽष्टाभ्य कर्मण्यसत्यात्मनेपद स्यात् । सङ्गच्छते समगच्छत ।

गमो वा ॥ १४३ ॥

गमेरात्मनेपदविषयौ सिजाशिषौ किद्वा स्याताम् ।

यमिरमिनमिगमिहनिमनिवनतितनादेर्धुटि क्ङिति ॥ १४४ ॥

एषा तनादीना च धुडादौ क्ङिति लुक् स्यात् इति मलुकि धुड्ह्स्वादिति सिज्लुपि समगत । पक्षे समगस्त समगसाताम्-समगसाताम् ५ । सञ्जग्मे सजग्मिषे ६ । सगसीष्ट सगसीष्ट ७ । सगन्ता ८ । सगस्यते ९ । समगस्यत १० । औस्वृ शब्दोपतापयो । सस्वरते ८ । समस्वरिष्ट ५ । सयोगादृदर्तेरिति गुणे ससस्वरे ससस्वरिषे ६ । इत्यादि । सपश्यते ४ । सिजाशिषावात्मन इति सिच कि-

त्नम् । समदृष्ट समदृक्षाताम् समदृक्षत ५ । सद्-दृशे सदृदृशिषे ६ । संदृक्षीष्ट ७ । सद्रष्टा ८ । सद्रक्ष्यते ९ । समद्रक्ष्यत १० । सकर्मकत्वे तु सगच्छति रविं शशीत्यादि । (गमे क्षान्तौ आत्मनेपदम्*) आगमयते गुरुम् । कंचित्काल प्रतीक्षत इत्यर्थ । चर गतिभक्षणयोः ।

उदश्चर साप्यात् ॥ १४५ ॥

उत्पूर्वाच्चरे. सकर्मकादात्मनेपद स्यात् । मार्गमुच्चरते । उत्क्रम्य यातीत्यर्थ । अकर्मकत्वे तु धूम उच्चरति । ऊर्ध्वं गच्छतीत्यर्थ ।

समस्तृतीयया ॥ १४६ ॥

सपूर्वाच्चरेस्तृतीयान्तेन योगे आत्मनेपद स्यात् । अश्वेन सचरते ४ । समचरिष्ट ५ । सचेरे सचेरिषे ६ । इत्यादि । अन्यत्र तु सचरति समचारीत् । संचचारेत्यादि । (नुप्रच्छ *) आनुते शृगाल. । आपृच्छते गुरुम् । क्रीडृ विहारे ।

क्रीडोऽकूजने ॥ १४७ ॥

कूजनमव्यक्तशब्दस्ततोऽन्यार्थात्सपूर्वात्क्रीडतेरात्मनेपद स्यात् । सक्रीडते । कूजने तु सक्रीडन्त्यनासि ।

अन्वाङ्परे. ॥ १४८ ॥

एभ्यस्त्रिभ्य क्रीडतेरात्मनेपद स्यात् ।

४। अन्वक्रीडिष्ट ५। अनुचिक्रीडे अनुचिक्रीडिषे ६। इत्यादि । अन्यत्र तु क्रीडति । अक्रीडीत् चिक्रीडेत्यादि । तप धूप सतापे ।

व्युदस्तप ॥ १४९ ॥

आभ्या परात्तपे कर्मण्यसति स्वेऽङ्गे वा कर्मणि सत्यात्मनेपद स्यात । नितपते उत्तपते रवि । वितपते पाणिम् । व्यतपत ८ । व्यतप्त व्यतप्साताम् व्यतप्सत ५। नितेपे वितेपिषे ६। वितप्सीष्ट ७। वितप्ता ८। नितप्स्यते ९। व्यतप्स्यत १०। अन्यत्र तु तपति तप । अताप्सीत् अताप्ताम् अताप्सु ५। तताप हेविध-ततप्थेत्यादि १०।

आङो यमहन स्वेऽङ्गे च ॥ १५० ॥

आङ्पराभ्या यमूहन्भ्या कर्माभावे स्वेऽङ्गे वा कर्मण्यात्मनेपद स्यात् । आयच्छते ४।

यम. सूचने ॥ १५१ ॥

सूचनार्थाद्यमेरात्मनेपदविषय सिच् किद्वत्स्यात् । किस्त्वाद्यमिरमीत्यादिनाम् लुकि, उपायत । (वा स्वीकृतौ सिच किस्त्वम् *) उपायत-उपायस्त शस्त्रम् । उपायसाताम् इत्यादि ५। उपायेमे ६। उपायसीष्ट ७। उपायन्ता ८। उपायस्यते ९। उपायस्यत १०। आहते इत्यादिवत् ।

क्रियाव्यतिहारेऽगतिहिंसाशब्दार्थहसो ह्वहश्चानन्योऽन्यार्थे ॥ १५२ ॥

अन्यचिकीर्षितायाः क्रियाया अन्येन हरण करण क्रियाव्यतिहार तदर्थाद्गतिहिंसाशब्दार्थहस्वर्जाद्धातोर्ह्रवहिभ्या चात्मनेपद स्यात्। व्यतिहरन्ते व्यतिवहन्ते भारम् । गत्यर्थादिवर्जन किम् । व्यतिसर्पन्ति, व्यतिहिंसन्ति, व्यतिजल्पन्ति, व्यतिहसन्ति। (परस्पराऩ्योन्येतरेतरयोगे च न*)। परस्परस्य व्यतिलुनन्ति । नाथृङ् उपतापैश्वर्याशीष्षु च।

आशिषि नाथ ॥ १५३ ॥

आशीरर्थादेव नाथ आत्मनेपद स्यात्।

नाथ ॥ १५४ ॥

आत्मनेपदविषयस्य नाथो व्याप्य कर्म वा स्यात्। सर्पिषो नाथते ४। अनाथिष्टेत्यादि । अनाशिषि तु "नाथन्ति के नाम न लोकनाथम्"।

परावेर्जे. ॥ १५५ ॥

आभ्या पराज्जयतेरात्मनेपद स्यात् । पराजयते विजयते ४। व्यजेष्ट ५। विजिग्ये ६ । विजेषीष्ट ७। विजेता ८ । विजेष्यते ९ । व्यजेष्यत १०।

इति भ्वादय आत्मनेपदिन ।

८ । अन्वक्रीडिष्ट ५ । अनुचिक्रीडे अनुचिक्रीडिषे ६ । इत्यादि । अन्यत्र तु क्रीडति । अक्रीडीत् चिक्रीडेत्यादि । तप धूप सतापे ।

व्युदस्तपः ॥ १४९ ॥

आभ्या परात्तपे कर्मण्यसति स्वेऽङ्गे वा कर्मणि सत्यात्मनेपद स्यात् । वितपते उत्तपते रविः । वितपते पाणिम् । व्यतपत ४ । व्यतप्त व्यतप्साताम् व्यतप्सत ५ । वितेपे वितेपिषे ६ । वितप्सीष्ट ७ । वितप्ता ८ । वितप्स्यते ९ । व्यतप्स्यत १० । अन्यत्र तु तपति तपः । अताप्सीत् अताप्ताम् अताप्सुः ५ । तताप तेपिथ-ततप्थेत्यादि १० ।

आङो यमहनः स्वेऽङ्गे च ॥ १५० ॥

आङ्पराभ्या यम्हन्भ्या कर्माभावे स्वेऽङ्गे वा कर्मण्यात्मनेपद स्यात् । आयच्छते ४ ।

यमः सूचने ॥ १५१ ॥

सूचनार्थाद्यमेरात्मनेपदविषयः सिच् किद्वत्स्यात् । कित्त्वाद्यमिरमीत्यादिनाम् लुकि, उपायत । (ना स्वीकृतौ सिच किस्वम्*) उपायत-उपायस्त शास्त्रम् । उपायसाताम् इत्यादि ५ । उपायेमे ६ । उपायसीष्ट ७ । उपायन्ता ८ । उपायस्यते ९ । उपायस्यत १० । आहते इत्यादिवत् ।

क्रियाव्यतिहारेऽगतिहिंसाशब्दार्थहसो ह्वहश्चानन्योऽन्यार्थे ॥ १५२ ॥

अन्यचिकीर्षितायाः क्रियाया अन्येन हरणं करणं क्रियाव्यतिहारः तदर्थाद्गतिहिंसाशब्दार्थहस्वर्जाद्धातोर्ह्वहिभ्यां चात्मनेपदं स्यात्। व्यतिहरन्ते व्यतिवहन्ते भारम् । गत्यर्थादिवर्जनं किम् । व्यतिसर्पन्ति, व्यतिहिंसन्ति, व्यतिजल्पन्ति, व्यतिहसन्ति । (परस्परान्योन्येतरेतरयोगे च न*) । परस्परस्य व्यतिलुनन्ति । नाथृङ् उपतापैश्वर्याशीष्षु च ।

आशिषि नाथः ॥ १५३ ॥

आशीरर्थादेव नाथ आत्मनेपदं स्यात् ।

नाथः ॥ १५४ ॥

आत्मनेपदविषयस्य नाथो व्याप्यं कर्म वा स्यात्। सर्पिषो नाथते ४ । अनाथिष्टेत्यादि । अनाशिषि तु "नाथन्ति के नाम न लोकनाथम्" ।

परावेर्जे ॥ १५५ ॥

आभ्यां पराज्जयतेरात्मनेपदं स्यात् । पराजयते विजयते ४ । व्यजेष्ट ५। विजिग्ये ६ । विजेषीष्ट ७ । विजेता ८ । विजेष्यते ९ । व्यजेष्यत १० ।

इति भ्वादय आत्मनेपदिनः ।

अथ भ्वाद्य उभयपदिनः ।

डुपचीष् पाके पचधातुः । शेषा इत ।

ईगितः ॥ १५६ ॥

ईदित्तो गितश्च धातोः कर्तुरात्मगामिनि फले आत्मनेपदं स्यादन्यथा परस्मैपदं स्यात् । पचति ४। अपाक्षीत् अपाक्ताम् । पपाच पपक्थ पेचिथ ६। पच्यात ७। पक्ता ८। पक्ष्यति ९। अपक्ष्यत् १०। पचते ४। अपक्त ५। पेचे ६। पक्षीष्ट ७। पक्ता ८। पक्ष्यते ९। अपक्ष्यत १०। डुकृग् करणे। गकार उभयपदार्थ ।

कृग्तनादेरु ॥ १५७ ॥

कृगस्तनादिभ्यश्च कर्तृविहिते शिति उ स्यात् । नामिनो गुणोऽक्डितीति गुणे, उश्नोरिति गुणे, करोति ।

अत शित्युत् ॥ १५८ ॥

शित्यविति य उस्तन्निमित्तो य कृगोऽकारस्तस्य उत्स्यात् । शिदवित् ङिद्वत्स्यात् इति गुणाभावे कुरुत । इवर्णादेरिति वत्वे कुर्वन्ति । करोषि ।

कृगो यि च ॥ १५९ ॥

कृग परस्योतो यादौ वमि चाविति लुक् स्यात्, कुर्वः कुर्मः ।

कुरुच्छुर. ॥ १६० ॥

कुरुच्छुरोर्नामिनो रेफे परे दीर्घो न स्यात् । कुर्यात् २ । करोतु कुरुतात् ।

अरसंयोगादो' ॥ १६१ ॥

असंयोगात्परो य उस्ततो हेर्लुक् स्यात् । कुरु कुरुतात् । करवाणि करवाव करवाम ३ । अकरोत् अकुरुताम् । अकरवम् अकुर्व अकुर्म ४ । अकार्षीत् अकार्ष्टाम् अकार्षु । अकार्षी अकार्ष्टम् अकार्ष्ट । अकार्षम् अकार्ष्व अकार्ष्म ५ । चकार चक्रतु चक्रु । ऋत इतीड्निषेधे, चकर्थ चक्रार चकर । स्कसृवृ इत्यत्र स्कृग्ग्रहणात् कृगो नेट् । चकृव चकृम ६ ।

रिः शक्याशीर्ये ॥ १६२ ॥

ऋदन्तस्य धातो ऋत शे क्ये आशीर्ये च परे रि स्यात् । क्रियात् ७ । कर्ता ८ । हनृत इति इडागमे करिष्यति ९ । अकरिष्यत् १० । कुरुते कुर्वाते १ । कुर्वीत २ । कुरुताम् । कुरुष्व । करवै करवावहै करवामहै ३ । अकुरुत । अकुरथा. । अकुर्वि अकुर्वहि अकुर्महि ४ ।

ऋवर्णात् ॥ १६३ ॥

ऋवर्णान्ताद्धातोरनिटावात्मनेपदे

विद्दरस्याताम् । धुड्हस्वादिति सिज्लुपि अकृत अकृषाताम् । माकृथा ।

नाम्यन्तात्परोक्षाद्यतन्याशिषो धो ढ ॥ १६४ ॥

रेफान्तान्नाम्यन्ताच्च धातोरेतासां धो ढ स्यात्। अकृढ्वम् । अकृष्वहि अकृष्महि ५ । चक्रे । चकृषे चकृढ्वे ६ । कृषीष्ट । कृषीढ्वम् । ७ । कर्ता ८ । करिष्यते ९ । अकरिष्यत १० ।

सम्परे कृगस्स्सट् ॥ १६५ ॥

आभ्यां परस्य कृग आदिः स्सट् स्यात् ।

स्सटि समः ॥ १६६ ॥

स्सटि परे समः स स्यात् अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य । संस्करोति सँस्करोति ।

लुक् ॥ १६७ ॥

समः सटि परे लुक् स्यात् । सस्करोति । समस्करोत् ४ । समस्कार्षीत् ५ । सचस्कार । सृजिदृशिस्कृ इत्यादिना वेटि स्कृच्छृतोऽकीति गुणे सचस्करिथ सचस्कर्थ संचस्करिव ६ । सस्क्रियात् ७। सस्कुरुते ४ । समस्कृषाताम् ५ । सचस्करे ६ । सस्कृषीष्ट ७ । असोङ्सिवूसहस्सटामिति पत्वे परिष्करोति ।

उपाद्रूपासमवायप्रतियत्नविकारवा-क्याध्याहारे ॥ १६८ ॥

एष्वर्थेषु उपात्कृग स्सट् स्यात् । कन्यामुपस्करोतीत्यादि ।

वे. कृग शब्दे चानाशे ॥ १६९ ॥

कर्मण्यसति शब्दे वा कर्मणि सत्यनाशार्थाद्विपूर्वात्कृग आत्मनेपदमेव स्यात् । विकुर्वतेऽश्वा' । कोष्टा विकुरुते स्वरान् । (परानो कृगः परस्मैपदमेव *) पराकरोति । हृग् हरणे । हरति ४ । अहार्षीत् ५ । जहार जहर्थ जह्रिम ६ । हरते ४ । अहृत ५ । जह्रे जह्रिषे ६ । हृषीष्ट ७ । हृगो गतताच्छील्ये आत्मनेपदमेव *) पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । पितुरनुहरते । एव भृग् भरणे धृग् धारणे भरति धरतीत्यादि । णींग् प्रापणे । नयति ४ अनैषीत् अनैष्टाम् अनैषु ५ । नियाय निनयिथ निनेथ ६ । नयते ४ । अनेष्ट ५ । निन्ये निन्यिषे ६ ।

कर्तृस्थाऽमूर्ताप्यात् ॥ १७० ॥

कर्तृस्थममूर्तं कर्म यस्य तस्मान्निय आत्मनेपदमेव । श्रम विनयते (पूजाचार्यकभृत्युत्क्षेपज्ञानविगणनव्यये निय आत्मनेपदमेव *) नयते विद्वान् स्याद्वादे । अदुरुपसर्गेति णत्वे प्रणयति [illegible] यति । श्रिग् सेवायाम् । श्रयति ४ ।

णिश्रिद्रुस्नुकम कर्तरि ङ' ॥ १७१ ॥

ण्यन्तात् श्र्यादेश्च कर्तर्यद्यतन्या ङ स्यात्तत
द्विर्धातुरिति द्वित्वे सयोगादित्तीयादेशे अशिश्रि
यत् अशिश्रियताम् अशिश्रियन् ५ । शिश्राय
शिश्रियतु शिश्रियु । शिश्रयिथ ६ । श्रीयात् ७ ।
श्रयिता ८ । श्रयिष्यति ९ । अश्रयिष्यत् १० ।
श्रयते ४ । अशिश्रियत अशिश्रियेताम् अशिश्रि-
यन्त ५ । शिश्रिये ६ । श्रयिषीष्ट ७ । शपीं आक्रोशे ।
शपति ४ । अशाप्सीत् ५ । शशाप । शेपिथ-शशप्थ
६ । शपते ४ । अशप्त ५ । शेपे शेपिषे ६ ।
शप्सीष्ट ७ ।

शप उपलम्भने ॥ १७२ ॥

उपलम्भनं प्रकाशन शपथो वा तदर्थाच्छपते-
रात्मनेपदमेव । मैत्राय शपते । अनुपलम्भने तु
मैत्र शपति । यजीं देवपूजासगतिकरणदानेषु ।
यजति ४ । अयाक्षीत् ५ ।

यजादिवशवच सस्वरान्तस्था य्वृत् ॥ १७३ ॥

यजादेर्वशवचोश्च परोक्षाया द्वित्वे पूर्वस्य सस्व-
रान्तस्था यथासन्न इउऋरूपा य्वृत्स्यात् । ञ्णि-
तीति वृद्धौ इयाज ५ ।

यजादिवचे· किति ॥ १७४ ॥

यजादेर्वचेश्च सस्वगन्तस्था किति परे य्वृत् स्यात् । ततो द्वित्वे व्यञ्जनस्यानादेर्लुगिति जलुकि, दीर्घे च ईजतु ईजु । वित्परोक्षाया' कित्त्वाभावात् इयजिथ । यजसृजेति पत्वे इयष्ठ ६ । इज्यात् ७ । यष्टा ८ । यक्ष्यति ९ । अयक्ष्यत् १० । यजते अयजत ४ । अयष्ट अयक्षाताम् ५ । ईजे ईजिषे ६ । यक्षीष्ट ७ । वेंग् तन्तुसन्ताने । वयति वयेत् वयतु अवयत् ४ । आत्सन्ध्यक्षरस्येत्यात्वे । अवासीत् अवासिष्टाम् ५ ।

वेर्वय् ॥ १७५ ॥

वेग परोक्षाया वय् वा स्यात् । उवाय । यजादिवचे' कितीति य्वृति द्वित्वे ऊय् इति भवति।

न वयो य् ॥ १७६ ॥

वेगो वयो य परोक्षाया य्वृन्न स्यात् । ऊयतु ऊयु । यजादिवशवच इत्यादिना पूर्वस्य य्वृति उवयिथ । स्वरान्तत्वान्नित्यमिट् । ऊयथु ऊय । उवाय उवय ऊयिव ऊयिम । वयादेशाभावे तु ।

वेरय· ॥ १७७ ॥

वेगोऽयन्तस्य पूर्वस्य परस्य स्यात् । ववौ ववतु ववु ।

णिश्रिद्रुस्रुकमः कर्तरि ङः ॥ १७१ ॥

ण्यन्तात् श्र्यादेश्च कर्तर्यद्यतन्या ङः स्यात्ततो द्विर्धातुरिति द्वित्वे मयोगादितीयादेशे अशिश्रियत् अशिश्रियताम् अशिश्रियन् ५ । शिश्राय शिश्रियतुः शिश्रियुः । शिश्रयिथ ६ । श्रीयात् ७ । श्रयिता ८ । श्रयिष्यति ९ । अश्रयिष्यत् १० । श्रयते ४ । अशिश्रियत अशिश्रियेताम् अशिश्रियन्त ५ । शिश्रिये ६ । श्रयिषीष्ट ७ । शपीं आक्रोशे । शपति ४ । अशाप्सीत् ५ । शशाप । शेपिथ शशप्थ ६ । शपते ४ । अशप्त ५ । शेपे शेपिषे ६ । शप्सीष्ट ७ ।

शप उपलम्भने ॥ १७२ ॥

उपलम्भनं प्रकाशनं शपथो वा तदर्थाच्छपतेरात्मनेपदमेव । मैत्राय शपते । अनुपलम्भने तु मैत्रं शपति । यजीं देवपूजासंगतिकरणदानेषु । यजति ४ । अयाक्षीत् ५ ।

यजादिवशवचः सस्वरान्तस्या

य्वृत् ॥ १७३ ॥

यजादेर्वशवचोश्च परोक्षाया द्वित्वे पूर्वस्य सस्वरान्तस्था यथासंख्यं इउऋरूपा य्वृत्स्यात् । ञ्णितीति वृद्धौ इयाज ५ ।

यजादिवचे. किति ॥ १७४ ॥

यजादेर्वचेश्च सस्वरान्तस्था किति परे य्वृत् स्यात् । ततो द्विर्त्वे व्यञ्जनस्यानादेर्लुगिति जलुकि, दीर्घे च ईजतु ईजु । वित्परोक्षाया कित्त्वाभावात् इयजिथ । यजसृजेति षत्वे इयष्ठ ६ । इज्यात् ७ । यष्टा ८ । यक्ष्यति ९ । अयक्ष्यत् १० । यजते अयजत ४ । अयष्ट अयक्षाताम् ५ । ईजे ईजिषे ६ । यक्षीष्ट ७ । वेंग् तन्तुसन्ताने । वयति वयेत् वयतु अवयत् ४ । आत्सन्ध्यक्षरस्येत्यात्वे । अवासीत् अवासिष्टाम् ५ ।

वेर्वय् ॥ १७५ ॥

वेग. परोक्षाया वय् वा स्यात् । उवाय । यजादिवचे' कितीति य्वृति द्विर्त्वे ऊय् इति भवति ।

न वयो य् ॥ १७६ ॥

वेगो वयो य परोक्षाया य्वृन्न स्यात् । ऊयतु ऊयु । यजादिवशवच इत्यादिना पूर्वस्य य्वृति उवयिथ । स्वरान्तत्वान्नित्यमिट् । ऊयथु ऊय । उवाय उवय ऊयिव ऊयिम । वयादेशाभावे तु ।

वेरय. ॥ १७७ ॥

वेगोऽयन्तस्य पूर्वस्य परस्य च परोक्षाया य्वृन्न स्यात् । ववौ ववतु ववु ।

अविति वा ॥ १७८ ॥

येगोऽपरस्यान्तस्थाविति परोक्षायां वृद्धा न स्यात् । द्वित्वे कृते परस्याकारोत्वादेशे पश्चात् समानदीर्घे । ऊयतुः ऊयुः । पराधन्वयिथ ६ । स्वरान्तत्वादिट्विकल्प । ऊयात् ७ । वाता ८ । वास्यति ९ । अयास्यत् १० । आत्मनेपदेऽपि वयते ४ । अवास्त ५ । परोक्षायां वयादेशे ऊये ऊयिषे । पक्षे वयाँ वविषे ६ । वासीष्ट ७ । व्येंग संवरणे । संव्ययति ४ । अव्यासीत् ५ ।

ज्याव्येव्यधिव्यचिव्यथेरि. ॥ १७९ ॥

एषां पञ्चानां परोक्षायां द्वित्वे सति पूर्वस्य इः स्यात् । यजादित्वादिति वृद्धापवादार्थमिकारस्यापि इः । नामिनोऽचलिक्लेरिति वृद्धौ आयादेशे च विव्याय । यजादित्वेरिति वृति योऽनेकस्वरस्येति यत्वे च विव्यतुः विव्युः ।

ऋवृव्येऽद इट् ॥ १८० ॥

एभ्यश्चतुर्भ्यः परस्य थवो नित्यमिट् स्यात् । विव्ययिथ विव्याय विव्यय ६ । यजादित्वे कि तीति वृति वीयात् ७ । व्याता ८ । व्यास्यति ९ । अव्यास्यत् १० । व्ययते ४ । अव्यास्त ५ । विव्ये विव्यिषे ६ । व्यासीष्ट ७ । ह्वग् स्पर्धाशब्दयोः । आह्वयति ४ ।

ह्वालिप्सिच ॥ १८१ ॥

एभ्यस्त्रिभ्योऽद्यतन्यामङ् स्यात् । आह्वत् आह्वताम् आह्वन् ।

द्वित्वे ह्वः ॥ १८२ ॥

ह्वेगो द्वित्वविषये सस्वरान्तस्था य्वृत्स्यात् । ततो हुहु इति द्वित्वे आजुहाव । धातोरिवर्णोवर्णस्येत्युवादेशे आजुहुवतु‌ः आजुहुवु । आजुहोथ-आजुहविथ आजुहाव-आजुहव ६ । आहूयात् ७ । आह्वाता ८ । आह्वास्यति ९ । आह्वास्यत् १० । आह्वयते ४ ।

वात्मने ॥ १८३ ॥

ह्वादिभ्यस्त्रिभ्योऽद्यतन्यामात्मनेपदेऽङ्वा स्यात् । आह्वत-आह्वास्त आह्वाताम्-आह्वासाताम् ५ । आजुहुवे आजुहुविषे ६ । आह्वासीष्ट ७ ।

ह्वः स्पर्धे ॥ १८४ ॥

आङ्पूर्वात् ह्वयते स्पर्धे गम्ये आत्मनेपदमेव स्यात् । मल्लो मल्लमाह्वयते । अन्यत्र तु गामाह्वयति ।

संनिव्रेः ॥ १८५ ॥

एभ्योऽपि ह्वयतेरात्मनेपदमेव । डुवपीं बीजसन्ताने । वपति ४ । अवाप्सीत् ५ । द्वित्वे पूर्वस्य य्वृति, उवाप । य्वृति द्वित्वे, ऊपतु‌ः ऊपुः । उवपिथ

उवपृथ ऊपथु' ऊप । उवाप-उवप ६ । उप्यात् ७। वप्ता ८ । वप्स्यति ९ । अवप्स्यत् १० । वपते ४ । अवप्त ५ । ऊपे ऊपिपे ६ । वप्सीष्ट ७ । वहीं प्रापणे । वहति ४ । अवाक्षीत् ७ । सहिवहेरोच्चावर्णस्येति अवोढाम् अवाक्षु ५ । उवाह उवहिथ । इडभावे पक्षे उवोढ ६ । उह्यात् ७ । वोढा ८ । वक्ष्यति ९ । अवक्ष्यत् १० । वहते ४ । अवोढ अवक्षाताम् अवक्षत ५ । ऊहे ऊहिषे ६ । वक्षीष्ट ७ । (प्राद्वह परस्मैपदमेव*) प्रवहति । (परेश्च*) परिवहति । ट्वोश्वि गतिवृद्धयो । श्वयति अश्वयत् ४ । ट्वेश्वेर्वेति वैकल्पिके डे, द्विर्धातुरिति द्वित्वे, सयोगादितीयादेशे, अशिश्वियत् अशिश्वियताम् अशिश्वियन् । पक्षे ऋदिच्छ्वीत्यादिना वैकल्पिके डि श्वयत्यसूवच इत्यादिना श्वादेशे च अश्वत् अश्वताम् अश्वन् । पक्षे सिजागमे इडागमे ईदागमे नश्वीति वृद्धिनिषेधे गुणे यादेशे सिज्लोपे अश्वयीत् अश्वयिष्टाम् अश्वयिषु । अश्वयी ५ ।

वा परोक्षा यङि ॥ १८६ ॥

श्वे सस्वरान्तस्था परोक्षायङोर्वृद्वा स्यात् । तत शुशु इति द्वित्वे शुशाव शुशुवतु शुशुवु । शुशविथ पक्षे शिश्वाय शिश्वियतु शिश्वियु । शिश्वयिथ ६ । यजादिवचेरिति य्वृति शूयात् शूयास्ताम् ७ । श्वयिता ८ । श्वयिष्यति ९ । अश्व-

यिष्यत् १० । वद व्यक्ताया वाचि । वदति ४ । वदव्रज लू इति वृद्धौ अवादीत् अवादिष्टाम् अवादिषु । मैव वादी. ५ । उवाद ऊदतु ऊदु' । उवदिथ ७ । वदिता ८ । वसं निवासे । वसति ४ ।

सस्त. सि ॥ १८७ ॥

सन्तस्य धातो सस्यागिति सादौ प्रत्यये विषयभूते त स्यादिति सिजागमात्प्रागेव सस्य त । अवात्सीत् अवात्ताम् अवात्सु ५ । उवास ।

घस्वसः ॥ १८८ ॥

नाम्यादे परस्य घस्वसो स ष स्यात् । ऊषतुः ऊषु । उवसिथ उवस्थ उवास उवस ६ । उष्यात् ७ । वस्ता ८ । वत्स्यति ९ । श्विवद्वसः परस्मैपदिन । टुयाचृग् याञ्चायाम् । याचति ४ । अयाचीत् । पक्षे ऋदिच्छ्वीत्यङागमे अयाचत् ५ । ययाच ६ । याच्यात् ७ । याचिता ८ । याचिष्यति ९ । अयाचिष्यत् १० । याचते ४ । अयाचिष्ट ५ । ययाचे ६ । याचिषीष्ट ७ । गुहौग् संवरणे ।

गोह. स्वरे ॥ १८९ ॥

कृतगुणगुह स्वरादावुपान्त्यस्य ऊत्स्यात् । गूहति १ । गूहेत् २ । गूहतु ३ । अगूहत् ४ । अगूहीत् । इड्भावे हशिट इति सकि अघुक्षत् ५ ...

अघुक्षताम् अगूहिषु-अघुक्षन् ५ । जुगूह जुगुहतु जुगुहुः । जुगूहिथ-जुगोढ जुगुहथुः जुगुह ६ । गुह्यात् ७ । गूहिता-गोढा ८ । गूहिष्यति घोक्ष्यति ९ । अगूहिष्यत्अघोक्ष्यत् १० । गूहते ४ । अगूहिष्ट । इडभावे सक् ।

दुहदिहलिहगुहो दन्त्यात्मने वा सक ॥ १९० ॥

एभ्यश्चतुर्भ्य परस्य सको दन्त्यादावात्मनेपदे लुग् वा स्यात् । ढस्तड्ढे इति ढलोपे उकारस्य दीर्घे च अगूढ । पक्षे अघुक्षत अगूहिषाताम् ।

स्वरेऽत ॥ १९१ ॥

सकोऽस्य स्वरादौ प्रत्यये लुक् स्यात् । अघुक्षाताम् अगूहिषत-अघुक्षन्त । अगूहिष्ठा -अगूढा - अघुक्षथाः । अगूहिध्वहि-अगुह्वहि अघुक्षावहि ५ । जुगुहे ६ । गूहिषीष्ट-घुक्षीष्ट ७ । भजीं सेवायाम् । भजति ४ । अभाक्षीत् ५ । बभाज ६ । भज्यात् ७ । भक्ता ८ । भक्ष्यति ९ । अभक्ष्यत् १० । भजते ४ । अभक्त ५ । भेजे भेजाते ६ । भक्षीष्ट ७ । राजृग् टुभ्राजि दीप्तौ । राजति ४ । ऋदिच्छ्वीत्यादिनाङि अराजत् । पक्षे सिचि अराजीन् अराजताम्-अराजिष्टाम् ५ । रराज ।

जॄभ्रमवमत्रसफणस्यमस्वनराजभ्राजभ्रासभ्लासो वा ॥ १९२ ॥

एपामेकादशानां स्वरस्याविरपरोक्षासेट्थवोरेर्वा स्यात् न च द्विः । रेजतुः-रराजतुः रेजुः रराजुः । रेजिथ-रराजिथ ६ । राज्यात् ७ । राजिता ८ । राजिष्यति ९ । अराजिष्यत् १० । राजते ४ । अराजिष्ट ५ । रेजे रराजे रेजाते-रराजाते रेजिरे-रराजिरे ६ । राजिषीष्ट ७ । एवं भ्राजिरपि । रञ्जी रागे ।

अकट्घिनोश्च रञ्जेः ॥ १९३ ॥

रञ्जेरकटि घिनणि शवि चोपान्त्यनो लुक् स्यात् । रजति । अरजत् ४ । अराङ्क्षीत् अराङ्क्ताम् अराङ्क्षुः ५ । ररञ्ज ररञ्जतुः ६ । रज्यात् ७ । रङ्क्ता ८ । रङ्क्ष्यति ९ । अरङ्क्ष्यत् १० । रजते ४ । अरङ्क्त अरङ्क्षाताम् अरङ्क्षत ५ । ररञ्जे ६ । रङ्क्षीष्ट ७ । रङ्क्ता ८ । रङ्क्ष्यते ९ । अरङ्क्ष्यत १० ।

इति महोपाध्यायश्रीकीर्त्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां भ्वादयः समाप्ताः ।

अथ अदादयः ॥

अदं प्साक् भक्षणे । कर्तर्यनद्भ्य इत्यत्रादादिवर्जनादेषां शवभावः । अत्ति अत्तः अदन्ति । अद्यात् । अत्तु-अत्तात् ।

हुधुटो हेर्धि ॥ १ ॥

होर्धुडन्ताच्च परस्य हेर्धि स्यात् । अद्धि-अत्तात् २ ।

अदश्चाट् ॥ २ ॥

अत्तेरुतपञ्चकाच्च दिस्योरादिरट् स्यात् । स्वरादेस्तास्विति वृद्धौ । आदत् आत्ताम् आदन् । आद आत्तम् आत्त । आदम् आद्व आद्म ।

घस्लृसनद्यतनी घञचलि ॥ ३ ॥

एषु प्रत्ययेषु परेष्वदेर्घस्लृ स्यात् । लृदिद्युतादि-पुष्यादेरित्यङ् । अघसत् अघसताम् अघसन्

परोक्षाया नवा ॥ ४ ॥

अदे परोक्षाया घस्लृ आदेशो वा स्यात् । जघास । द्वित्वे गमहनेत्यकाग्लोपे, अघोषे प्रथमोऽशिट इति घस्य कत्वे, घस्वस इति षत्वे । जक्षतु जक्षु । ऋसृव्येऽद इट् । जघसिथ जक्षथु जक्ष । जघास जघस जक्षिव जक्षिम । पक्षे ।

अस्यादेरा परोक्षायाम् ॥ ५ ॥

अस्या द्वित्वे पूर्वस्यादेरत आ स्यात् । आद आदतु' आदु । आदिथ ६ । अद्यात् ७ । अत्ता ८ । अत्स्यति ९ । आत्स्यत् १० । प्साति प्सात प्सान्ति १ । प्सायात् २ । प्सातु प्सातात् ३ । अप्सात् अप्साताम् ।

वा द्विपातोऽनः पुस् ॥ ६ ॥

द्विप आदन्ताच्च परस्य शितोऽन पुस् वा स्यात् । अप्सु॰-अप्सान् ४ । अप्सासीत् अप्सासिष्टाम् अप्सासिषु ५ । पप्सौ पप्सतु पप्सुः ६ । प्सायात् प्सेयात् ७ । प्साता ८ । प्सास्यति ९ । अप्सास्यत् १० । एव भाक् दीप्तौ । भाति ४ । अभासीत् ५ । वभौ बभाथ-बभिथ ६ । याक् प्रापणे । याति ४ । अयासीत् ५ । ययौ ६ । ष्णाक् शौचे । स्नाति ४ । अस्नासीत् ५ । सस्नौ ६ । श्राक् पाके । श्राति ४ । अश्रासीत् ५ । शश्रौ ६ । द्राक् कुत्सितगतौ । द्राति । नियोगे निद्राति ४ । न्यद्रासीत् ५ । निदद्रौ ६ । प्राक् पूरणे । प्राति ४ । अप्रासीत् ५ । पप्रौ ६ । प्रेयात् प्रायात् ७ । प्राता ८ । प्रास्यति ९ । अप्रास्यत् १० । वाक् गतिगन्धनयो॰ । ख्याक् प्रकथने । पाक् रक्षणे । लाक् आदाने । राक् दाने इत्यादयो भातिवत् । माङ् माने । दाप्क् लवने एतावपि तथैव । किन्त्वाशिषि गामापास्थेति मेयात्, दायात् । इंणक् गतौ । एति । अविच्छितो ङित्त्वाद् गुणाभावे इत ।

ह्विणोरप्विति व्यौ ॥ ७ ॥

ह्रोरिणश्च नामिन॰ स्वरादावपित्यविति यथासङ्ख्य व्यौ स्याताम् । यन्ति । एपि इथ॰ इय॰

एमि इव इम १। इयात् इयाताम् इयु २। एतु-इतात् इताम् यन्तु । इहि-इतात् इतम् इत। अयानि अयाव अयाम ३।

एत्यस्तेर्वृद्धि ॥ ८॥

इणिकोरस्तेश्चादे स्वरस्य ह्यस्तन्या वृद्धि स्यात्। अमाडायत्वाल्लुगपवादोऽयम्। ऐत् ऐताम् आयन्। ऐः ऐतम् ऐत। आयम् ऐव ऐम ४। पिबैतिदेति सिज्लोपे।

इणिकोर्गा ॥ ९॥

इणिकोरद्यतन्या विषये गा' स्यात्। अगात् अगाताम् अगु ५। द्वित्वे द्वितीयस्य वृद्धावायादेशे।

पूर्वस्यास्वे स्वरे य्वोरियुव् ॥ १०॥

द्वित्वे सति य पूर्वस्तत्सम्बन्धिनोरिवर्णोवर्णयोरस्वे स्वरे इयुवौ स्याताम्। इयाय।

इण. ॥ ११॥

अस्य स्वरादौ प्रत्यये इय् स्यात्। दीर्घे। ईयतु' ईयु। नेटि द्वितीयस्य गुणेऽयादेशे इयादेशे च, इययिथ-इयेथ ईयथुः ईय। इयाय-इयय ईयिव ईयिम ६। दीर्घश्वीति दीर्घे। ईयात् ईयास्ताम् ईयासु ७। एता ८। एष्यति ९। ऐष्यत् १०।

आशिषीणः ॥ १२ ॥

उपसर्गात्परस्येण ईत क्विति यादावाशिषि ह्रस्वः स्यात् । उदियात् । शेषं प्राग्वत् । इक् स्मरणे । अधिपूर्व एवायम् । अध्येति अधीतः ।

इको वा ॥ १३ ॥

इक स्वरादाववित्ति शिति य्वा स्यात् । अधियन्ति-अधीयन्ति १ । शेषमिणवत् । आशिषि ह्रस्वाभावो विशेष । अधीयात् अधीयास्ताम् १० । वींक् प्रजनकान्त्यसनखादनेषु । वेति वीतः वियन्ति १ । वीयात् २ । वेतु–वीतात् वीहि ३ । अवेत् अवीताम् अवियन् ४ । अवैषीत् अवैष्टाम् ५ । विवाय विव्यतु ६ । वीयात् ७ । वेता ८ । वेष्यति ९ । अवेष्यत् १० । षुंङ् प्रसवैश्वर्ययो॰ । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् ।

उत औविति व्यञ्जनेऽद्वे॰ ॥ १४ ॥

अद्व्युक्तस्योदन्तधातोर्व्यञ्जनादौ विति औः स्यात् । सौति सुतः सुवन्ति १ । सूयात् २ । सौतु-सुतात् ३ । असौत् ।

धूग्सुस्तो॰ परस्मै ॥ १५ ॥

एभ्य परस्मैपदे सिच आदेरिट् स्यात् । सु इति सुमात्रग्रहणम् । असावीत् असाविष्टाम् । सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे । असौषीत् असौष्टाम् ५ ।

सुपात्र ६। सूयात् ७। सोता ८। सोष्यति ९। असोष्यत् १०। तुरु हिंसावृत्तिपूरणेषु।

यङ्तुरुस्तोर्बहुलम् ॥ १६ ॥

यङ्लुबन्तात्तुरुस्तुभ्यश्च परो व्यञ्जनादौ विति ईत् बहुल परादि: स्यात्। तवीति-तौति तुत तुवन्ति १। तुयात् २। तौतु-तवीतु तुतात् ३। अतौत् ४। केचित्तु सर्वत्र व्यञ्जनादौ शितीतमिच्छन्ति। तुत तुवीत तुयात्-तुवीयात् ४। अतौपीत् ५। तुताव ६। तूयात् ७। तोता ८। तोष्यति ९। अतोष्यत् १०। टुक्षु रु कुरु शब्दे। टुकार इत्। रौति-रवीति ४। अरावीत् ५। क्षुवु सौतिवत्, किन्तु क्षो सेट्त्वात् अक्षावीत् ५। युरु मिश्रणे। णुरु स्तुतौ इत्यादयोऽपि सौतिवत्। रुदृरु अश्रुविमोचने।

रुत्पञ्चकाच्छिदय ॥ १७ ॥

रुदादे पञ्चत परस्य व्यञ्जनादे शितोऽयादेरादिरिट् स्यात्। रोदिति रुदित रुदन्ति १। रुद्यात् २। रोदितु रुदितात् रुदन्तु। रुदिहि-रुदितात् रुदितम् रुदित। रोदानि रोदाव रोदाम ३।

दिस्योरीट् ॥ १८ ॥

रुत्पञ्चकाच्छितो दिस्योरादिरीट् स्यात्। अरोदीत्। अदश्चाडित्यङागमे च, अरोदत् अरुदिताम्

अरुदन् । अरोदी-अरोद अरुदितम् अरुदित । अरोदम् अरुदिव अरुदिम ४ । अस्य सेट्त्वादद्यतन्याम्, अरोदीत् । पक्षे ऋदिच्छ्वीत्यङि, अरुदत् अरुदताम् अरोदिष्टाम् अरोदिषु-अरुदन् ५ । रुरोद रुरुदतु रुरुदु ६ । रुद्यात् ७ । रोदिता ८ । रोदिष्यति ९ । अरोदिष्यत् १० । ञिष्वपङ् शये । स्वपिति १ । स्वप्यात् २ । स्वपितु ३ । अस्वपीत् अस्वपत् ४ । अस्वाप्सीत् अस्वाप्ताम् अस्वाप्सु ५ । द्वित्वे भूस्वपोरिति पूर्वस्योत्वे, सुष्वाप ६ ।

स्वपेर्यङ्डे च ॥ १९ ॥

स्वपेर्यङि ङे किति च सस्वरान्तस्था य्वृत्स्यात् । ततो द्वित्वे, सुषुपतु सुषुपु । सुष्वपिथ सुष्वपथ ६ । सुप्यात् ७ । स्वप्ता ८ । स्वप्स्यति ९ । अस्वप्स्यत् १० । अन श्वसक् प्राणने प्रपूर्व । अद्रुरुपसर्गेति णत्वे द्वित्वेऽप्यन्तेऽप्यनिते॰ परेस्तु वा इति णत्वे । प्राणिति १ । प्राण्यात् २ । प्राणितु ३ । प्राणीत् प्राणत् ४ । प्राणीत् प्राणिष्टाम् ५ । प्राण प्राणतु ६ । प्राण्यात् ७ । प्राणिता ८ । प्राणिष्यति ९ । प्राणिष्यत् १० । श्वसिति १ । श्वस्यात् २ । श्वसितु ३ । अश्वसीत्-अश्वसत् ४ । व्यञ्जनादेर्वोपान्त्यस्येति वृद्धिविकल्पे, अश्वासीत्-अश्वसीत् ५ । शश्वास शश्वसतु ६ । श्वस्यात् ७ । श्वसिता ८

श्वसिष्यति ९। अश्वसिष्यत् १०। जक्षङ् भक्षहसनयो । जक्षिति जक्षित ।

अन्तो नो लुक् ॥ २० ॥

द्युक्जक्षपञ्चकात्परस्यान्तो नो लुक्स्यात् । जक्षति १। जक्ष्यात् २। जक्षितु ३। अजक्षीत् अजक्षिताम् ।

द्युक्जक्षपञ्चत ॥ २१ ॥

कृतद्वित्वाजक्षपञ्चकाच्च परस्य शितोऽन पुम् स्यात् । अजक्षु ४। अजक्षीत् ५। जजक्ष ६। जक्ष्यात् ७। जक्षिता ८। जक्षिष्यति ९। अजक्षिष्यत् १०। इति रूपपञ्चकम् । दरिद्राङ् दुर्गतौ । दरिद्राति ।

इर्दरिद्र. ॥ २२ ॥

दरिद्रो व्यञ्जनादौ शित्यवित्यात इ स्यात् । दरिद्रित ।

श्नश्चात. ॥ २३ ॥

द्युक्जक्षपञ्चत श्नश्च शित्यवित्यातो लुक् स्यात् । दरिद्रति दरिद्रासि १। दरिद्रियात् २। दरिद्रातु दरिद्रितात् दरिद्रिहि ३। अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् अदरिद्रु ४।

दरिद्रोऽद्यतन्यां वा ॥ २४ ॥

दरिद्रोऽद्यतन्या विषये लुग् वा स्यात् । अदरिद्रीत् अदरिद्रिष्टाम् अदरिद्रिषु । अदरिद्रासीत् अदरिद्रासिष्टाम् अदरिद्रासिषु ।

धातोरनेकस्वरादाम् परोक्षायाः । कृभ्वस्ति चानु तदन्तम् ॥ २५ ॥

अनेकस्वराद्धातो॰ परस्या परोक्षाया॰ स्थाने आम् स्यात् । आमन्ताच्च परे कृभ्वस्तय परो॰क्षान्ता अनुप्रयुज्यन्ते । दरिद्राचकार ददरिद्रौ ६ ।

अशित्यस्सन्णकच्णकानटि ॥ २६॥

सादिसन्नादिप्रर्जे अशिति विषये लुक् स्यात् । दरिद्यात् ७ । दरिद्रिता ८ । दरिद्रिष्यति ९ । अदरिद्रिष्यत् १० । जागृक् निद्राक्षये । जागर्ति जागृत जाग्रति । जागर्षि १ । जागृयात् २ । जागर्तु-जागृतात् जागृताम् जाग्रतु । जागृहि-जागृतात् ३ । नामिनो गुणोऽक्ङितीति गुणे ।

व्यञ्जनादे सश्च द॰ ॥ २७ ॥

धातोर्व्यञ्जनात्परस्य देर्लुक् यथासभव धातुमकारस्य च द स्यात् । अजाग अजागृताम् ।

पुस्पौ ॥ २८ ॥

नाम्यन्तस्य धातो पुसि पौ च गुण स्यात् । अजागरु. ।

से स्द्धां च रुर्वा ॥ २९ ॥

धातोर्व्यञ्जनात्परस्य सेर्लुक् सकारदकारधकाराणा च यथासंभव रर्वा । अजाग अजागृतम् अजागृत । अजागरम् ४ । न श्विजागृशसेति वृद्ध्यभावे, अजागरीत् अजागरिष्टाम् अजागरिषु ५।

जागुपसमिन्धेर्नवा ॥ ३० ॥

एभ्यः परोक्षाया आम् वा स्यात् । जागराञ्चकार ३ । पक्षे ।

आद्योंश एकस्वर. ॥ ३१ ॥

अनेकस्वरस्य धातोराद्य एकस्वरोऽशयत्र परोक्षाडे परे द्विः स्यात् । (जागुर्जिणवि वृद्धि स्यात्*) नामिनोऽकलिहलेरिति सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनान्यत्र ञ्णिति वृद्धिर्न स्यात् । जजागार । अवित्परोक्षाया क्त्त्ये (जागु क्त्ति गुण स्यात्*) जजागरतु जजागरु । अनेकस्वरत्वात् ऋत इतीड्निपेधाभावे जजागरिथ जजागरथु जजागर । जजागार जजागर जजागरिव जजागरिम ६ । जागर्यात् ७ । जागरिता ८ । जागरिष्यति ९ । अजागरिष्यत् १० । चकास् दीप्तौ । ऋकार इत् । चकास्ति चकास्त चकासति १ । चकास्यात् २ । चकास्तु (हेधि सोधि वा लुक्*) चकाधि चकाद्धि ३ । अचकात् अचकास्ताम् अ-

चकासु । अचका अचकात् ४ । अचकासीत् अ-
चकासिष्टाम् अचकासिषु । ऋदित्त्वादङागमे अ-
चकासत् ५ । चकासाचकार ६ । चकास्यात् । ७ ।
चकासिता ८ । चकासिष्यति ९ । अचकासिष्य-
त् १० । शासूक् अनुशिष्टौ । शास्ति ।

इसास· शासोऽङ्व्यञ्जने ॥ ३२ ॥

शास्तेरंशस्यासोऽङि क्ङिति व्यञ्जनादौ च परे
इस् स्यात् ।· शिष्ट शासति । शास्सि शिष्ट शिष्ट ।
शासि शिष्व शिष्म १ । शिष्यात् २ । शास्तु-
शिष्टात् शिष्टाम् शासतु ।

शासऽसूहन शाध्येधिजहि ॥ ३३ ॥

एषा त्रयाणा ह्यन्ताना यथासङ्ख्य शाध्येधिज-
हय स्युः । शाधि-शिष्टात् शिष्टम् शिष्ट । शा-
सानि शासाव शासाम ३ । अशात् अशिष्टाम् अ-
शासु· । अशा -अशात् अशिष्टम् अशिष्ट । अशा-
सम् अशिष्व अशिष्म ४ ।

शास्त्यसूवक्तिख्यातेरङ् ॥ ३४ ॥

एभ्यश्चतुर्भ्योऽद्यतन्यामङ् स्यात् । अशिषत्
अशिषताम् अशिषन् ५ । शशास शशासतु· ६ ।
शिष्यात् ७ । शास्ता ८ । शासिष्यति ९ । अशा-
सिष्यत् १० । वचंक् भाषणे । वक्ति वक्तः । अ-

न्तिपरस्य वचे प्रायोऽप्रयोग । वक्षि वक्थ वक्थ। वच्मि वच्व वच्म १। वच्यात् २। वक्तु-वक्तात् वक्ताम् वचन्तु । वग्धि ३। अवक्-अवग् अवक्ताम् अवचन्। अवक्-अवग् अवक्तम् अवक्त। अवचम् अवच्व अवच्म ४। शास्त्यसूवक्तीत्यङि, श्वयत्यसूवचेति वोचादेशे, अवोचत् अवोचताम् अवोचन् ५। द्विर्धातुरनन्तर यजादिवचवच इति य्वृति, उवाच। यजादिवचेरिति य्वृति द्वित्वे, ऊचतु ऊचु । उवचिथ उवक्थ ६। उच्यात् ७। वक्ता ८। वक्ष्यति ९ । अवक्ष्यत् १०। मृजौङ् शुद्धौ। लघोरुपान्त्यस्येति गुणे ।

मृजोऽस्य वृद्धि ॥ ३५ ॥

मृजेर्गुणे सत्यकारस्य वृद्धि स्यात्। यजसृजेति षत्वे, मार्ष्टि मृष्ट ।

ऋत स्वरे वा ॥ ३६ ॥

मृजेर्ऋत स्वरादौ प्रत्यये वृद्धिर्वा स्यात्। मार्जन्ति मृजन्ति । षढो क सीति कत्वे, मार्क्षि मृष्ट मृष्ट । मार्ज्मि मृज्व मृज्म १। मृज्यात् २। मार्ष्टु मृष्टात् मृष्टाम् मृजन्तु मार्जन्तु। हुधुटो हेर्धिरिति, मृड्ढि-मृष्टात् मृष्टम् मृष्ट । मार्जानि मार्जाव मार्जाम ३। अमार्ड्-अमार्ट् अमृष्टाम् अमृजन्-अमार्जन्। अमार्ड्-अमार्ट् अमृष्टम् अमृष्ट।

अमार्जम् अमृज्व अमृज्म ४ । औदित्वादिड्विकल्पे, अमार्जीत्-अमार्क्षीत् ५ । ममार्ज ममार्जतु ममृजतु ममार्जु'-ममृजु । ममार्जिथ ६ । मृज्यात् ७ । मार्जिता-मार्ष्टा ८ । मार्जिष्यति-मार्क्ष्यति ९ । अमार्जिष्यत्-अमार्क्ष्यत् १० । विदक् ज्ञाने । वेत्ति वित्त विदन्ति । वेत्सि वित्थ वित्थ । वेद्मि विद्व विद्म ।

तिवां णव. परस्मै ॥ ३७ ॥

वेत्ते परेषा तिवादीना परस्मैपदान्येव णवादयो नव यथासङ्ख्य वा स्यु । वेद विदतु विदु । वेत्थ विदथु विद । वेद विद्व विद्म १ । विद्यात् विद्याताम् विद्यु २ ।

पञ्चम्या. कृग् ॥ ३८ ॥

वेत्ते परस्याः पञ्चम्या किदाम् वा स्यात्, आमन्ताच्च पञ्चम्यन्त. कृगनुप्रयुज्यते । विदाकरोतु । पक्षे वेत्तु वित्तात् वित्ताम् विदन्तु । हुधुटो हेर्धिरिति, विद्धि-वित्तात् वित्तम् वित्त । वेदानि वेदाव वेदाम ३ । व्यञ्जनाद्देरिति दिवूलुपि, अवेत् अवित्ताम् । सिज्विदो भुन इत्युसि, अविदु । से सद्धा च रुर्वा इति सेर्लुपि, दस्य रुत्वे । अवे अवित्तम् अवित्त । अवेदम् अविद्व अविद्म ४ । अवेदीत् अवेदिष्टाम् अवेदिषु ५ ।

वेत्ते कित् ॥ ३९ ॥

वेत्ते. परस्या परोक्षाया आम्वा स्यात्, स च कित् । विदाञ्चकार ३ । पक्षे विवेद विविदतु विविदु । विवेदिथ ६ । विद्यात् विद्यास्ताम् विद्यासु ७ । वेदिता ८ । वेदिष्यति ९ । अवेदिष्यत् १० । हनङ् हिंसागत्यो । हन्ति । नेर्ङमादेति णत्वे, प्रणिहन्ति । यमिरमीति नलुपि, हत । गमहनेत्युपान्त्यलुपि, हनो हनो घ्न इति घ्नादेशे, घ्नन्ति । हनो घीति णत्वप्रतिषेधे, प्रघ्नन्ति । हसि हथ हथ । हन्मि हन्व हन्म ।

हनो वमि वा ॥ ४० ॥

अदुरुपसर्गान्तस्थाद्रादे परस्य हन्तेर्नो ण स्यात्, म्वो परयोस्तु वा । प्रहण्मि प्रहन्मि प्रहण्व प्रहन्व १ । हन्यात्-प्रहण्यात् २ । हन्तु हतात् हताम् घ्नन्तु । शासाऽस हतम् हत । हना
अघ्नन् ।

अत. ॥ ४२ ॥

अदन्ताद्धातोर्विहितेऽङिति प्रत्यये धातोर्लुक् स्यात्, इत्यकारलुपि । अवधीत् अवधिष्टाम् अवधिषु ५ ।

ञि णवि घन् ॥ ४३ ॥

ञौ णवि च परे हन्तेर्घन् स्यात् । ततो द्वित्वे, द्वितीयतुर्ययोरिति घस्य गत्वे, गहोर्ज इति तस्य जत्वे, वृद्धौ च जघान । हनो द्वित्वे गमहनेत्युपान्त्यलुपि ।

अडे हिहनो हो घ. पूर्वात् ॥ ४४ ॥

हिहनोर्ङवर्जे प्रत्यये परे द्वित्वे सति पूर्वसात्परस्य हो घ स्यात् । जघ्नतु जघ्नु । जघनिथ-जघन्थ जघ्नथु जघ्न । जघान-जघन जघ्निव जघ्निम ६ ।

हनो वध आशिष्यञौ ॥ ४५ ॥

आशीर्विषये हन्तेर्वध स्यात्, न तु ञिटि । वध्यात् वध्यास्ताम् वध्यासु ७ । हन्ता ८ । हन्त स्यस्येतीडागमे, हनिष्यति ९ । अहनिष्यत् १० । वशक् कान्तौ । यजसृजेति षत्वे, तवर्गस्य श्चवर्गेति टत्वे, वष्टि ।

वशेरयङि ॥ ४६ ॥

वेस्वरान्तस्था अयङि क्ङिति य्वृत्स्यात्

उष्ट उशन्ति । वक्षि उष्ठ, उष्ठ । वश्मि उश्व' उश्म १।उश्यात् २। वष्टु उष्टात् उष्टाम् उशन्तु । उड्ढि उष्टात् उष्टम् उष्ट । वशानि वशाव वशाम ३। अवट् इ स्वृति स्वरादेस्तास्विति वृद्धौ, औष्टाम् औशन् । अवट् इ औष्टम् । औश्व औश्म ४। व्यञ्जनादेर्नोपान्त्यस्यात इति वृद्धिविकल्पे, अवा-शीत्-अवशीत् अवाशिष्टाम्-अवशिष्टाम् ५। द्वित्वे यजादि वश इति स्वृति, वृद्धौ उवाश । वशेरयङि इति स्वृति द्वित्वे च ऊशतु' ऊशु । उवशिथ ऊ-शथु ऊश । उवाश-उवश ऊशिव ऊशिम ६। उश्यात् उश्यास्ताम् ७। वशिता ८। वशिष्यति ९। अवशिष्यत् १०। असक् भुवि । अस्ति ।

श्नास्त्योर्लुक् ॥ ४७ ॥

श्नश्चास्तेश्चात शित्यविति लुक् स्यात् । स्तः सन्ति ।

अस्ते सिहस्त्वेति ॥ ४८ ॥

अस्ते सस्य लुक् स्यात्सादौ प्रत्यये एति च सस्य ह, स्यात् । असि स्थ स्थ । अस्मि स्व स्म १। स्यात् स्याताम् स्युः २। अस्तु-स्तात् स्ताम् सन्तु । शासस् इति, एधि-स्तात् स्तम् स्त । असानि अ-साव असाम ३। स सिजस्तेरितीदागमे एत्यस्ते-रिति वृद्धौ च आसीत् आस्ताम् आसन् । आसी ॰ आस्त । आसम् आस्व आस्म ४।

अस्तिब्रुवोर्भूवचावशिति ॥ ४९ ॥

अस्तिब्रुवोर्यथासङ्ख्य भूवचौ स्याताम् अशिति विषये । अभूत् ५ । बभूव ६ । इत्यादि प्राग्वत् ।

प्रादुरुपसर्गाद्यस्वरेऽस्ते ॥ ५० ॥

प्रादु शब्दादुपसर्गस्थाच्च नाम्यन्तस्थाकवर्गात्परस्यास्ते सकारस्य यादौ स्वरादौ च प्रत्यये ष स्यात् । प्रादुष्ष्यात् निष्यात् प्रादुष्षन्ति निषन्ति । शिङ्नान्तरेऽपि । नि पन्ति ।

इति परस्मैपदिन ।

अदादय आत्मनेपदिनः ।

इङ्क् अध्ययने । ङकार आत्मनेपदार्थ । अधिपूर्वश्चायम् । अधीते । धातोरिवर्णेतीयादेशे अधीयाते अधीयते । अधीषे १ । अधीयीत अधीयीयाताम् २ । अधीताम् अधीयाताम् ३ । अध्यैत इयादेशे वृद्धौ च अध्यैयाताम् अध्यैयत ४ ।

वाद्यतनीक्रियातिपत्त्योर्गीङ् ॥ ५१ ॥

अनयो परयोरिङो गीङ् वा स्यात् । अध्य- [illegible] [illegible]ताम् अध्यगीषत । अध्यैट [illegible] अध्यैषत ५ ।

गा. परोक्षायाम् ॥ ५२ ॥

इङ परोक्षाविषये गा. स्यात् । अधिजगे ६ । अध्येषीष्ट ७ । अध्येता ८ । अध्येष्यते ९ । अध्यगीष्यत अर्ध्यैष्यत १० । शीङ्क् स्वप्ने । (शीङ ए शिति*) शेते शयाते ।

शीङोरत् ॥ ५३ ॥

शीङ परस्याऽऽत्मनेपदस्थस्याऽन्तोरत् स्यात् । शेरते १ । शयीत २ । शेताम् शयताम् शेरताम् ३ । अशेत ४ । अशयिष्ट ५ । शिश्ये ६ । शयिषीष्ट ७ । शयिता ८ । शयिष्यते ९ । अशयिष्यत १० । पूङ्क् प्राणिगर्भविमोचने । सूते १ । धातोरिवर्णोवर्णस्येति उवादेशे सुवीत २ । सूताम् त्रि च्छितोऽङ्कि स्याद्गुणे प्राप्ते (सूते पञ्चम्या गुणो न स्यात्*) सुवै ३ । असूत ४ । औदित्त्वादिड्विकल्प । असविष्ट असविषाताम् असविषत । असोष्ट असोषाताम् असोषु ५ । सुषुवे सुषुविषे ६ । सोषीष्ट सविषीष्ट ७ । सोता-सविता ८ । सोष्यते --सविष्यते ९ । असोष्यत-असविष्यत १० । इत्यादि । ईडिक् स्तुतौ । ईट्टे ईडाते ईडते ।

ईशीड सेध्वेस्वध्वमो ॥ ५४ ॥

आभ्यामेभ्यिट् स्यात् । ईडिषे ईडाथे ईडिध्वे । ईड्वहे ईड्महे १ । ईडीत २ । ईट्टाम् ३ ।

ऐट्ट ४ । ऐडिष्ट ५ । गुरुनाम्यादेरित्यामि ईडाचक्रे ६ । ईडिषीष्ट ७ । ईडिता ८ । ईडिष्यते ९ । ऐडिष्यत १० । ईरिक् गतिकम्पनयो । इर्त्ते १ । ईरीत २ । ईर्त्ताम् ईर्ष्वं ईर्ध्वम् ३ । ऐर्त्त ४ । ऐरिष्ट ५ । ईराञ्चक्रे ६ । ईरिषीष्ट ७ । ईरिता ८ । ईरिष्यते ९ । ऐरिष्यत १० । ईशिक् ऐश्वर्ये । ईष्टे ईशिषे ईशिध्वे १ । ईशीत २ । ईष्टाम् ३ । ऐष्ट ४ । ऐशिष्ट ५ । ईशाचक्रे ६ । ईशिषीष्ट ७ । ईशिता ८ । ईशिष्यते ९ । ऐशिष्यत १० । वसिक् आच्छादने । वस्ते १ । वसीत २ । वस्ताम् ३ । अवस्त ४ । अवसिष्ट ५ । ववसे ६ । वसिषीष्ट ७ । वसिता ८ । वसिष्यते ९ । अवसिष्यत १० । आङ शासूकि इच्छायाम् । आशास्ते १० । आङ्पूर्वत्व प्रायिक तेन प्रशास्महे इत्यपि सिद्धम् । आसिक् उपवेशने । आस्ते १ । आसीत २ । आस्ताम् ३ । आस्त ४ । आसिष्ट ५ । दयायास्काम । आसांचक्रे ६ । आसिषीष्ट ७ । आसिता ८ । आसिष्यते ९ । आसिष्यत १० । णिसुकि चुम्बने । उदित स्वरादिति नुमागमे, निंस्ते १० । चक्षिङ् व्यक्ताया वाचि । सयोगस्येति कृलुपि, आचष्टे आचक्षाते आचक्षते । आचक्षे आचक्षाथे आचड्ढे १ । आचक्षीत २ । आचष्टाम् ३ । आचष्ट आचक्षाताम आचक्षत ४ ।

चक्षो वाचि क्शाग्ख्याग् ॥ ५५ ॥

चक्षो वागर्थस्याशिति विषये क्शाग्ख्यागौ स्याता, परोक्षाया नवा । अनुस्वार इड्निषेधार्थ । गकार उभयपदार्थः । आक्शासीत् आक्शासिष्टाम् आक्शासिषु । जिप्रतिवत् । आक्शास्त आक्शासाताम् आक्शासत । शास्त्यसूवक्तीत्यङि, आख्यत् आख्यन् ५ । परोक्षाया द्वित्वे व्यञ्जनस्यानादेरिति लुपि, ह्रस्वे कङ्श्चञिति चत्वे आचक्शौ आचक्शे । द्वितीयतुर्ययोरिति सस्य चत्वे च आचख्यौ-आचख्ये । पक्षे आचचक्षे । आक्शायात् आक्शेयात् ६ । आक्शासीष्ट ७ । आक्शाता २ । ८ । आक्शास्यति आक्शास्यते ९ । आक्शास्यत् १० । आख्यायात्–आख्येयात् आख्यासीष्ट ७ । आख्याता ८ । आख्यास्यति-आख्यास्यते ९ । आख्यास्यत् १० ।

इत्यदादिष्वात्मनेपदिन ।

अदादिपूभयपदिन'।

ऊर्णुग्ट् आच्छादने ।

वोर्णो ॥ ५६ ॥

ऊर्णोतिरद्व्युक्तस्य व्यञ्जनादौ वित्यौर्वा स्यात् । ऊर्णौति-ऊर्णोति ऊर्णुत ऊर्णुवन्ति । ऊर्णौषि-ऊर्णोषि १ । ऊर्णुयात् २ । ऊर्णौतु-ऊर्णोतु ३ ।

न दिस्यो. ॥ ५७ ॥

ऊर्णोतिर्दिस्यो परयोरौर्न स्यात् । और्णोत्-द् और्णुवन् और्णो ४ ।

वोर्णुगः सेटि ॥ ५८ ॥

ऊर्णोते सेदि सिचि परस्मैपदे वृद्धिर्वा स्यात् ।

वोर्णो· ॥ ५९ ॥

ऊर्णोतेरिङ्ग वा ङिद्वत्स्यात् । और्णावीत् और्णवीत्-और्णुवीत् और्णाविष्टाम् और्णविष्टाम्- और्णुविष्टाम् ५ ।

स्वरादेर्द्वितीय ॥ ६० ॥

स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोंश एकस्वरो द्वि स्यात् ।

अयि र ॥ ६१ ॥

स्वरादेर्धातोर्द्वितीयस्याशस्यैकस्वरस्य सयोगादिरो द्विर्न स्यात्तुरादनन्तरेऽयि । णत्वस्यासत्त्वान्नो द्विर्भाव । गुरुनाम्यादेरित्यत्रोर्णुवर्जनात्परोक्षाया आमभाव । ऊर्णुनाव ऊर्णुनतु ऊर्णुनुवु । ऊर्णुनविथ ऊर्णुनुविथ ६ । ऊर्णुयात् ७ । ऊर्णुविता-ऊर्णविता ८ । ऊर्णुविष्यति-ऊर्णविष्यति ९ । और्णुविष्यत्-और्णविष्यत् १० । ऊर्णुते ऊर्णुवाते ऊर्णुवते १ । और्णुविष्ट-और्णविष्ट ९ । ष्टुगुक् उत और्विंतीत्यौत्वे. स्तौति । यङ्लुस्तो-

रितीदागमे, स्तवीति स्तुत स्तुवन्ति १। स्तुयात् २। स्तौतु स्तवीतु स्तुतात् ३। अस्तौत् अस्तवीत्।

स्तुस्वञ्जश्चाटि नवा ॥ ६२ ॥

परिनिवे' परस्य स्तुस्वञ्जोरसोङ्सिवूसहस्सटा च सोऽटि सति षत्वा स्यात्। पर्यष्टौत्-पर्यस्तौत् एव न्यष्टौत्, व्यष्टौत् ४। धुगुस्तोरितीटि, अस्ता॰वीत् अस्ताविष्टाम् अस्ताविषु ५। तुष्टाव। स्क्रसृत्रित्यादिसूत्रे स्तुवर्जनान्नेट्। तुष्टोथ तुष्टुवथु॰तुष्टुव। तुष्टाव तुष्टुव तुष्टुव तुष्टुम ६। स्तूयात् ७। स्तोता ८। स्तोष्यति ९। अस्तोष्यत् १०। स्तुते १। स्तुवीत २। स्तुताम् ३। अस्तुत ४। अ॰स्तोष्ट अस्तोड्ढ्म् ५। तुष्टुवे तुष्टुढ्वे ६। स्तोषीष्ट ७। स्तोता ८। स्तोष्यते ९। अस्तोष्यत १०। ब्रूंगक् व्यक्ताया वाचि।

ब्रूत परादि ॥ ६३ ॥

ब्रुव उत परो व्यञ्जनादौ विति परादिरीत् स्यात्। ब्रवीति ब्रूत ब्रुवन्ति।

ब्रूग पञ्चाना पञ्चाहश्च ॥ ६४ ॥

ब्रूग परेषा तिवादीना पञ्चाना यथासङ्ख्य पञ्च णवादयो वा स्यु तद्योगे ब्रूग आहश्च। आह आहतु आहु।

नहाहोर्धतौ ॥ ६५ ॥

नहेर्ब्रूस्थानाहश्च धातोर्झधुटि प्रत्यये पदान्ते च यथासङ्ख्य धतौ स्याताम् । आत्थ आहथु १। ब्रूयात् २। ब्रवीतु, अङ्कित्त्वात् ब्रवाणि ३। अब्रवीत् अब्रवम् ४। अस्तिब्रुवोरिति वचादेशे, श्वयत्यसूवच इति वोचादेशे च अवोचत् ५। उवाच ६। ब्रूते १। ब्रुवीत २। ब्रूताम् ब्रवै ३। अब्रूत ४। अवोचत ५। ऊचे ६ । वक्षीष्ट ७। वक्ता ८। वक्ष्यते ९ । अवक्ष्यत १०। द्विषींञ् अप्रीतौ। द्वेष्टि १ । द्विष्यात् २। द्वेष्टु द्विष्टात् द्विड्ढि द्वेषाणि ३। अद्वेट्। वा द्विषात इति पुसि, अद्विषु — अद्विषन् ४। हशिटो नाम्युपान्त्यादिति सगागमे, अद्विक्षत् ५। दिद्वेष ६। द्विष्यात् ७। द्वेष्टा ८। द्वेक्ष्यति ९। अद्वेक्ष्यत् १० । द्विष्टे १। द्विषीत २। द्विष्टाम् द्वेषै ३। अद्विष्ट ४। अद्विक्षत ५। दिद्विषे ६। द्विक्षीष्ट ७ । द्वेष्टा ८। द्वेक्ष्यते ९। अद्वेक्ष्यत १० । दुहींञ् क्षरणे । भ्वादेर्दादेरिति हस्य घत्वे, अधश्चतुर्थादिति तस्य धत्वे, दोग्धि। गडदबादेरिति दस्य धत्वे, धोक्षि। थस्य धत्वे, दुग्ध दुग्ध। दोह्मि दुह्व दुह्म १। दुह्यात् २। दोग्धु। हेर्धित्वे, दुग्धि दोहानि ३। अधोक् अधोग् ४। अधुक्षत् ५। दुदोह ६। दुह्यात् ७। दोग्धा ८। धोक्ष्यति ९। अधोक्ष्यत् १० । दुग्धे १। दुहीत

२ । दुग्धाम् धुग्ध्वम् दोह्वे ३ । अदुग्ध ४ । दुह-लिहेति वा सक्लोपे, अदुग्ध अधुक्षत अदुह्वहि अधुक्षावहि ५ । दुदुहे ६ । धुक्षीष्ट ७ । दोग्धा ८ । धोक्ष्यते ९ । अधोक्ष्यत १० । एवं दिहींक् लेपे देग्धीत्यादि । लिहींक् आस्वादने । लेढि । हस्य ढत्वे, तस्य धत्वे, धस्य ढत्वे, ढस्तड्डे इति ढलोपे दीर्घे च लीढः लिहन्ति । लेक्षि लीढ १ । लिह्यात् २ । लेढु-लीढात् लेहानि ३ । अलेट्-ड् अलेहम् ४ । अलिक्षत् ५ । लिलेह ६ । लिह्यात् ७ । लेढा ८ । लेक्ष्यति ९ । अलेक्ष्यत् १० । लीढे लिक्षे लीढ्वे १ । वा सक्लोपे अलीढ-अलिक्षत अलिह्वहि-अलिक्षावहि ५ । इत्युभयपदिनोऽदादयः ।

इति महोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां अदादयः समाप्ताः ।

अथ ह्वादयः ।

हुक् दानादनयोः ।

ह्वः शिति ॥ १ ॥

ह्वादयः शिति द्विः स्युः । जुहोति जुहुतः । अन्तो नो लुगिति नलोपे, ह्विणोरप्विति तीति यत्वे, जुह्वति । जुहोषि १ । जुहुयात् २ । जुहोतु-जुहुतात् जुहुताम् जुह्वतु ३ । हुधुटो हेर्धिः । जुहुधि

३ । अजुहोत् । श्रुक्जक्षपञ्चत इत्यत पुसि, अजुहवु । अजुहो अजुहवम् ४ । अहौषीत् अहौष्टाम् ५ ।

भीह्रीभृहोस्तिव्वत् ॥ २ ॥

एभ्यश्चतुर्भ्यः परोक्षाया आम् वा स्यात्, स च तिव्वत् । जुहवाञ्चकार । पक्षे जुहाव जुहुवतुः जुहविथ जुहोथ ६ । हूयात् ७ । होता ८ । होष्यति ९ । अहोष्यत् १० । ओहाक् त्यागे । जहाति ।

हाकः ॥ ३ ॥

हाको व्यञ्जनादौ शित्यविति आत इर्वा स्यात् । जहित । पक्षे ।

एषामीर्व्यञ्जनेऽदः ॥ ४ ॥

एषामिति श्रुक्ताना जक्षपञ्चत श्नश्चातः शित्यविति व्यञ्जनादावी स्यात्, दासञ्ज वर्जयित्वा । जहीत । श्नश्चात इत्यालुकि, जहति । जहासि जहिथ -जहीथ जहिव- जहीथ १ ।

यि लुक् ॥ ५ ॥

यादौ शिति हाक आलुक् स्यात् । जह्यात् २ । जहातु जहितात्-जहीतात् जहतु ।

आ च हौ ॥ ६ ॥

हाको हौं आ इश्च या स्यानाम् । जहाहि–जहिहि पक्षे जहीहि ३ । अजहात् अजहिताम्-अजहीताम् अजहुः ४ । अहासीत् ५ । जहौ जहतु जहिथ जहाथ ६ । गापास्थेत्येत्वे, हेयात् ७ । हाता ८ । हास्यति ९ । अहास्यत् १० । ञिभीङ् भये । बिभेति १ ।

भियो नवा ॥ ७ ॥

भियो व्यञ्जनादौ शित्यगिति इर्वा स्यात् । बिभित बिभीत बिभ्यति १ । बिभियात् बिभीयात् २ । बिभेतु बिभितात् बिभीतात् ३ । अबिभेत् अबिभिताम् अबिभीताम् अबिभयु ४ । अभैषीत् ५ । भीह्रीत्यामि, बिभयाञ्चकार । पक्षे बिभाय बिभ्यतु बिभयिथ बिभेथ ६ । भीयात् ७ । भेता ८ । भेष्यति ९ । अभेष्यत् १० । ह्रीङ् लज्जायाम् । जिह्रेति जिह्रीत । सयोगादित्तीयादेशे, जिह्रियति १। जिह्रीयात् २ । जिह्रेतु-जिह्रीतात् ३ । अजिह्रेत् अजिह्रीताम् अजिह्रयु ४ । अह्रैषीत् ५ । जिह्रयाञ्चकार जिह्राय ६ । ह्रीयात् ७ । ह्रेता ८ । ह्रेष्यति ९ । अह्रेष्यत् १० । पॄङ् पालनपूरणयो ।

पॄभृमाहाङामि ॥ ८ ॥

एषा पञ्चाना शिति द्विरुक्ते पूर्वस्य इ स्यात्ततो गुणे, पिपर्ति पिपृत पिप्रति १ । पिपृयात् २ ।

पिपर्तु-पिपृतात् ३ । अपिप अपिपृताम् अपि-परुः । अपिप ४ । अपार्षीत् अपार्ष्टाम् ५ । पपार पप्रतुः पप्रु ६ । प्रियात् ७ । पर्ता ८ । हनृत इतीडागमे, परिष्यति ९ । अपरिष्यत् १० । पॄ इति सेट् । दीर्घान्तोऽयमिति केचित्तत्र ।

ओष्ठ्यादुर् ॥ ९ ॥

धातोरोष्ठ्यात्परस्य ऋत ङित्युर् स्यात् । भ्वा-देर्नामिन इति दीर्घे, पिपूर्ते पिपुरति १ । पिपूर्यात् २ । पिपर्तु–पिपूर्तात् ३ । अपिप ४ । अपारीत् अपारिष्टाम् ५ । पपार ।

ऋ शॄदॄप्र ॥ १० ॥

एषा परोक्षायामृर्वा स्यात् । पप्रतु पक्षे स्कृच्छृ तोऽकि परोक्षायामिति गुणे, पपरतु पप्रुः–पपरु । थवि स्कसृभ्रितीटि, पपरिथ पपरिव ६ । पूर्यात् ७ । परिता-परीता ८ । परिष्यति परीष्यति ९ । अ-परिष्यत्-अपरीष्यत् १० । ऋक् गतौ । द्वित्वे तु पृभृ इति पूर्वस्य इत्वे, पूर्वस्याऽस्वे स्वरे य्वो-रियुवितीयादेशे, नामिन इति गुणे च इयर्त्ति इयृत इयृरति १ । इयृयात् २ । इयर्तु–इयृतात् इयृहि–इयृतात् इयराणि ३ । ऐय ऐयृताम् ऐयरु । ऐयृव ४ ।

सत्यर्त्तर्णा ॥ ११ ॥

आभ्यामभ्यतन्यामट् वा स्यात् । ऋवर्णादेरिति वृद्धौ, आरत् । पक्षे सिचि परस्मै इति वृद्धौ, आर्षीत् ५ । आर आरतु । ऋवृव्येऽद इतीडागमे, आरिथ ६ । अर्यात् ७ । अर्ता ८ । अरिष्यति ९ । आरिष्यत् १० । पठेते परस्मैपदिनः । ओहाङ् गतौ । एषामीरितीत्वे, जिहीते । श्वश्लुक्याल्लुकि जिहाते जिहते जिहीषे १ । जिहीत २ । जिहीताम् ३ । अजिहीत अजिहत ४ । अहास्त ५ । जहे ६ । हासीष्ट ७ । हाता ८ । हास्यते ९ । अहास्यत १० । माङ् मानशब्दयोः । मिमीते मिमाते मिमते मिमीषे १ । मिमीत २ । मिमीताम् ३ । अमिमीत ४ । अमास्त ५ । ममे ६ । मासीष्ट ७ । माता ८ । मास्यते ९ । अमास्यत १० । द्वावात्मनेपदिनौ । डुदाञ्क् दाने । दापातुः दोपा द्वत् । ह्रिन्वे ह्रस्वे, ददाति । श्वश्लेल्याल्लुकि, दत्त ददति । ददासि दत्थः दत्थ १ । दद्यात् २ । ददातु-दत्तात् ।

हौ द ॥ १२ ॥

दासज्ञस्य हौ परे ए स्यान्न च द्वित्वं । देहि-दत्तात् ३ । अददात् अदत्ताम् अददुः ४ । अदात् अदाताम् अदुः ५ । ददौ ददिथ-ददाथ ६ ।

देयात् ७ । दाता ८ । दास्यति ९ । अदास्यत् १० । दत्ते ददाते ददते । दत्से १ । ददीत २ । दत्ताम् ३ । अदत्त ४ । इश्च स्थाद् इतीत्ने, अदित अदिषाताम् अदिषत ५ । ददे ६ । दासीष्ट ७ । दाता ८ । दास्यते ९ । अदास्यत १० । डुधाग्क् धारणे च । द्वितीयतुर्ययोरिति दत्वे, दधाति ।

धागस्तथोश्च ॥ १३ ॥

चतुर्थान्तस्य धाग आदेश्चतुर्थं स्यात्तथो स्ध्वोश्च परयो । धत्तः दधति । दधासि धत्थ धत्थ १ । दध्यात् २ । दधातु-धत्तात् दधतु ३ । अदधात् ४ । अधात् ५ । दधौ ६ । धेयात् ७ । धाता ८ । धास्यति ९ । अधास्यत् १० । धत्ते दधाते दधते । धत्से दधाथे धध्वे १ । दधीत २ । धत्ताम् ३ । अधत्त ४ । अधित ५ । दधे ६ । धासीष्ट ७ । धाता ८ । धास्यते ९ । अधास्यत १० । डुभृगक् धारणपोषणयो । पृभृ इतीत्वे, बिभर्ति बिभृत बिभ्रति । बिभर्षि १ । बिभृयात् २ । बिभर्तु ३ । अबिभ अबिभरुः ४ । अभार्षीत् ५ । भीह्रीभृ इत्यामि, बिभरांबभूव । पक्षे बभार । स्क्रसृभृ इति सूत्रे भृवर्जनेनेड्निषेधात्, बभर्थ बभृव ६ । भ्रियात् ७ । भर्ता ८ । भरिष्यति ९ । अभरिष्यत् १० । बिभृते बिभ्राते १ । बिभ्रीत २ । बिभृताम् ३ । अबिभृत ४ । अभृत अभृषाताम्

५। विमराधके बभ्रे ६ । भृषीष्ट ७। भर्ता ८। भरिष्यते ९। अभरिष्यत १०। णिजृकी शौचे।

निजां शित्येत् ॥ १४ ॥

निजिविजिविषां शिति द्वित्वे पूर्वस्य एत् स्यात्। नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति । नेनेक्षि १। नेनिज्यात् २। नेनेक्तु-नेनिक्तात् नेनिग्धि ।

द्व्युक्तोपान्त्यस्य शिति स्वरे ॥ १५॥

द्विरुक्तस्य धातोरुपान्त्यस्य नामिन शिति स्वरादौ गुणो न। नेनिजानि ३। अनेनेक् ग् अनेनिजु॰ अनेनिजम् ४ । ऋदिच्छ्वीत्यादिना वाङि, अनिजत् अनिजताम् । अनैक्षीत् अनैक्ताम् अनैक्षु ५ । निनेज ६। निज्यात् ७। नेक्ता ८। नेक्ष्यति ९। अनेक्ष्यत् १० । नेनिक्ते १। नेनिजीत २। नेनिक्ताम् ३ । अनेनिक्त ४। अनिक्त अनिक्षाताम् ५। निनिजे ६ । निक्षीष्ट ७। नेक्ता ८। नेक्ष्यते ९। अनेक्ष्यत १० । विजृकी पृथग्भावे। वेवेक्ति १० इत्यादि निजिवत् । विषृकी व्याप्तौ । वेवेष्टि वेविष्ट १। वेविष्यात् २। वेवेष्टु-वेविष्टात् ३। अवेवेड्-ड् ४। लृदित्वादङ अविषत् ५ । विवेष ६। विष्यात् ७ । वेष्टा ८। वेक्ष्यति ९। अवेक्ष्यत् १०। वेविष्टे १। वेविषीत २। वेविष्टाम् ३। अवेविष्ट ४। हशिट इति सकि,

अविक्षत ५ । विग्रिपे ६ । विक्षीष्ट ७ । वेष्टा ८ । वेक्ष्यते ९ । अवेक्ष्यत १० । एते पञ्चुभयपदिन॰ ।

इति श्रीमहोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजय गणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां जुहोत्यादय समाप्ता ।

अथ दिवादयः ।

दिवूच् क्रीडाजयेच्छापणद्युतिस्तुतिगतिषु ।

दिवादे॰ श्यः ॥ १ ॥

कर्तरि शिति दिवादे॰ श्य स्यात् । शकार इत् । भ्वादेर्नामिन इति दीर्घे, दीव्यति १ । दीव्येत् २ । दीव्यतु ३ । अदीव्यत् ४ । अदेवीत् ५ । दिदेव दिदिवतु दिदेविथ ६ । दीव्यात् ७ । देविता ८ । देविष्यति ९ । अदेविष्यत् १० । जृष् झृष् च जरसि । ऋता क्ङितीर्, जीर्यति ४ । ऋदिच्छ्वीत्यङ् वा । अजरत् अजारीत् ५ । जजार । स्कृच्छृतोऽकीति गुणे, जॄभ्रमेति वा एत्वे, जेरतुः- जजरतु॰ ६ । जीर्यात् ७ । जरिता- जरीता ८ । जरिष्यति जरीष्यति ९ । शोंच् तक्षणे ।

ओत॰ श्ये ॥ २ ॥

धातोरोत श्ये लुक् । श्यति १ । श्येत् २ । श्यतु ३ । अश्यत् ४ । आ--

दृधे घ्राधेति वा सिज्लुपि–अदात्, अशासीत् ५। शशौ ६। शायात् ७। शाता ८। एवं दों छोंच् छेदने। षोंच् अन्तकर्मणि। द्यतीत्यादि। नृतैच् नर्तने। नृत्यति ४। ननर्त ६। नृत्यात् ७। नर्तिता ८।

कृतचृतनृतच्छृदितृदोऽसिच सा-देर्वा ॥ ३ ॥

एभ्य पञ्चभ्य परस्याऽसिच सादेरशित आदिरिड् वा स्यात्। नर्तिष्यति नर्त्स्यति ९। कुथूच् पूतीभावे। कुथ्यति ४। अकोथीत् ५। चुकोथ ६। कोथिता ७। व्युच् ताडने।

ज्याव्यध क्ङिति ॥ ४ ॥

अनयोः सस्वरान्तस्था क्ङिति परे य्वृत्स्यात्। विध्यति ४। अव्यात्सीत् अव्याद्धाम् अव्यात्सु ५। ज्याव्येव्यधीति पूर्वस्य इत्वे, विव्याध। य्वृति द्वित्वे च विविधतु विव्यधिथ विव्यद्ध ६। विध्यात् ७। व्यद्धा ८। व्यत्स्यति ९। अव्यत्स्यत् १०। षिवूच् उतौ। सीव्यति ४। असेवीत् ५। सिषेव ६। ष्ठिवू क्षिवू च निरसने। निष्ठीव्यति तिष्ठेव टिष्ठेव। त्रसैच् भये। भ्रासभ्लासेति वा श्यं त्रस्यति-त्रसति ४। अत्रासीत्-अत्रसीत् ५। तत्रास। जृभ्रमेति वा एत्वे, त्रेसतु -तत्रसतु ६। पुषच् पुष्टौ।

पुष्यति ४ । ऌदिद्द्युतादिपुष्यादेरित्यङि, अपुषत् ५ । पुपोष ६ । पुष्यात् ७ । पोष्टा ८ । पोक्ष्यति ९ । शुषच् शोषणे । दुषच वैकृत्ये । ञितृषच् पिपासायाम् । तुष हृषच् तुष्टौ । रुषंच् रोषे इ-त्यादि पुष्यादय॰ सप्तषष्टि । क्लिदौच् आर्द्रभावे । क्लिद्यति १० । ञिमिदाच् स्नेहने ।

मिद॰ श्ये ॥ ५ ॥

मिदेरुपान्त्यस्य श्ये गुण स्यात् । मेद्यति ४ । अमिदत् ५ । क्षुधच् बुभुक्षायाम् । क्षुध्यति १० । शुधच् शौचे । शुद्ध्यति १० । क्रुधच् कोपे । क्रु-ध्यति १० । तृपौच् प्रीतौ । तृप्यति ४ । स्पृश-मृशेति सिज्विकल्पे, स्पृशादिसृपो वेत्यद्विकल्पे त्रप् इति जाते वृद्धौ च अत्राप्सीत् । पक्षे अताप्सीत् । पक्षे औदित्यादिटि, अतर्पीत् । पक्षेऽङि अतृपत् ५ । ततर्प ६ । तृप्यात् ७ । त्रप्ता–तर्प्ता-तर्पिता ८ । त्रप्स्यति तर्प्स्यति–तर्पिष्यति ९ । दृपौच् हर्षमो-हनयो॰ । दृप्यति १० । लुभच् गार्ध्ये । लुभ्यति १० । क्षुभच् सचलने । क्षुभ्यति १० । नशौच् अदर्शने ।

नश॰ श ॥ ६ ॥

अदुरुपसर्गान्तस्थाद्रादे परस्य शान्तस्य नशे-र्णत्व स्यात् । प्रणश्यति । शान्तस्येति किम् । प्रनष्ट इत्यादौ शस्य षत्वे न भवति ।

नशेर्नेश्वाऽङि ॥ ७ ॥

नशेरङि नेश् वा स्यात् । अनेशत्-अनशत् ५ । ननाश ६ । नश्यात् ७ ।

नशो धुटि ॥ ८ ॥

नश स्वरात्परो नोन्त स्यात् धुडादौ । नष्टा । पक्षे इटि नशिता ८ । नक्ष्यति नशिष्यति ९ । श्लिषच् आलिङ्गने । श्लिष्यति ४ ।

श्लिषः ॥ ९ ॥

श्लिषोऽनिटोऽनद्यतन्या सक् स्यात् न त्वजीवाश्लेषे । आश्लिक्षत् ४ । अजीवाश्लेषे तु आश्लिष्यजतु काष्ठम् ५ । शिश्लेष ६ । श्लिष्यात् ७ । श्लेष्टा ८ । असूच् क्षेपणे । अस्यति ४ । शास्त्यसू इत्यङि, श्वयत्यसू इत्यास्थादेशे, आस्थत् ५ । आस ६ । अस्यात् ७ । असिता ८ । शमू दमू च उपशमे २ । तमूच् काङ्क्षायाम् ३ । श्रमूच खेदतपसो ४ । भ्रमूच् अनवस्थाने ५ । क्षमौच् सहने ६ । मदैच हर्षे ७ । इति शमसप्तकम् ।

शमसप्तकस्य ॥ १० ॥

श्ये दीर्घ स्यात् । शाम्यति ४ । अशमत् ५ । शमिता ७ । क्षाम्यति । औदित्त्वात् क्षमिता-क्षन्ता । क्षमिष्यति-क्षंस्यति । मुहौच् वैचित्त्ये । मह्यति । इड्विकल्पे मुहद्रुहस्नुहस्निहो वेति घत्व-

ढत्वाभ्या च मोढा मोग्धा-मोहिता । मोक्ष्यति-मोहिष्यति । द्रुहौँच् जिघासायाम् । ध्रोक्ष्यति द्रोहिष्यति । ष्णिहौँच् प्रीतौ । स्नेग्धा स्नेढा-स्नेहिता ।

इति परस्मैपदिन ।

पदिँच् गतौ । पद्यते ४ ।

ञिच्तेपदस्तलुक् च ॥ ११ ॥

पद्यतेरद्यतन्यास्ते परे ञिच् स्यात्तलुक् च । अपादि अपत्साताम् अपत्सत ५ । पेदे ६ । पत्सीष्ट ७ । पत्ता ८ । पत्स्यते ९ । अपत्स्यत १० । युधिच् सम्प्रहारे । युध्यते ४ । सिजाशिषोरत्र कित्त्वात् । अयुद्ध ५ । युयुधे ६ । युत्सीष्ट ७ । योद्धा ८ । योत्स्यते ९ । बुधिं मनिंच् ज्ञाने । बुध्यते । अबुद्ध ४ । अबोधि ५ । बुबुधे ६ । भुत्सीष्ट ७ । बोद्धा ८ । भोत्स्यते ९ । जनैचि प्रादुर्भावे ।

जा ज्ञाजनोऽत्यादौ ॥ १२ ॥

ज्ञाजनो शिति जा स्यान्नरवनन्तरेऽत्यादौ । जायते ४ ।

ञिचि न जनवध. ॥ १३ ॥

अनयो. कृति ञ्णिति ञौ च वृद्धिर्न स्यात् । अजनि [illegible]जनिष्ट ५ । गमहनजनेत्युपान्त्यलुकि, जज्ञे [illegible] ७ । दीपैचि दीप्तौ ।

४। दीपजनबुधीति ञिक्कल्पे, अदीपि अदीपिष्ट ५। दिदीपे ६। दीपिषीष्ट ७।

इत्यात्मनेपदिनः।

णहींच् बन्धने। नह्यति ४। नहाहोर्धतौ। अनात्सीत् ५। ननाह ६। नह्यात् ७। नद्धा ८। नत्स्यति ९। नह्यते ४। अनद्ध। अनत्साताम् ५। नेहे ६। नत्सीष्ट। नत्स्यते ९।

इति महोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां दिवादयः समाप्ताः।

अथ स्वादयः।

षुगट् अभिषवे।

स्वादेः श्नुः ॥ १ ॥

स्वादेः कर्तृविहिते शिति श्नुः स्यात्। उश्नोरिति गुणे, सुनोति सुनुतः सुन्वन्ति।

वम्यविति वा ॥ २ ॥

असंयोगात्परस्य प्रत्ययस्य उतो लुग् वा स्यात् अविति वादौ मादौ च परे। सुन्वः सुनुवः सुन्मः-सुनुमः १। सुनुयात् २। सुनोतु सुनुतात्। असंयोगादेरिति हेर्लुक्, सुनु-सुनुतात् सुनवानि ३। असुनोत् ४। धूग्सुस्तोरिलीटि, असावीत् ५।

सुषाव ६ । सूयात् ७ । सोता ८ । सोष्यति ९ । सुनुते सुन्वाते सुन्वते । सुन्वहे-सुनुवहे १ । सुन्वीत २ । सुनुताम् सुनवै ३ । असुनुत ४ । असोष्ट ५ । सुषुवे ६ । सोषीष्ट ७ । सोता ८ । सोष्यते ९ । असोष्यत १० ।

उपसर्गात्सुगसुवसोस्तुस्तुभोऽट्य-प्यद्वित्वे ॥ ३ ॥

अद्वित्वे सति सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतीनां सकारस्योपसर्गस्थान्नाम्यादेः परस्य सस्य षः स्यात् अट्यपि । अभिषुणोति । शिङ्नान्तरेऽपि, नि षुणोति । अट्यपि, अभ्यषुणोत् । चिंग्ट् चयने । चिनोति ४ । अचैषीत् ५ ।

चेः किर्वा ॥ ४ ॥

सन्परोक्षयोर्द्वित्वे सति पूर्वात्परस्य चेः किर्वा स्यात् । चिकाय-चिचाय चिक्यतु चिच्यतु ६ । चीयात् ७ । चेता ८ । चिनुते ४ । अचेष्ट अचेढ्वम् ५ । चिक्ये-चिच्ये चिच्याते ६ । चेषीष्ट चेषीढ्वम् ७ । धूग्ट् कम्पने । धूनोति ४ । धूग्-सुस्तोः, अधावीत् ५ । दुधाव ६ । धूनुते ४ । धूगौदित इतीड्विकल्पे, अधोष्ट अधविष्ट ५ । दुधुवे ६ । धोषीष्ट-धविषीष्ट ७ । धोता धविता ८ । धोष्यते धविष्यते ९ । स्तृग्ट् आच्छादने । स्तृ-

णोति ४। अस्तार्षीत् ५। संयोगादृदर्तेरिति गुणे, तस्तरतु तस्तर्थ ६। स्तर्यात् ७। स्तर्ता ८। स्तरिष्यति ९। स्तृणुते ४।

संयोगादृत ॥ ५ ॥

संयोगात्परो य ऋस्तत परयोरात्मनेपदे सिजाशिषोरादिरिड्वा स्यात्। अस्तरिष्ट अस्तृत ५। तस्तरे ६। स्तरिषीष्ट ७। वृग्ट् वरणे। वृणोति ४। अवारीत् ५। ववार ववरिथ ववृव ६। व्रियात् ७। वृतो नवेति वा दीर्घे, वरिता-वरीता ८। वरिष्यति-वरीष्यति ९। वृणुते ४।

इट्सिजाशिषोरात्मने ॥ ६ ॥

वृभ्यामृदन्तेभ्यश्च परयोरात्मनेपदे सिजाशिषोरादिरिड्वा स्यात्। अवरिष्ट अवरीष्ट अवृत ५। वव्रे ६। वृषीष्ट-वरिषीष्ट ७।

इत्युभयपदिनः।

हिंट्ट् गतिवृद्ध्योः। हिनोति ४। अदुरुपसर्गेति णत्वे, प्रहिणोति। अहैषीत् ५। अङे हिहनो होघ इति, जिघाय ६। हीयात् ७। हेता ८। हेष्यति ९। श्रुट् श्रवणे। श्रौतीत्यादिना, शृणोति ४। अश्रौषीत् ५। शुश्राव शुश्रोथ ६। शक्लृट् शक्तौ। शक्नोति शक्नुतः। श्नुश्नोरित्युवादेशे, शक्नुवन्ति। संयोगादेर्हेश्च लोपाभावः। शक्नुवः। शक्नुहि ४।

लृदित्वादङ्, अशकत् ५। शशाक ६। एवं आप्लृं व्याप्तौ। आप्नोति।

इति परस्मैपदिन ।

अशौटि व्याप्तौ। अश्नुते। अश्नुवीत ४। आशिष्ट-आष्ट ५। ऋदाद्यशाविति नुगि, आनशे ६। अशिषीष्ट-अक्षीष्ट ७। अशिता-अष्टा ८। अशिष्यति-अक्ष्यति ९। आशिष्यत्-आक्ष्यत् १०।

इत्यात्मनेपदिन ।

इति महोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियाया स्वादयो धातव पूर्णा ।

अथ तुदादयः।

तुदींत् व्यथने।

तुदादे. श. ॥ १ ॥

एभ्य कर्तृविहिते शिति श स्यात्। तुदति १। तुदेत् २। तुदतु ३। अतुदत् ४। अतौत्सीत् ५। तुतोद ६। तुद्यात् तुद्यास्ताम् ७। तोत्ता तोत्तारौ ८। तोत्स्यति ९। अतोत्स्यत् १०। तुदते १। तुदेत २। तुदताम् ३। अतुदत ४। अतुत्त अतुत्साताम् ५। तुतुदे ६। तुत्सीष्ट ७। भ्रस्जींत पाके।

णोति ४। अस्तार्षीत् ५। सयोगादृदर्तेरिति गुणे, तस्तरतु तस्तर्थ ६। स्तर्यात् ७। स्तर्ता ८। स्तरिष्यति ९। स्तृणुते ४।

संयोगादृत. ॥ ५ ॥

सयोगात्परो य ऋस्तत परयोरात्मनेपदे सिजाशिषोरादिरिड्वा स्यात्। अस्तरिष्ट अस्तृत ५। तस्तरे ६। स्तरिषीष्ट ७। वृगट् वरणे। वृणोति ४। अवारीत् ५। ववार ववरिथ ववृव ६। व्रियात् ७। वृतो नवेति वा दीर्घ, वरिता-वरीता ८। वरिष्यति-वरीष्यति ९। वृणुते ४।

इट्सिजाशिषोरात्मने ॥ ६ ॥

वृभ्यामृदन्तेभ्यश्च परयोरात्मनेपदे सिजाशिषोरादिरिड्वा स्यात्। अवरिष्ट अवरीष्ट अवृत ५। वव्रे ६। वृषीष्ट-वरिषीष्ट ७।

इत्युभयपदिन ।

हिंट् गतिवृद्ध्यो । हिनोति ४। अदुरुपसर्गेति णत्वे, प्रहिणोति। अहैषीत् ५। अडेहिहनो ह्रोघ इति, जिघाय ६। हीयात् ७। हेता ८। हेष्यति ९। श्रुट् श्रवणे। श्रौतीत्यादिना, शृणोति ४। अश्रौषीत् ५। शुश्राव शुश्रोथ ६। शक्लृट् शक्तौ। शक्नोति शक्नुत। भ्रूश्नोरित्युवादेशे, शक्नुवन्ति। सयोगादेरिश्च लोपाभाव। शक्नुव। शक्नुहि ४।

लृदित्वादङ्, अशकत् ५ । शशाक ६ । एवं आपॢंट् व्याप्तौ । आप्नोति ।

इति परस्मैपदिनः ।

अशौटि व्याप्तौ । अश्नुते । अश्नुवीत ४ । आशिष्ट-आष्ट ५ । ऋदाद्यशाविति नुगि, आनशे ६ । अशिषीष्ट-अक्षीष्ट ७ । अशिता-अष्टा ८ । अशिष्यति-अक्ष्यति ९ । आशिष्यत्-आक्ष्यत् १० ।

इत्यात्मनेपदिनः ।

इति महोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां स्वादयो धातवः पूर्णाः ।

अथ तुदादयः ।

तुदींत् व्यथने ।

तुदादेः शः ॥ १ ॥

एभ्यः कर्तृविहिते शिति शः स्यात् । तुदति १ । तुदेत् २ । तुदतु ३ । अतुदत् ४ । अतौत्सीत् ५ । तुतोद ६ । तुद्यात् तुद्यास्ताम् ७ । तोत्ता तोत्तारौ ८ । तोत्स्यति ९ । अतोत्स्यत् १० । तुदते १ । तुदेत २ । तुदताम् ३ । अतुदत ४ । अतुत्त अतुत्साताम् ५ । तुतुदे ६ । तुत्सीष्ट ७ ।

पाके ।

ग्रहव्रश्चभ्रस्जप्रच्छ• ॥ २ ॥

एषा सस्वरान्तस्था ङ्किति य्वृत्स्यात् । सस्य शषौ इति सस्य शत्वे, तृतीयस्तृतीयचतुर्थे इति शस्य जत्वे, भृजति ४ ।

भृज्जो भर्ज् ॥ ३ ॥

भृज्जतेरशिति भर्ज् वा स्यात् । अभार्क्षीत् । सयोगस्यादाविति स्लुकि, अभ्राक्षीत् ५ । बभर्ज-बभ्रज्ज बभर्जतु बभ्रज्जतु । सयोगात्परोक्षाया कित्त्वाभाव । बभर्जिथ-बभर्ष्ठ-बभ्रज्जिथ-बभ्रष्ठ ६ । भृज्ज्यात् ७ । भर्ष्टा-भ्रष्टा ८ । भर्क्ष्यति-भ्रक्ष्यति ९ । भृज्जते ४ । अभर्ष्ट-अभ्रष्ट ५ । बभर्जे-बभ्रज्जे ६ । भर्क्षीष्ट-भ्रक्षीष्ट ७ । क्षिपींत् प्रेरणे । क्षिपति ४ । अक्षैप्सीत् ५ । क्षेप्ता ८ । क्षेप्स्यति ९ । क्षिपते ४ । अक्षिप्त ५ । प्रत्यभ्यते क्षिप परस्मैपदमेव । दिशींत् अतिसर्जने दाने इत्यर्थ । दिशति ४ । अदिक्षत् ५ । देष्टा ७ । दिशते ४ । अदिक्षत ५ । दिक्षीष्ट ७ । कृषींत् विलेखने । कृषति कृषते ४ । स्पृशमृशेति वा सिजि, स्पृशादि सृपो वेत्यादागमे, अक्राक्षीत्-अकार्क्षीत्-अकृक्षत् ५ । क्रष्टा कर्ष्टा ८ । अकृष्ट ५ । कृक्षीष्ट ८ । क्रक्ष्यते-कर्क्ष्यते ९ । मुच्लृती मोक्षणे १ । षिचींत् क्षरणे २ । विद्लृती लाभे ३ । लुप्लृती छेदने ४ । लिपींत् उपदेहे ५ । कृतैत्

छेदने ६ । खिदंत् परिघाते ७ । पिशत् अवयवे ८ ।
इत्यष्टौ मुचादयो ज्ञेयाः ।

मुश्चादितृफदृफगुफशुभोम्भ शे ॥४॥

एषा शे परे स्वरान्नोऽन्तः स्यात् । मुञ्चति १ । अमुञ्चत् ४ । लृदित्वादङ्, अमुचत् ५ । मोक्ता ८ । मुञ्चते ४ । अमुक्त ५ । सिञ्चति । ह्वालिप्सिच इत्यङि, असिचत् ५ । सिञ्चते ४ । वात्मने, असिचत-असिक्त ५ । विन्दति ४ । अविदत् ५ । वेत्ता ८ । अवित्त १० । वेत्स्यते ९ । लुम्पति ४ । अलुपत् ५ । लुम्पते ४ । अलुप्त ५ । लिम्पति ४ । अलिपत् ५ । अलिपत- अलिप्त ५ ।

इत्युभयपदिनः ।

कृतैत् छेदने । मुचादित्वान्नोऽन्ते, कृन्तति ४ । अकर्तीत् ५ । चकर्त ६ । कृत्यात् ७ । कर्तिता ८ । कर्तिष्यति ९ । अकर्तिष्यत् १० । मृत् प्राणत्यागे ।

म्रियतेरद्यतन्याशिषि च ॥ ५ ॥

अद्यतन्याशिषि च म्रियतेरात्मनेपदं स्यात् । अद्यतन्यामाशिषि शिद्विषये च । नान्यत्र ऋतोरि', इति रित्वे, इयादेशे, म्रियते ४ । अमृत ५ । ममार ६ । मृषीष्ट मृषीयास्ताम् ७ । मर्ता मर्तारौ ८ । मरिष्यति ९ । अमरिष्यत् १० । कृत् विक्षेपे । गृत् निगरणे । ऋता क्तितीर्, गिरति ।

नवा स्वरे ॥ ६ ॥

गिरते रस्य लो वा स्यात् स्वरे परे । गिलति ४ । अगारीत् ५ । जगार ६ । गीर्यात् ७ । गरिता-गरीता ८ । (अवात् गिर आत्मनेपदम्*) अवगिरते (सपूर्वात्प्रतिज्ञार्थाद्वा स्यात्*) वादं सगिरते सगिरति । ओव्रश्चौत् छेदने । वृश्चति ४ । वेट्त्वात् अव्रश्चीत् । सकारापदिष्ट शकारस्यापि, अव्राक्षीत् ५ । वव्रश्च वव्रश्चिथ वव्रष्ठ ६ । वृश्च्यात् ७ । व्रष्टाव्रश्चिता ८ । प्रच्छत् ज्ञीप्सायाम् । ग्रहव्रश्चेति य्वृत्, पृच्छति ४ ।

अनुनासिके च छ्व शूट् ॥ ७ ॥

अनुनासिकादौ क्वौ धुडादौ च प्रत्यये धातोः छ्वोः शूटौ स्याताम् । अप्राक्षीत् ५ । पप्रच्छ ६ । पृच्छ्यात् ७ । प्रष्टा ८ । प्रक्ष्यति ९ । (आङ्पूर्वात्पृच्छतेरात्मनेपदम्*) आपृच्छते । सृजत् विसर्गे । सृजति ४ । अ सृजिदृशोऽकिति अस्राक्षीत् ५ । ससर्ज । सृजिदृशीति वेटि सस्रष्ठ-ससर्जिथ ६ । सृज्यात् ७ । स्रष्टा ८ । टुमस्जोंत् शुद्धौ । मज्जति ४ ।

मस्जे स ॥ ८ ॥

मस्जे: स्वरात्परस्य सस्य स्थाने धुटि परे नोऽन्त: स्यात् । अमाङ्क्षीत् अमाङ्क्ताम् ५ । ममज्ज ममज्जिथ ममङ्क्थ ६ । मज्ज्यात् ७ । मङ्क्ता ८ । मङ्-

क्ष्यति ९ । णुदन्त् प्रेरणे । नुदति १० । पाणिनीयास्त्वेनमुभयपदिन पठन्ति । नुनुदे । स्पृशत् संस्पर्शे । स्पृशति ४ । अस्प्राक्षीत्-अस्पार्क्षीत्-अस्पृक्षत् ५। स्प्रष्टा-स्पर्ष्टा ८ । स्प्रक्ष्यति-स्पर्क्ष्यति ९। विशत् प्रवेशने । अविक्षत् ५ । वेष्टा ८ । वेक्ष्यति ९ । निपूर्वाद्विश आत्मनेपद भवति । निविशते । एवं मृशत् आमर्शने । इषत् इच्छायाम् । गमिषद्यमश्छ । इच्छति ४। ऐषीत् ऐषिष्टाम् ५ । इयेष ६ ।

इति परस्मैपदिन ।

ओविजैति भयचलनयो । प्रायोऽयमुत्पूर्व । उद्विजते ४। (विजेरिड्डिद्वत्स्यात् *) उद्विजिता ८। ओलस्जैति व्रीडे। लज्जते४। अलज्जिष्ट ५।ललज्जे ६। लज्जिषीष्ट ७ । जुषैति प्रीतिसेवनयो. । जुषते १० । इत्यात्मनेपदिन ।

इति महोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजय गणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियाया तुदादय समाप्ता ।

अथ रुधादय ।

रुधृपी आवरणे ।

रुधां स्वराच्छ्नो नलुक् च ॥ १ ॥

रुधादीना स्वरात्पर कर्त्रर्थे शिति श्न स्यात्तद्योगे प्रकृतेर्नलुक् च । रुणद्धि । अविति शिति

श्नास्त्योर्लुगित्यकारलुनि, रुन्द्ध रुन्धन्ति। रुणत्सि रुन्द्ध' रुन्द्ध । रुणध्मि रुन्ध्व रुन्ध्म १। रुन्ध्यात् २। रुणद्धु रुन्द्धि-रुन्द्धात् रुणधानि ३। अरुणत् २ अरुन्धन् ४। ऋदित्त्वाद्वाडि, अरुधत्-अरौत्सीत् ५। रुरोध ६। रुन्ध्यात् ७। रोद्धा ८। रोत्स्यति ९। अरोत्स्यत् १०। रुन्द्धे रुन्धते १। रुन्धीत २। रुन्द्धा रुणधै ३। अरुन्द्ध ४। अरुद्ध ५। रुरुधे ६। रुत्सीष्ट ७। युजूपी योगे । युनक्ति युङ्क्त• १ अयुनक् २। ४। अयुजत् अयौक्षीत् ५। युयोज ५। योक्ता ८। युङ्क्ते ४। अयुक्त ५। युयुजे ६। युक्षीष्ट ७। योक्ता ८। भिदृपी विदारणे। भिनत्ति भिन्त ४। अभिदत् अभैत्सीत् ५। भिन्ते ४। अभित्त ५। छिदृपी द्वैधीकरणे।

इत्युभयपदिन ।

भञ्जोप् आमर्दने । भनक्ति भङ्क्त १। अभनक् २। अभनजम् ४। अभाङ्क्षीत् ५। बभञ्ज ६। भज्यात् ७। भङ्क्ता ८। भङ्क्ष्यति ९। भुजंप् पालनाभ्यवहारयो। भुनक्ति १। दिवि अभुनक् ४। अभौक्षीत् ५। बुभोज ६। भुज्यात् ७।

भुनजोऽत्राणे ॥ २॥

पालनादन्यार्थाद्भुनक्ते कर्तर्यात्मनेपदं स्यात्। भुङ्क्ते ४। अभुक्त ५। बुभुजे ६। भुक्षीष्ट ७। अञ्जौप्

व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिपु । अनक्ति अङ्क्त १ । अ-
ङ्यात् २। अनक्तु अङ्ग्धि-अङ्क्तात् ३। आनक् २ ।४।

सिचोऽञ्जे. ॥ ३ ॥

अञ्जे सिच आदिरिट् स्यात् । आञ्जीत् ५ ।
आनञ्ज ६ । अज्यात् ७ । औदित्त्वात् अङ्क्ता-
अञ्जिता ८ । शिप्लृप विशेषणे । शिनष्टि शिंष्ट
शिपन्ति १ । शिष्यात् २ । शिनष्टु । शिन् पहि इति
स्थिते । हेर्धि , धुटस्तृतीयेति पस्य ड', तवर्गश्चव-
र्गेति धेर्ढि । स्रा धुड्वर्गे इति नस्य ण ।

धुटो धुटि स्वे वा ॥ ४ ॥

व्यञ्जनात्परस्य धुटो धुटि स्वे परे लुग्वा स्यात् ।
इति ड्लोपे, शिण्ढि शिनपाणि ३। अशिनट्-ड् ४।
अशिपत् ५ । शिशेप ६ । शिष्यात् ७। शेष्टा ८ ।
शेक्ष्यति ९ । हिसु तृहप् हिसायाम् । उदित स्वरा-
दिति नागमे, तलोपे च, हिनस्ति हिंस्त हिसन्ति १।
हिंस्यात् २ । हिनस्तु हिन्द्धि ३ । व्यञ्जनादे सश्च
द । अहिनद्-त् ४ । अहिसीत् ५ । जिहिंस ६। हिं-
स्यात् ७ । हिसिता ८ ।

तृह श्नादीत् ॥ ५॥

तृह श्नात्पर ईत् स्याद्व्यञ्जनादौ विति । तृणेढि
तृण्ढ । शिड्हेऽनुस्वार इति तृहन्ति । तृणेक्षि
तृणेक्षि १ । तृह्यात् २ । तृणेढु । हौ तृण्ढि तृण-

र्हाणि ३। अतृणेट् अतृण्ढाम् अतृहन् ४। अतर्हीत् ५। ततर्ह ६। तृह्यात् ७। तर्हिता ८।

इति महोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां रुधादयः समाप्ताः।

अथ तनादयः।

तनूयी विस्तारे। कृग्तनादेरु। उश्नो.। तनोति तनुतः तन्वः तनुथ ४। अतानीत्-अतनीत् ५। ततान ६। तन्यात् ७ तनिता ८। तनुते तन्वहे तनुवहे ४।

तन्भ्यो वा तथासिन्णोश्च ॥ १ ॥

तनादिभ्यः परस्य सिचस्ते थासि च लुप् वा स्यात्तद्योगे ण्नोश्च लुप् न चेट्। अतत अतनिष्ट अतनिषाताम् अतनिषत। अतथाः अतनिष्ठाः ५। तेने ६। तनिषीष्ट ७। षणूयी दाने। सनोति ४। असानीत् असनीत् ५। ससान ६। सनुते ४।

सनस्तत्रावा ॥ २ ॥

सनो न्लुपि सस्या वा स्यात्। असात असत असनिष्ट असाथाः असथाः असनिष्ठाः ५। सेने ६। क्षनुग् क्षिनूयी हिंसायाम्। क्षणोति ४। न श्वि-जागृशसेति वृद्धिनिषेधे, अक्षणीत् ५। चक्षाण ६। क्षण्यात् ७। क्षणिता ८। क्षणुते ४। अक्षत अक्षणिष्ट

अक्षथा अक्षणिष्ठा' ५। चक्षणे ६। क्षणिषीष्ट ७। क्षणिष्यते ९। अक्षणिष्यत १०। एव क्षिणोतेरपि। क्षिणोति क्षिणुते ४। अक्षेणीत् अक्षेणिष्ट ५। चिक्षेण चिक्षिणे ६।

इत्युभयपदिन ।

वनूयि याचने। मनूयि बोधने। आत्मनेपदिनौ। वनुते १०। मनुते १०।

इति महोपाध्यायश्रीकीर्त्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचिताया हैमलघुप्रक्रियाया तनादय समाप्ता ।

अथ क्र्यादयः।

डुक्रीग्श् द्रव्यविनिमये।

क्र्यादे. ॥ १ ॥

क्र्यादीना कर्तृविहिते शिति श्ना स्यात्। क्रीणाति। एपामीर्व्यञ्जनेऽद इतीत्वे, क्रीणीत। श्नश्चात इत्यालोपे क्रीणन्ति १। क्रीणीयात् २। क्रीणातु-क्रीणीतात् क्रीणीहि ३। अक्रीणात् ४। अक्रैषीत् ५। चिक्राय चिक्रियतु चिक्रयिथ-चिक्रेथ ६। क्रीयात् ७। क्रेता ८। क्रेष्यति ९। अक्रेष्यत् १०। क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते ४। अक्रेष्ट ५। चिक्रिये ६। क्रेषीष्ट ७। (परिव्यवात्क्रिय आत्मनेपदमेव *) एव प्रीग्श् तृप्तिकान्त्यो.। प्रीणाति १०। प्रीणीते

१०। मींग्श् हिंसायाम्। अदुरुपसर्गेति णत्वे, प्रमीणाति ४।

मिग्मीगोऽखलचलि ॥ २ ॥

अनयोर्यपि खल् अच् अल्वर्जेऽङ्किति च विषये आ स्यात्। अमासीत् ५। ममौ मिम्यतु ममिथ ममाथ ६। मीयात् ७। माता ८। प्रमीणीते ४। अमास्त ५। मिम्ये ६। मासीष्ट ७। ग्रहीश् उपादाने। ग्रहव्रश्चेति य्वृति, गृह्णाति १। गृह्णीयात् २। गृह्णातु ३।

व्यञ्जनाच्श्नाहेरान ॥ ३ ॥

व्यञ्जनात्परस्य श्नायुक्तस्य हेरानः स्यात्। गृहाण ३। अगृह्णात् ४।

गृह्णोऽपरोक्षायां दीर्घः ॥ ४ ॥

ग्रहेर्यो विहित इट् तस्य दीर्घ स्यात् नतु परोक्षायाम्। नश्वीति वृद्धिनिषेधे दीर्घस्य स्थानिवद्भावात् इट ईतीति सिचो लुक्। अग्रहीत् अग्रहीष्टाम् अग्रहीषुः ५। जग्राह जगृहतु जगृहु। जग्रहिथ ६। गृह्यात् गृह्यास्ताम् गृह्यासु ७। ग्रहीता ग्रहीतारौ ८। ग्रहीष्यति ९। अग्रहीष्यत् १०। गृह्णीते १। गृह्णीत २। गृह्णीताम् ३। अगृह्णीत ४। अग्रहीष्ट। हान्तस्येति वा ढत्वे अग्रहीढ्वम् अग्रही-

ध्नम् ५। जगृहे जगृहिद्वे ध्वे ६। ग्रहीपीष्ट ग्रहीपीढ्वम् ध्नम्। पूग्श् पवने।

प्वादेर्ह्रस्व॰ ॥ ५ ॥

प्वादे शित्यत्यादौ ह्रस्व स्यात्। पुनाति ४। अपावीत् ५। पुपाव ६। पूयात् ७। पविता ८। पुनीते ४। अपविष्ट ५। पुपुवे ६। पविषीष्ट ७। पविष्यते ९। अपविष्यत १०। एव लूग्श् छेदने। लुनाति १०। लुनीते १०। धूग्श् कम्पने। धुनाति १० धुनीते १०। स्तृग्श् आच्छादने। प्वादित्वात् ह्रस्वे, स्तृणाति ४। अस्तारीत् ५। तस्तार ६। स्तीर्यात् ७। स्तरिता-स्तरीता ८। स्तृणीते ४। इट्सिजाशिषोरिति वेटि, वृतो नवेति वा दीर्घे, अस्तरिष्ट-अस्तरीष्ट। ऋवर्णादिति सिच कित्वे, अस्तीर्ष्ट ५। वृग्श् वरणे। वृणाति ४। अवारीत् ५। ववार ६। वूर्यात् ७। वरिता-वरीता ८। वृणीते ४। अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवूर्ष्ट ५। स्कृच्छृतोऽकि इति गुणे, ववरे ६। वरिषीष्ट-वूर्षीष्ट ७।

इत्युभयपदिन।

ज्याश् वयोहानौ। ज्याव्यध ह्वितीति य्वृति।

दीर्घमवोन्त्यम् ॥ ६ ॥

वेगवर्जस्य य्वृदन्त्य दीर्घ स्यादिति दीर्घे, प्वादेरिति ह्रस्वे च, जिनाति ४। अज्यासीत् ५। ज्या-

व्यधिवचेरिति पूर्वस्य इत्वे, जिग्यौ ६। जीयात् ७। ज्याता ८। ज्यास्यति ९। बन्धंश् बन्धने। बध्नाति बधान ४। अभान्त्सीत् ५। बबन्ध ६। बध्यात् ७। बन्द्धा ८। भन्त्स्यति ९। अशश् भोजने। अश्नाति अशान ४। आशीत् ५। आश ६। अश्यात् ७। अशिता ८। मुषश् स्तेये। मुष्णाति मुषाण ४। अमोषीत् ५। मुमोष ६। मुष्यात् ७। मोषिता ८। एवं पुषश् पुष्टौ। पुष्णाति १०। इत्यादि। ज्ञाश् अवबोधने। जाज्ञाजनोऽत्यादौ। जानाति ४। अज्ञासीत् ५। जज्ञौ ६। ज्ञायात् ज्ञेयात् ७। ज्ञाता ८। ज्ञास्यति ९। अज्ञास्यत् १०। ज्ञोऽकर्मकत्वे आत्मनेपदम्। जानीते।

इति परस्मैपदिनः।

इति महोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां क्र्यादयः समाप्ताः।

अथ स्वार्थिकप्रत्ययान्ताः।

गुपौधूपविच्छिपणिपनेराय ॥ १ ॥

एभ्यः पञ्चभ्यः स्वार्थे आय प्रत्ययो भवति। गोपायति ४। धूपायति ४। पणायति ४। पनायति ४। (कमेर्णिङ् *) कामयते ४। (ऋतेर्डीयः *) ऋतीयते ४।

अशवि ते वा ॥ २ ॥

गुपादिभ्यः सप्तभ्योऽशवृविषये आयादयो वा स्यु । अगोपायीत् । औदित्त्वादिड्वा । अगोपीत् । व्यञ्जनानामनिटीति वृद्धौ, अगौप्सीत् । गोपायामास । जुगोप ६ । गोपाय्यात्-गुप्यात् ७ । गोपायिता-गोपिता गोप्ता ८ । आर्तीयीष्ट । डीयाभावे आर्तीत् ५ । ऋतीयाचक्रे आनर्त ६ । ऋतीयिषीष्ट । ऋत्यात् ७ । ऋतीयिता-अर्त्तिता ८ । ऋतीयिष्यते-अर्त्तिष्यति । (धातो कण्ड्वादेर्यक् *) कण्डूयति ४ । अकण्डूयीत् ५ । कण्डूयामास ६ । कण्डूयिता ७ । एव कण्डूयते ४ । अकण्डूयिष्ट ५ ।

इति स्वार्थिकप्रत्ययान्ता ।

अथ चुरादयः ।

चुरण् स्तेये ।

चुरादिभ्यो णिच् ॥ १ ॥

एभ्य स्वार्थे णिच् स्यात् । वर्तमाना तिव् । कर्तर्यनद्भ्य शव् गुणेऽयादेशे, लघोरुपान्त्यस्येति पूर्वस्य गुणे, चोरयति १ । चोरयेत् २ । चोरयतु-चोरयतात् ३ । अचोरयत् ४ । णिश्रीत्यादिना डे ।

समानलोपिशास्वृदिद्वर्जस्य धातोरुपान्त्यस्य ङ-परे णौ ह्रस्वः स्यात्। तत आद्योंश एकस्वर इति द्वित्वे चुचुरि इति द्वित्वे।

लघोर्दीर्घोऽस्वरादेः ॥ ३ ॥

नास्ति समानलोपो यस्मिंस्तस्मिन् ङपरे णौ अस्वरादेर्धातोर्द्वित्वे पूर्वस्य लघोर्लघुनि धात्वक्षरे परे दीर्घः स्यात्।

णेरनिटि ॥ ४ ॥

अनिट्यशिति प्रत्यये णेर्लुक् स्यात्। अचूचुरत् अचूचुरताम् अचूचुरन् ५। धातोरनेकस्वरादाम्। चोरयामास ६। चोर्यात् ७। चोरयिता ८। चोरयिष्यति ९। अचोरयिष्यत् १०। पूजण् पूजायाम्। पूजयति ४। अपूपुजत् ५। चितण् संवेदने। चेतयति ४। अचिचेतत् ५। चितुण् स्मृत्याम्। उदितः स्वरान्नोऽन्तः। चिन्तयति ४। अचिचिन्तत् ५। कृतण् संशब्दने।

कृतः कीर्त्तिः ॥ ५ ॥

कृतणः कीर्त्ति इत्यादेशः स्यात्। कीर्त्तयति ४।

ऋद्वर्णस्य ॥ ६ ॥

उपान्त्यस्य ऋवर्णस्य ङपरे णौ वा ऋः स्यात्।

अचीकृतत्-अचिकीर्त्तत् ५ । गणण् सङ्ख्याने । गणयति ४ ।

ई च गणः ॥ ७ ॥

गणेर्ङपरे णौ द्वित्वे पूर्वस्य ईरश्च स्याताम् । अजीगणत् अजगणत् । कथण् वाक्यप्रबन्धे । कथयति । अत इत्यकारलोपेन समानलोपित्वान्न सन्वद्भाव । अचकथत् ५ ।

युजादेर्नवा ॥ ८ ॥

एभ्यो णिज् वा स्यात् । युजण् संपर्चने । योजयति योजति १० । सहण् मर्षणे । साहयति सहति १० ।

इति श्रीमहोपाध्यायश्रीकीर्त्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां चुरादय समाप्ता ।

अथ णिगन्तप्रक्रिया।

प्रयोक्तृव्यापारे णिग् ॥ १ ॥

कुर्वन्तं य प्रयुङ्क्ते तद्व्यापारे वाच्ये धातोर्णिग् वा स्यात् । गकार उभयपदार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थ । भवन्त प्रयुङ्क्ते । नामिनोऽकलिहलेरिति वृद्धौ, भावयति ४ । भवन्त प्रायुङ्क्त । णिश्रीति ङागमे,

समानलोपिशास्वृदिद्वर्जस्य धातोरुपान्त्यस्य ङपरे णौ ह्रस्व स्यात्। तत आद्योंश एकस्वर इति द्वित्वे चुचुरि इति द्वित्वे।

लघोर्दीर्घोऽस्वरादेः ॥ ३ ॥

नास्ति समानलोपो यस्मिंस्तस्मिन् ङपरे णौ अस्वरादेर्धातोर्द्वित्वे पूर्वस्य लघोर्लघुनि धात्वक्षरे परे दीर्घ स्यात्।

णेरनिटि ॥ ४ ॥

अनिट्यशिति प्रत्यये णेर्लुक् स्यात्। अचूचुरत् अचूचुरताम् अचूचुरन् ५। धातोरनेकस्वरादाम्। चोरयामास ६। चोर्यात् ७। चोरयिता ८। चोरयिष्यति ९। अचोरयिष्यत् १०। पूजण् पूजायाम्। पूजयति ४। अपूपुजत् ५। चितण् संवेदने। चेतयति ४। अचिचेतत् ५। चितुण् स्मृत्याम्। उदित स्वरान्नोऽन्त। चिन्तयति ४। अचिचिन्तत् ५। कृतण् सशब्दने।

कृत कीर्त्ति ॥ ५ ॥

कृतण कीर्त्ति इत्यादेशः स्यात्। कीर्त्तयति ४।

ऋद्दवर्णस्य ॥ ६ ॥

उपान्त्यस्य ऋवर्णस्य ङपरे णौ वा ऋ स्यात्।

अचीकृतत्-अचिकीर्त्तत् ५ । गणण् सङ्ख्याने । गणयति ४ ।

ई च गणः ॥ ७ ॥

गणेर्ङपरे णौ द्वित्वे पूर्वस्य ईरश्च स्याताम् । अजीगणत् अजगणत् । कथण् वाक्यप्रबन्धे । कथयति । अत इत्यकारलोपेन समानलोपित्वान्न सन्वद्भाव । अचकथत् ५ ।

युजादेर्नवा ॥ ८ ॥

एभ्यो णिज् वा स्यात् । युजण् सम्पर्चने । योजयति योजति १० । सहण् मर्षणे । साहयति सहति १० ।

इति श्रीमहोपाध्यायश्रीकीर्त्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां चुरादय समाप्ता ।

अथ णिगन्तप्रक्रिया।

प्रयोक्तृव्यापारे णिग् ॥ १ ॥

कुर्वन्तं य प्रयुङ्क्ते तद्व्यापारे वाच्ये धातोर्णिग् वा स्यात् । गकार उभयपदार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थ । भवन्त प्रयुङ्क्ते । नामिनोऽकलिहलेरिति वृद्धौ, भावयति ४ । भवन्त प्रायुङ्क्त । णिश्रीति ङागमे,

तत्सर्वं स्थानिवद्भवतीति न्यायात्, भू इति द्वित्वे ह्रस्वत्वे भुभवि इति स्थिते ।

असमानलोपे सन्वल्लघुनि ङे ॥२॥

नास्ति समानलोपो यत्र तस्मिन् ङपरे णौ द्वित्वे पूर्वस्य लघुनि धात्वक्षरे परे सनीव कार्यं स्यात् । यथा अवर्णान्तेजान्तस्थापवर्गे परे सनि पूर्वस्य ओरि स्यात् । यथा च सनि पूर्वस्यात इ स्यात्तथात्रापि । ततो लघोर्दीर्घोऽस्वरादेरिति दीर्घे, णेरनिटीति णिलोपे, अबीभवत् ५ ।

आमन्ताल्वाय्येलावय् ॥ ३ ॥

एषु पञ्चसु णेरय् स्यात् । भावयामास ६ । भाव्यात् ७ । भावयिता ८ । भावयते ४ । अबीभवत ५ । पाचयति ४ । अपीपचत् ५ । पाचयते ४ । अपीपचत ५ । कारयति ४ । अचीकरत् ५ । कारयते ४ । अचीकरत ५ । रावयति ४ । अरीरवत् ५ । लावयति ४ । अलीलवत् ५ । पाययति ४ । अपीपयत् ५ । शासयति ४ । अशशासत् ५ । ढौकृङ् गतौ । ढौकमान प्रयुङ्क्ते ढौकयति ४ । अडुढौकत् ५ । शास्त्वदितोवर्जनात् ऋस्वनिषेध । राजयति ४ । अरराजत् ५ । स्मरन्त प्रयुङ्क्ते ।

घटादेर्ह्रस्वो दीर्घस्तु वा ञिणम्परे ॥ ४ ॥

घटादीना णौ ह्रस्व स्यात् ञिणम्परे तु णौ वा दीर्घ । स्मरयति ४ ।

स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशेर ॥ ५ ॥

एषा डपरे णौ द्वित्वे पूर्वस्यात् । असस्मरत् ।

वा वेष्टचेष्ट. ॥ ६ ॥

चेष्टि वेष्टने । चेष्टि चेष्टायाम् । अनयोर्डपरे णौ पूर्वस्याद्वा स्यात् । वेष्टमान चेष्टमान प्रायुङ्क्त अववेष्टत्-अविवेष्टत् । अचचेष्टत्-अचिचेष्टत् ।

भ्राजभासभाषदीपपीडजीवमीलकणरणवणभणश्रणह्वेहेठलुटलुपलपां नवा ॥७॥

एषा सप्तदशाना डपरे णावुपान्त्यस्य ह्रस्वो वा स्यात् । ह्रस्वे च पूर्वस्य सन्वद्भावो लघोर्दीर्घश्च । अबिभ्रजत्-अबभ्राजत् । अबीभसत्-अबभासत् । अदीदिपत्-अदिदीपत् । वर्तमान प्रायुङ्क्त अवीवृतत् । ऋद्वर्णस्येति ऋत्वे गुणाभाव । पक्षे लघोरुपान्त्यस्येति गुणे, अववर्तत् । स्वापयति ।

स्वपेर्यङ्डे च ॥ ८ ॥

स्वपेर्यङि डे किति च सस्वरान्तस्या य्वृत् स्यात् । ततो द्वित्वे लघोरुपान्त्यस्येति गुणे ह्रस्वत्वे

अर्तिरीव्लीह्रीक्नूयिक्ष्माय्यातां पुः ॥९॥

एषामादन्तानां च णौ पुरन्तः स्यात्। अर्पयति। स्वरादेर्द्वितीय इति द्वित्वे, आर्पिपत्। रेपयति। क्नूयैङ् शब्दादनयोः। क्ष्मायैङ् विधूनने।

स्फायः स्फाव्। ८४

पौ यन्तर्जिज्ञानादौ च य्वोर्लुक् स्यात्। क्नोपयति। क्ष्मापयति। दापयति। अदीदपत्।

णौ क्रीजीङः ॥ ११ ॥

एषां त्रयाणां णौ आत् स्यात्। क्रापयति जापयति अध्यापयति।

णौ सन्डे वा ॥ १२ ॥

सन्परे डपरे च णौ इङो गा वा स्यात्। अध्यजीगपत्-अध्यापिपत्।

चिस्फुरोर्नवा ॥ १३ ॥

चिस्फुरोर्णौ स्वरस्याद्वा स्यात्। चापयति-चाययति। स्फारयति स्फोरयति।

वियः प्रजने ॥ १४ ॥

गर्भाधाने वियो णावाद्वा स्यात्। पुरोवातो गाः प्रवापयति २।

जिघ्रतेरि ॥ १५ ॥

अस्य ङपरे णौ इर्वा स्यात् । अजिघ्रिपत्-अजिघ्रपत् । (तिष्ठतेरिर्नित्यम् *) अतिष्ठिपत् ।

सिध्यतेरज्ञाने ॥ १६ ॥

अज्ञानार्थस्य सिध्यतेर्णौ स्वरस्यात्स्यात् । अन्नं साधयति । सिध्यति तत्त्व निश्चिनोति त प्रयुङ्क्ते सेधयति तप साधुम् ।

णावज्ञाने गमु• ॥ १७ ॥

अज्ञानार्थयोरिणिकोर्गमुः स्यात् । गमयति ग्रामम् । अधिगमयति प्रियम् । ज्ञाने तु प्रत्याययति ।

रुह पः ॥ १८ ॥

रुहेर्णौ पो वा स्यात् । रोपयति रोहयति वा तरुम् । (लियो नोऽन्त स्नेहद्रवे वा *) घृत विलीनयति विलाययति वा ।

लीङ्लीनोर्वा ॥ १९ ॥

अनयोर्यपि सलवर्जे क्ङिति च आद्वा स्यात् ।

लोलः ॥ २० ॥

लारूपस्य णौ स्नेहद्रवे गम्ये लोऽन्तो वा स्यात् । घृत विलालयति विलापयति वा । स्नेहद्रव इति किम् । जटाभिरालापयते ।

पाते• ॥ २१ ॥

णौ लोऽन्त' स्यात् । पालयति (धूग्प्रीगोर्न *) धूनयति । प्रीणयति ।

वो विधूनने ज. ॥ २२ ॥

वा इत्यस्य विधूननेऽर्थे जोऽन्त स्यात् । पक्षे णोपराजयति ।

पाशाच्छासावेव्याह्वो य ॥ २३ ॥

एषा सप्ताना णौ योऽन्त स्यात् । पाययति ।

ङे पिब पीप्य् ॥ २४ ॥

णयन्तस्य पिबतेर्ङे परे पीप्य् स्यान्न च द्वि । अपीप्यत्। शाययति। अवच्छाययति। अवसाययति। वाययति । व्याययति । ह्वाययति ।

णौ ङसनि ॥ २५ ॥

ह्वेग सस्वरान्तस्याङ्परे सन्परे च णौ विषये य्वृत् स्यात् । भ्राजभासेत्यादिना वोपान्त्यस्य ह्रस्वे । अजूहवत्-अजुहावत् । (श्वेर्वा य्वृत् *) अशूशवत्-अशिश्वयत् । (स्फाय स्फाव् णौ *) स्फावयति । शदिरगतौ शात् । पुष्पाणि शातयति । गतौ तु गा शादयति ।

ञ्णिति घात् ॥ २६ ॥

हन्तेञ्णिति घात् स्यात् । घातयति ।

ऊदुपो णौ ॥ २७ ॥

दुपेरुपान्त्यस्य णौ ऊत् स्यात् । दूषयति ।

चित्ते वा ॥ २८ ॥

चित्तकर्तृकस्य दुपेरूद्वा स्यात् । चित्त दोषयति दूषयति वा मैत्र । गोह स्वरे इत्यूत्वे, गूहयति । घटादेर्ह्रस्वे दीर्घस्तु वा ञिणम्परे णौ वर्तते। घटयति । अघाटि-अघटि । घाट २ । घट २ । व्यथयति । अव्याथि अव्यथि । व्याथ २ व्यथ २ ।

कगेवनूजनैजृष्क्नसूरञ्ज· ॥ २९ ॥

एषा पण्णा णौ ह्रस्वो भवति । ञिणम्परे तु णौ वा दीर्घ । कगयति । जनयति (णौ मृगरमणे रञ्जेर्नो लुक् *) रजयति मृगान् । अराजि-अरजि ।

अमोऽकम्यमिचम· ॥ ३० ॥

कम्यमिचमिवर्जस्यामन्तस्य णौ ह्रस्व स्यात्, ञिणम्परे तु णौ वा दीर्घ· । रमयति ।

मारणतोषणनिशाने ज्ञश्च ॥ ३१ ॥

एष्वर्थेषु ज्ञो णौ ह्रस्वः स्यात् । सञ्ज्ञपयति पशुम् । विज्ञपयति गुरुम् । प्रज्ञपयति शस्त्रम् ।

ज्वलह्वलह्मलग्लास्नावनूवमनमोऽनुपसर्गस्य वा ॥ ३२ ॥

एषामष्टानामनुपसर्गाणा णौ ह्रस्वो वा स्यात् ।

ज्वलयति-ज्वालयति । अनुपसर्गस्येति किम् । प्रज्वलयति । णिजन्तादपि णिग् । चोरयन्तं प्रयुङ्क्ते चोरयति । णिलुपि स्वरादेशत्वात्स्थानिवद्भावेनो पान्त्यस्याभावान्न ह्रस्वः । अचुचोरत् ।

अणिक्कर्मणिक्कर्तृकाण्णिगोऽस्मृतौ ॥ ३३ ॥

अणिगवस्थाया यत्कर्म तदेव णिगवस्थाया कर्त्ता यस्य तस्माण्णिगन्तादस्मृत्यर्थात् कर्तर्यात्मनेपदमेव स्यात् । आरोहयते हस्ती हस्तिपकम् ।

अणिगि प्राणिकर्तृकानाप्याण्णिगः ॥ ३४ ॥

अणिगवस्थाया च प्राणिकर्तृकोऽकर्मकश्च धातुस्तस्माण्णिगन्तात्परस्मैपदमेव स्यात् । आसयति चैत्रम् ।

चल्याहारार्थेङ्बुधयुधप्रुद्रुस्नुनशजन ॥३५॥

चल्याहारार्थेभ्य इङादिभ्योऽष्टाभ्यश्च णिगन्तेभ्य परस्मैपदमेव स्यात् । चलयति । घटादित्वात् ह्रस्वः इत्यादि ।

इति महोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां णिगन्तप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ सन्प्रक्रिया ।

तुमर्हादिच्छायां सन्नतत्सन. ॥ १ ॥

यो धातुरिषे. कर्म इषिणैव च समानकर्तृक. स तुमर्हस्तस्मादिच्छायामर्थे सन् वा स्यात् । न त्विच्छासन्नन्तात् । पठितुमिच्छति सागमे इडागमे च ।

सन्यङश्च ॥ २ ॥

सन्नन्तस्य यङन्तस्य चाद्य एकस्वरोंऽशो द्वि स्यात् ।

सन्यस्य ॥ ३ ॥

द्वित्वे पूर्वस्यात' सनि परे इ स्यात् । नाम्यन्तस्थेति षत्वे, पिपठिषति ४ । अपिपठिषीत् ५ । पिपठिषाचकार ६ । पिपठिष्यात् ७ । पिपठिषिता ८ । पिपठिषिष्यति ९ । अपिपठिषिष्यत् १० । स्वरादेर्द्वितीय इति द्वित्वे, अटितुमिच्छति अटिटिषति । घस्लृ सनद्यतनी घञचलि । अत्तुमिच्छति जिघत्सति । अजिघत्सीत् ।

ग्रहगुहश्च सन. ॥ ४ ॥

आभ्यामुवर्णान्ताच्च विहितस्य सन आदिरिट् न स्यात् ।

रुद्विदमुषग्रहस्वपप्रच्छ. सन् च ॥५॥

एभ्य क्त्वा सन् च किद्वत्स्यात् । किस्त्वाद्ग्रह-

प्रश्चेति य्वृति होधुट्पदान्ते इति हस्य ढत्वे गडद-बादेरिति घत्वे जिघृक्षति ।

उपान्त्ये ॥ ६ ॥

नामिन्युपान्त्ये सति धातौ सन्ननिट् किद्वत्स्यात् । जुघुक्षति बिभित्सति ।

नामिनोऽनिट् ॥ ७ ॥

नाम्यन्तस्य धातोरनिट् सन् किद्वत्स्यात् । बुभूषति। रुरुदिषति विविदिषति । मुमुषिषति । स्वपेर्यङे चेति य्वृत्, स्वापयितुमिच्छति सुषुप्सति ।

स्वपो णावु ॥ ८ ॥

स्वपेणौ सति द्वित्वे पूर्वस्य उ स्यात् । सुष्वापयिषति ।

स्वरहन्गमो सनि धुटि ॥ ९ ॥

स्वरान्तस्य हन्गमोश्च धुडादौ सनि दीर्घ स्यात् । जेर्गि सन्परोक्षयो । जिगीषति । (चेकिर्वा *) चिचीषति चिकीषति । स्तोतुमिच्छति तुष्टूषति । कृगो दीर्घे सति इर् । चिकीर्षति । हन्तुमिच्छति सनि द्वित्वे अडे हिहनेति घत्वे दीर्घे च, जिघांसति ।

सनीङश्च ॥ १० ॥

इङ इणिकोश्चाज्ञाने सनि गमु स्यात् । अज्ञान इति इण एव विशेषण नान्ययोरसंभवात् ।

प्राग्वत् सनः ॥ ११ ॥

सन पूर्वो यो धातुस्तस्मादिव सन्नन्तात् कर्तर्यात्मनेपदं स्यात्। गमोऽनात्मने इतीड् निषेधः। इङ् अधिजिगांसते विद्याम्। इण् जिगमिषति ग्रामम्। इक् मातुरधिजिगमिषति। ज्ञाने त्विण' प्रतिषिषिषति। णौ सन्डेवेति वा इङो गादेशे, अधिजिगापयिषति अध्यापिपयिषति।

वो व्यञ्जनादेः सन्वाऽय्वः ॥ १२ ॥

वौ उदित्युपान्त्ये सति व्यञ्जनादेर्धातो परक्त्वा सन् च सेटौ किद्वद्वा स्याताम् नतु यन्तात्। दिद्युतिषते दिद्योतिषते। लिलिखिषति लिलेखिषति। अय्व इति किम्। दिदेविषति। वृद्भ्यः स्यसनोरित्यात्मनेपदविकल्पे, न वृद्भ्य इति परस्मैपदे, इड्निषेधे च, विवृत्सति-विवर्तिषते। कृतवृतनृतेतीड्विकल्पे निनृत्सति निनर्तिषति।

इवृधभ्रस्जदम्भश्रियूर्णुभरज्ञपिसनितनिपतिवृद्दरिद्र सन ॥ १३ ॥

इवन्तादृधादिभ्य ऋदन्तेभ्यो दरिद्रश्च सन आदिरिड् वा स्यात्। दिव् अनुनासिके च छ्वः शूट्। दुद्यूषति दिदेविषति।

ऋध ईत् ॥ १४ ॥

ऋध सादौ सनि ईत्स्यात् न चास्य द्वि।

प्रश्चेति य्वृति होधुट्पदान्ते इति ह्स्य ढत्वे गडद-
बादेरिति घत्वे जिघृक्षति ।

उपान्त्ये ॥ ६ ॥

नामिन्युपान्त्ये सति धातो सन्ननिट् किद्व-
त्स्यात् । जुघुक्षति बिभित्सति ।

नामिनोऽनिट् ॥ ७ ॥

नाम्यन्तस्य धातोरनिट् सन् किद्वत्स्यात् । चुभू
पति। रुरदिपति निविदिपति । मुमुपिपति । स्वपेर्यङ्
चेति य्वृत्, स्वापयितुमिच्छति सुपुप्सति ।

स्वपो णावु ॥ ८ ॥

स्वपेर्णां सति द्वित्वे पूर्वस्य उ स्यात् । सुप्वा-
पयिपति ।

स्वरहन्गमो· सनि धुटि ॥ ९ ॥

स्वगन्तस्य हन्गमोश्च धुडादौ सनि दीर्घ
स्यात् । जेर्गि सन्परोक्षयो । जिगीपति । (चे
किर्वा *) चिचीपति चिकीपति । स्तोतुमिच्छति
तुष्टूपति । कृगो दीर्घे सति इर् । चिकीर्पति । हन्तु-
मिच्छति सनि द्वित्वे अडे हिटनेति घत्वे दीर्घे च,
जिघांसति ।

सनीडश्च ॥ १० ॥

इड इणिकोश्चाज्ञाने सनि गमु स्यात् । अज्ञान
इति इण एव विशेषण नान्ययोरसभवात् ।

प्राग्वत् सन. ॥ ११ ॥

सन पूर्वो यो धातुस्तस्मादिव सन्नन्तात् कर्तर्यात्मनेपद स्यात् । गमोऽनात्मने इतीड् निषेधः । इङ् अधिजिगासते विद्याम् । इण् जिगमिषति ग्रामम् । इक् मातुरधिजिगमिषति । ज्ञाने त्विण प्रतियियिषति । णौ सन्डेवेति वा इङो गादेशे, अधिजिगापयिषति अध्यापिपयिषति ।

वौ व्यञ्जनादे सन्वाऽय्व ॥ १२ ॥

वौ उदित्युपान्त्ये मति व्यञ्जनादेर्धातो पर क्त्वा सन् च सेटौ *किद्वद्वा स्याताम् नतु य्व-* न्तात्। दिद्युतिषते दिद्योतिषते । लिलिखिषति लिलेखिषति । अय्व इति किम् । दिदेविषति । वृद्भ्यः स्यसनोरित्यात्मनेपदविकल्पे, न वृद्भ्य इति परस्मैपदे, इड्निषेधे च, विवृत्सति-विवर्तिषते। कृतचृतनृतेतीड्विकल्पे निनृत्सति निनर्तिषति ।

इवृधभ्रस्जदम्भश्रियूर्णुभरज्ञपिसनितनिपतिवृद्दरिद्र सन. ॥ १३ ॥

इवन्ताद्वधादिभ्य ऋदन्तेभ्यो दरिद्रश्च सन आदिरिड् वा स्यात् । दिव् अनुनासिके च छ्वशट् । दुद्यूषति-दिदेविषति ।

ऋध ईत् ॥ १४ ॥

ऋध. सादौ सनि ईत्स्यात् न च.

ईर्त्सति अर्दिधिषति । निभर्जिषति निभ्रक्षति । भर्जादेशे, निभर्क्षति बिभर्जिषति ।

दम्भो धिप्धीप् ॥ १५ ॥

दम्भेः सि सनि धिपधीपौ स्याताम् । न च द्विः । धिप्सति-धीप्सति । दिदम्भिषति । शिश्रीषति शिश्रयिषति । युः सौत्रो धातुः । युयूषति ।

ओर्जान्तस्थापवर्गेऽवर्णे ॥ १६ ॥

* द्वित्वे पूर्वस्य उतोऽवर्णान्ते जान्तस्थापवर्गे परे सनि इः स्यात् । यियविषति ।

श्रुस्रुद्रुप्रुप्लुच्योर्वा ॥ १७ ॥

शिश्रावयिषति शुश्रावयिषति । प्रोर्णुनूषति प्रोर्णुनविषति । भृग स्वरहनेति दीर्घे ओष्ठ्यादुर् । बुभूर्षति निभरिषति ।

ज्ञप्यापो ज्ञीपीप् न च द्विः ॥ १८ ॥

ज्ञपेरापेश्च सि सनि यथासंख्यं ज्ञीपीपौ स्याताम् । ज्ञीप्सति जिज्ञपयिषति ।

सनि ॥ १९ ॥

सनेर्धुडादौ सन्या स्यात् । सिषासति । सिसनिषति ।

णिस्तोरेवाऽस्वदस्विदसहः षणि ॥२०॥

स्वदादिवर्जाना ण्यन्ताना स्तोरेव च सकारस्य

नाम्यादेः परस्य षत्वभूते सनि परे षो भवति, नान्येषामिति षत्व न भवति ।

तनो वा ॥ २१ ॥

तनो धुडादौ सनि दीर्घो वा स्यात् । तितांसति तितंसति तितनिषति ।

रभलभशकपतपदामिः ॥ २२ ॥

एषा स्वरस्य सि सनि इ स्यान्न च द्विः । पित्सति पिपतिषति । प्राबुबूर्षति प्राविवरिषति २ । बुबूर्षते विवरिषति २ । तितीर्षति तितरीषति २ । दिदरिद्रासति दिदरिद्रिषति ।

ऋस्मिपूङञ्जशौकॄगॄदृधृप्रच्छ. ॥ २३ ॥

एभ्यो दशभ्य परस्य सन आदिरिट् स्यात् । अरिरिषति । सिस्मयिषते । पिपविषति । अञ्जिजिषति अशिशिषते । चिकरीषति २ । जिजगरीषति । आदिदरिषते । आदिधरिषते । उद्दिधीर्षुरिति तु भ्वादिकस्य रूपम् । रुदविदेति सन कित्त्वे, पिपृच्छिषति । आप्तुमिच्छति ईप्सति । आरिप्सते । लिप्सति ।

शको जिज्ञासायाम् ॥ २४ ॥

शक सन्नन्तादस्मिन्नर्थे आत्मनेपद स्यात् । विद्या शिक्षते । अन्यत्र शिक्षति । स्थातुमिच्छति तिष्ठासति ।

मिमीमादामित्स्वरस्य ॥ २५ ॥

एषा दासंज्ञाना च सि सनि इत्स्यान्न च द्विः । मित्सति मित्सते । दित्सति २ । धित्सति ।

राधेर्वधे ॥ २६ ॥

सि सनि स्वरस्य इ स्यात् । प्रतिरित्सति । अन्यत्र आरिरात्सति गुरून् ।

दीङ ॥ २७ ॥

सनि वा आत्स्यात् । दिदासते दिदीषते । अव्याप्यस्य मुचेर्मोग् वा न च द्विः । मोक्षति मुमुक्षति । सकर्मणस्तु मुमुक्षति वत्सम् ।

गुप्तिजोर्गर्हाक्षान्तौ सन् ॥ २८ ॥

गुपो गर्हाया तिज क्षान्तौ च वर्तमानात्स्वार्थे सन् स्यात् । जुगुप्सते तितिक्षते ।

कित संशयप्रतीकारे ॥ २९ ॥

संशयप्रतीकारार्थात्कित स्वार्थे सन् स्यात् । विचिकित्सति चिकित्सति ।

शान्दान्मान्वधान्निशानार्जवविचारवैरूप्ये दीर्घश्चेत ॥ ३० ॥

एभ्यश्चतुर्भ्यो निशानाद्यर्थेभ्य स्वार्थे सन्

स्यात् । दीर्घश्च द्वित्वे पूर्वस्येत । शीशासति ? । दीदासति २ । मिमासते । बीभत्सते ।

इति महोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविज यगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायां सन्प्रक्रिया समाप्ता ।

अथ यङ्प्रक्रिया ।

व्यञ्जनादेरेकस्वराद्भृशाभीक्ष्ण्ये यङ् वा ॥ १ ॥

अमुख्यक्रियाणामधिश्रयणादीनां क्रियान्तराव्यवधानेन साकल्येन संपत्तिः फलातिरेको वा भृशत्वम्, मुख्यक्रियायाः पाकादेः क्रियान्तराव्यवधानेनावृत्तिराभीक्ष्ण्यम्, तद्विशिष्टार्थवृत्तेर्व्यञ्जनादेरेकस्वराद्धातोर्यङ् वा स्यात् । ङकार आत्मनेपदार्थः । सन्यङश्चेति द्वित्वे ।

आगुणावन्यादेः ॥ २ ॥

यङन्तस्य द्वित्वे पूर्वस्य न्याद्यागमवर्जस्य आगुणौ स्याताम् । भृशं पुनः पुनर्वा पचतीति पापच्यते ४ ।

अतः ॥ ३ ॥

अकारान्ताद्धातोर्विहितेऽशिति प्रत्यये तस्यैव धातोर्लुगन्तादेशः स्यात् ।

योऽशिति ॥ ४ ॥

धातोर्व्यञ्जनात्परस्य योऽशिति प्रत्यये लुक् स्यात् । अपापचिष्ट ५ । पापचाचक्रे ६ । पापचिषीष्ट ७ । पापचिता ८ । पापचिष्यते ९ । अपापचिष्यत १० ।

अट्यर्तिसूत्रिमूत्रिसूच्यशूर्णोः ॥५॥

एभ्य सप्तभ्यो भृशाभीक्ष्ण्ये यङ् वा स्यात् । स्वरादेर्द्वितीय इति य्यस्य द्वित्वे, व्यञ्जनस्यानादेर्लुगिति पूर्वस्य युलुकि, आत्वे च, अटाट्यते । क्यशडाशीर्ये इति गुणे अयिर इत्यत्र यवर्जनाद्ये परे रो द्वित्व स्यादेव । अरार्यते । सोसूत्र्यते । मोमूत्र्यते । सोसूच्यते । अशाश्यते । प्रोर्णोनूयते । दीर्घश्च्वीति दीर्घे, तोष्टूयते ।

गत्यर्थात्कुटिले ॥ ६ ॥

व्यञ्जनादेरेकस्वराद्गत्यर्थात् कुटिल एवार्थे वर्तमानाद्धातोर्यङ् स्यात् ।

मुरतोऽनुनासिकस्य ॥ ७ ॥

आत्परो योऽनुनासिकस्तदन्तस्य यङि द्वित्वे पूर्वस्य मुरन्त स्यात् । चङ्क्रम्यते । तौमुमोरित्यनुस्वार ।

गॄलुपसदचरजपजभदशदहो गर्ह्ये ॥ ८ ॥

गर्ह्यार्थेभ्य एभ्योऽष्टाभ्यो यङ् स्यात् । ऋता क्तितीतीरादेशे (ग्रो यङि रो लृ स्यात्*) निजेगिल्यते, लोलुप्यते, सासद्यते ।

चरफलाम् ॥ ९ ॥

एषा यङि द्वित्वे पूर्वस्य मुरन्त स्यात् ।

ति चोपान्त्यातोऽनोदु ॥ १० ॥

चरफला यङि तादौ च प्रत्यये उपान्त्यस्यात उ स्यात्, अनोदिति तस्य गुणो न स्यात् । चञ्चूर्यते, पम्फुल्यते ।

जपजभदशदहभञ्जपश ॥ ११ ॥

एषा षण्णा यङि द्वित्वे पूर्वस्य मुरन्त स्यात् । जञ्जप्यते । जञ्जभ्यते । दन्दश्यते । दन्दह्यते । बम्भज्यते। पम्पश्यते। (सिचो यङि षत्व न स्यात्*) सेसिच्यते ।

न गृणाशुभरुच ॥ १२ ॥

एभ्यस्त्रिभ्यो यङ् न स्यात् । निन्द्य गृणाति । भृश शोभते । भृश रोचते ।

ईर्व्यञ्जनेऽयपि ॥ १३ ॥

गापास्थासादामाहाका यप्वर्जक्ङ्त्यिशिति व्यञ्जनादावी स्यात् । जेगीयते पेपीयते इत्यादि । (घ्राध्मोर्यङि ई स्यात्*) जेघ्रीयते देध्मीयते । वृ तेतीर्यते । (हनो घ्नीर्वधे*) जेघ्नीयते । वधे इति किम् । गतौ जङ्घन्यते ।

क्ङिति यि शय् ॥ १४ ॥

शीङ क्ङिति यादौ शय् स्यात्। शाशय्यते।

ऋतो री ॥ १५ ॥

चिवयङ्यक्येषु परेषु ऋदन्तस्य ऋतो री स्यात्। चेक्रीयते।

ऋमतां री. ॥ १६ ॥

ऋमतां यङन्तानां द्वित्वे पूर्वस्य रीरन्त स्यात्। (नृतेर्यङि नो ण् न स्यात्*) नरीनृत्यते परीपृच्छ्यते। क्ययङाशीर्ये इति गुणे ततो द्वित्वे सास्मर्यते। वा परोक्षायङीति वृद्धिकल्पे शोशूयते शेश्वीयते।

वञ्चस्रंसध्वंसभ्रंशकसपतपदस्कन्दोऽन्तो नी ॥ १७ ॥

एषामष्टानां यङि द्वित्वे पूर्वस्य नीरन्त स्यात्। नो व्यञ्जनस्येति नलुपि, वनीवच्यते सनीस्रस्यते इत्यादि। (व्येस्यमोर्यङि य्वृत् स्यात्*) वेवीयते सेसिम्यते। (चाय कीर्यङि*) चेकीयते। वशेरयङीति य्वृन्निषेधात्, वावश्यते। बोभूयते ४। अबोभूयिष्ट ५ बोभूयाचक्रे ६।

इति यङन्तप्रक्रिया।

अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया ।

बहुलं लुप् ॥ १ ॥

यङो लुप् बहुलं स्यात् ।

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्ति
क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य
चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥ १ ॥

यङ्लुगन्तं परस्मैपदेऽदादिवद्बोध्यम् । यङ्तुरुस्तोरिति वा ईडागमे बोभवीति-बोभोति बोभूतः बोभुवति बोभोषि, इत्यादि १ । बोभूयात् २ बोभवीतु बोभोतु बोभूतात् । ङित्त्वेन विध्यस्य बाधनान्न गुणः, बोभूहि ३ बोभूतात् ३ । अबोभवीत्-अबोभोत् अबोभूताम् । अबोभवु ४ । पिबैतिदेति सिज्लुपि ।

"तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।
एकस्वरनिमित्तं च पञ्चैतानि न यङ्लुपि"

इति । भवते सिज्लुपीति गुणनिषेधाभावे अबोभोत् अबोभोताम् अबोभूवन् ५ । बोभवाञ्चकार ६ । बोभूयात् बोभूयास्ताम् ७ ।

न वृद्धिश्चाविति क्लिल्लोपे ॥ २ ॥

अविति प्रत्यये य क्तो ङितश्च लोपस्तस्मिन् सति गुणो वृद्धिश्च न स्यात् । बेभिदिता भ-

जिता । जङ्गमीति जङ्गन्ति । यमिरमिनमिगमीति मूलुपि जङ्गत. । गमहनेत्युपान्त्यलुनि: जञ्जति ।

मोनो म्वोश्च ॥ ३ ॥

मन्तस्य धातोरन्तस्य पदान्तस्थस्य म्वोश्च परयोर्न स्यात् । जङ्गन्मि जङ्गन्व' जङ्गन्मः । चङ्क्रनीति चङ्क्रन्तीत्यादि ।

आ खनिसनिजन ॥ ४ ॥

एषा धुडादौ क्लिता स्यात् । चङ्खात' चङ्खनति ।

रिरौ च लुपि ॥ ५ ॥

ऋमता यङो लुपि द्वित्वे पूर्वस्य रिरौ रीश्चान्त स्यात् । चरिकरीति चर्करीति चरीकरीति ३ । चरिकर्ति चर्कर्ति-चरीकर्ति ६ । चरिकृत -चर्कृतः चरीकृत चरिकति ३ । ४ । अचरिकरीत् ३ । ५ । चरिकरामास ३ । ६ । चरिक्रियात् ३ । ७ । चरिकरिता ३ । ८ । नरिनर्त्ति ३ नरीनृतीति ३ । वरिवर्त्ति वरीवर्त्ति ३ । अवरिवृतीत् ३ । जरिगृधीति ३ । जरिगृद्धि ३ । अजरिघर्त् अजरिगृद्धाम् । स्त्य लुग्दीर्घौ । अजर्घा । जाग्रहीति-जाग्राढि जागृढ जागृहति । जाग्रहीषि-जाग्रक्षि जाग्रहिता । पाप्रच्छीति । अनुनासिके चेति शत्वे पाप्रष्टि पापृष्ट पापृच्छति पाप्रश्मि पापृछ्व ।

इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ।

अथ नामधातुप्रक्रिया ।

काम्यक्यन्णिज्युतान्तानि
क्विप्क्यङन्तानि यानि च ॥
तानि नामानि धातुत्व
यान्ति ते नामधातव ॥ १ ॥

द्वितीयाया. काम्यः ॥ १ ॥

द्वितीयान्तादिच्छाया काम्यो वा स्यात् । इद-मिच्छति इदकाम्यति ४ । ऐदकाम्यीत् ५ । इदकाम्याचकार ६ । इदकाम्यात् ७ । इदकाम्यिता ८ । इदकाम्यिष्यति ९ । ऐदकाम्यिष्यत् १० ।

अमाव्ययात् क्यन् च ॥ २ ॥

मान्ताव्ययवर्जाद्द्वितीयान्तादिच्छाया क्यन् काम्यश्च वा स्यात् ।

क्यनि ॥ ३ ॥

अवर्णान्तस्य क्यनि ई स्यात् । पुत्रमिच्छति पुत्रीयति ४ । अपुत्रीयीत् अपुत्रीयिष्टाम् ५ । पुत्रीयामास ६ । पुत्रीयिता ८ । पुत्रीयिष्यति ९ ।

आधाराच्चोपमानादाचारे ॥ ४ ॥

मान्ताव्ययवर्जादुपमानाद्द्वितीयान्तादाधाराच्च नाम्न आचारे क्यन् वा स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । प्रासादे इवाचरति प्रासादीयति कुट्याम् ।

एषा णिच्सनियोगे आ स्यात् । सत्यापयति अर्थापयति । वेदापयति । प्रियस्थिरेत्यादिना प्राद्या देशे, प्रियमाचष्टे प्रापयति इत्यादि । स्थूलदूरेत्यादिना, स्थूलमाचष्टे स्थवयति ।

इति नामधातुप्रक्रिया ।

अथ भावकर्मणोः प्रक्रिया ।

तत्साप्यानाप्यात्कर्मभावे कृत्यक्तखलर्थाश्च ॥ १ ॥

तदात्मनेपदं कृत्यक्तखलर्थाश्च प्रत्ययाः सकर्मकाद्धातोः कर्मणि अकर्मकादविवक्षितकर्मकाच्च भावे स्युः ।

क्यः शिति ॥ २ ॥

सर्वस्माद्धातोर्भावकर्मविहिते शिति क्यः स्यात् । अत्र कर्मणि प्रत्ययविधानेनोक्तत्वात्कर्मणि प्रथमा । कर्मापेक्षाण्यर्थवचनानि च ।

नीहृवहिकृषीण्यन्ता-
दुहिमृमच्छिचिरुधिशास्वर्था ।
पचियाचिदण्डिकृग्रह-
मथिजिप्रमुखा द्विकर्माणः ॥ १ ॥

गौणे कर्मणि दुह्यादे प्रधाने नीहृकृष्वहाम्।
बुद्धिभक्ष्यार्थयो· शब्दकर्मणा च निजेच्छया॥
प्रयोज्यकर्मण्यन्येषा ण्यन्तानामुक्तता मता।

पठ्यते ग्रन्थ· शिष्येण, पठ्येते ग्रन्थौ, पठ्यन्ते ग्रन्था·। पठ्यसे त्व पठ्ये अह।

भावकर्मणो· ॥ ३ ॥

सर्वस्माद्धातोर्भावकर्मविहितेऽद्यतन्यास्ते ञिच् स्यात् तलुक् च। अपाठि अपठिषाताम् अपठिषत ५। पेठे ६। पठिषीष्ट ७। पठिता ८। पठिष्यते ९। अपठिष्यत १०। ऋतो रि शक्याशीर्ये। क्रियते १। क्रियेत २। क्रियताम् ३। अक्रियत ४। अकारि।

स्वरग्रहदृशहन्भ्य स्यसिजाशी। श्वस्तन्या ञिड् वा ॥ ४ ॥

स्वरान्ताद्ग्रहादेश्च स्यसिजाशी श्वस्तनीषु ञिड् वा स्यात्। नामिनोऽकलिहलेरिति वृद्धौ। अकारि अकारिषाताम्-अकृषाताम् अकारिषत-अकृषत ५। चक्रे ६। कारिषीष्ट-कृषीष्ट ७। कारिता-कर्ता ८। कारिष्यतेकरिष्यते ९। अकारिष्यत-अकरिष्यत १०। ईर्ष्यञ्जने यपि दीयते।

आत ऐ· कृञ्ञौ ॥ ५ ॥

आदन्तस्य धातोर्ञ्णिति कृति ञौ

स्यात् । अदायि अदायिषाताम् । पक्षे इश्च स्याद । अदिषाताम् ५ । ददे ६ । दायिषीष्ट-दासीष्ट ७ । दायिता दाता ८ । दायिष्यते-दास्यते ९ । गृह्यते ४ । अग्राहि अग्राहिषाताम्-अग्रहीषाताम् अग्राहिढ्वम्-अग्राहिध्वम्-अग्रहीढ्वम् २ । जगृहे ६ । ग्राहिषीष्टग्रहीषीष्ट ग्राहिषीढ्वम् ग्रहीषीढ्वम् ,२ । ७ । ग्राहिता-ग्रहीता ८ । ग्राहिष्यते-ग्रहीष्यते ९ । अदर्शि अदर्शिषाताम्-अदृक्षाताम् ५ । ददृशे ६ । दर्शिषीष्ट-दृक्षीष्ट ७ । दर्शिता द्रष्टा ८ दर्शिष्यते-द्रक्ष्यते । ञिणवि घन् । अघानि अघानिषाताम् । अद्यतन्या वा त्वात्मने इति वा वधादेशे, अवधि अवधिषाताम्-अहसाताम् ५ । जघ्ने ६ । घानिषीष्ट । हनो वध आशिष्यञौ । वधिषीष्ट ७ घानिता हन्ता ८ घानिष्यते-हनिष्यते ९ ।

ये नवा ॥ ६ ॥

खनिसनिजना ये क्ङित्या वा स्यात् । खायते-खन्यते । सायते सन्यते । जायते-जन्यते । तन क्ये आ वा स्यात्, तायते तन्यते । अमोऽकम्यमीति वा दीर्घे, अशामि अशमि अशामिषाताम्-अशमिषाताम् । ण्यन्तत्वाभावे ।

मोऽकमियमिरमिनमिगमिवम्याचम ॥७॥

वम्यादिवर्जमान्तस्य धातोर्ञ्णिति कृति ञौ च

वृद्धिर्न स्यात्। अशमीति निषेधे अकामि। (विश्रमेर्वा*) व्यश्रामि व्यश्रमि।

ञिरणमोर्वा ॥ ८ ॥

लभ• स्वरान्नोन्तो वा स्यात् ञौ रणमि च। अलाभि-अलम्भि। भञ्जेर्ञौ वा लोप• स्यात्। अभाजि-अभञ्जि। भावो धात्वर्थस्तस्यैकत्वादात्मनेपदैकवचनम्। चैत्रेण भूयते १०।

लज्जासत्तास्थितिजागरण
वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम्।
शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्था
धातव एते कर्मविमुक्ता ॥ १ ॥

अविवक्षितकर्मकोऽप्यकर्मक एव। पच्यते १०। अकर्मकोप्युपसर्गवशात् सकर्मतामेति। अनुभूयते सुख साधुना। अन्वभावि अन्वभविपाताम्-अन्वभाविपाताम् ५।

एकधातौ कर्मक्रिययैकाऽकर्मक्रिये ॥ ९ ॥

एकस्मिन्धातौ कर्मस्थक्रियया पूर्वदृष्टया एका अभिन्ना सम्प्रत्यकर्मिका क्रिया यस्य तस्मिन्कर्तरि कर्मकर्तृरूपे धातोञिक्यात्मनेपदानि स्यु। उक्त च।
यत्र कर्मैव कर्तृत्व याति कर्ता तु नोच्यते।
ञिक्यात्मनेपद धातोरुक्तिः सा कर्मकर्तरि २।

अकारि । स्वरदुहो वा ञिच्-अकृत क्रियते करिष्यते वा कटः स्वयमेव । पचिदुहेः अपाचि पच्यते पक्ष्यते वा ओदनः स्वयमेव । अदोहि दुग्धे अदुग्ध गौः स्वयमेवेत्यादि । क्वचित् ञिक्यौ न स्याताम् । अलमकृत अलङ्कुरुते कन्या स्वयमेव ।

इति महोपाध्यायश्रीकीर्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचितायां हैमलघुप्रक्रियायामाख्यातप्रक्रिया समाप्ता ।

इति द्वितीया वृत्तिः संपूर्णा ॥

अथ कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते ॥

आतुमोऽत्यादिकृत् बहुलम् ॥ १ ॥

इत्यादि ।

कर्त्तरि ॥ २ ॥

कृदर्थविशेषोक्तिं विना कर्तरि स्यात् ।

णकतृचौ ॥ ३ ॥

धातोरेतौ स्याताम् । करोतीति कारकः कर्त्ता । सेटास्ताद्यशित इतीडागमे एधिता । धूगौदित इति वेटि गोप्ता गोपिता । सहिवहेरिति सोढा वोढा । ञ्णितीत्युपान्त्यवृद्धौ पाचकः ।

अच् ॥ ४ ॥

धातोरच् स्यात् । करः हरः ।

लिहादिभ्यः ॥ ५ ॥

एभ्योऽच् स्यात्। लेह शेष।

ब्रुव ॥ ६ ॥

ब्रूगोऽचि ब्रुव स्यात्। ब्राह्मणब्रुव।

नन्द्यादिभ्योऽनः ॥ ७ ॥

नन्दन सहन।

ग्रहादिभ्यो णिन् ॥ ८ ॥

गृह्णातीति ग्राही। तिष्ठतीति स्थायी।

नाम्युपान्त्यप्रीकॄगॄज्ञ कः ॥ ९ ॥

नाम्युपान्त्येभ्य प्र्यादिभ्यश्चतुर्भ्यश्च क स्यात्। क्षिप प्रिय किर गिर ज्ञ।

घ्राध्मापाद्धेट्दृश. श ॥ १० ॥

एभ्य श स्यात्। शकार शित्कार्यार्थ। जिघ्र उद्धम पिब उद्धय उत्पश्य।

साहिसातिवेद्युदेजिधारिपारिचेतेरनुपसर्गात् ॥ ११ ॥

एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो ण्यन्तेभ्य श स्यात्। साहय सातय वेदय उदेजय धारय पारय चेतय।

नृत्खन्रञ्ज शिल्पिन्यकट् ॥ १२ ॥

एभ्यः शिल्पिनि कर्तर्यकट् स्यात्। नर्तकः खनकः रजकः।

गस्थक॰ टनण् च ॥ १३ ॥

ग शिल्पिनि कर्तर्येतौ स्याताम् । गाथक । आत ऐ कृञ्ञौ, गायनी ।

तिकृतौ नाम्नि ॥ १४ ॥

आशीविषये सञ्ज्ञाया गम्याया तिकृतश्च सर्वे प्रत्यया स्यु ।

अहन्पञ्चमस्य क्विङ्किति ॥ १५ ॥

हन्वर्जपञ्चमान्तस्य क्वौ धुडादौ क्ङिति च दीर्घ स्यात् । शम्यादित्याशास्यमानः शान्ति । कचित्तिकि न दीर्घ । रन्ति । वर्धतामित्याशास्यमानो वर्धमान ।

कर्मणोऽण् ॥ १६ ॥

कर्मण पराद्धातोरण् स्यात् । कुम्भं करोतीति कुम्भकार॰ ।

आतोडोऽह्वावाम ॥ १७ ॥

कर्मण परादनुपसर्गात् ह्वावामावर्जादादन्ताद्धातोर्ड॰ स्यात् । गोद । अह्वावाम इति किम् । स्वर्गह्वाय॰ तन्तुवाय धान्यमाय ।

आशिषि हन ॥ १८ ॥

कर्मण॰ पराद्धन्तेराशिषि गम्याया डः स्यात् । शत्रुह ।

क्लेशादिभ्योऽपात् ॥ १९ ॥

क्लेशादेः कर्मणः परादपपूर्वाद्धन्तेर्डः स्यात् । क्लेशापहः तमोपहः ।

अचित्ते टक् ॥ २० ॥

कर्मणः पराद्धन्तेरचित्तवति कर्तरि टक् स्यात् । वातघ्नं तैलम् । अचित्त इति किम् । पापघातो यतिः ।

ब्रह्मादिभ्यः ॥ २१ ॥

एभ्यः कर्मभ्यः पराद्धन्तेष्टक् स्यात् । ब्रह्मघ्नः गोघ्नः पापी । राजघः निपातोऽयम् ।

कुक्ष्यात्मोदराद्भृगः खिः ॥ २२ ॥

एभ्यः कर्मभ्यः पराद्भृगः खिः स्यात् । ख इत् ।

खित्यनव्ययाऽरुषोर्मोऽन्तो ह्रस्वश्च ॥ २३ ॥

स्वरान्तस्यानव्ययस्यारुषश्च खित्प्रत्ययान्ते उत्तरपदे मोऽन्तो यथासंभवं ह्रस्वश्च स्यात् । कुक्षिम्भरिः, आत्मम्भरिः, उदरम्भरिः ।

अर्होऽच् ॥ २४ ॥

कर्मणः परादर्हेरच् स्यात् । पूजार्हः साधुः, पूजार्हा साध्वी ।

धनुर्दण्डत्सरुलाङ्गलाङ्कुशर्ष्टियष्टिशक्तितोमरघटाद्ग्रहः ॥ २५ ॥

कर्तुः खश् ॥ ३६ ॥

प्रत्ययार्थात्कर्तुः कर्मणः परान्मन्यते खश् स्यात्। आत्मानं पण्डितं मन्यते इति पण्डितंमन्य ।

एजेः ॥ ३७ ॥

कर्मणः परादेजेः खश् स्यात्। जनमेजय ।

शुनीस्तनमुञ्जकूलास्यपुष्पाद् ट्धेः ॥३८॥

एभ्यः परात् ट्धेः खश् स्यात्। शुनीन्धय ।

नाडीघटीखरीमुष्टिनासिका-
वाताद् ध्मश्च ॥ ३९ ॥

एभ्यः षड्भ्यो ध्मः ट्धेश्च खश् स्यात् । नाडीधम । नाडींधय । (पाणिकरात् ध्मः खश्*) पाणिंधमः। (वहाऽभ्राल्लिहः*) वहलिह अभ्रंलिह । (वहुविध्वरुस्तिलात्तुदः*) वहुतुद । (ललाटवातशर्धात्तपाजहाकः*) ललाटंतप । (असूर्योग्राद् दृशः*) असूर्यंपश्या राजदारा । (कूलादुद्रुजोद्वहः*) कूलमुद्रुजो गजः । कूलमुद्वहा नदी। इरंमद निपातोऽयम्।

नग्नपलितप्रियान्धस्थूलसुभगाढ्य-
तदन्तात्च्व्यर्थेऽच्वेर्भुवः खिष्णु-
खुकञौ ॥ ४० ॥

नग्नादिभ्य सप्तभ्यस्तदन्तेभ्यश्चाच्व्यन्तेभ्यश्च्व्यर्थवृत्तिभ्यः पराद्भुव खिष्णुखुकञौ स्याताम्। अनग्नो नग्नो भवतीति नग्नभविष्णु नग्नभावुकः। तदन्ते सुनग्नभविष्णु सुनग्नभावुक इत्यादि।

कृगः खनट् करणे ॥ ४१ ॥

नग्नादिसप्तकादच्व्यन्ताच्व्यर्थवृत्ते परात् कृग करणे खनट् स्यात्। अनग्नो नग्न क्रियतेऽनेनेति नग्नकरण द्यूतम्। सुनग्नकरणम्।

नाम्नो गम· खड्डौ च विहायसस्तु विह ॥ ४२ ॥

नाम्न पराद्गमे खड्डखाः स्यु· विहायसो विहश्च। तुरग विहंग। तुरग विहग। तुरगम विहगम·।

शोकापनुदतुन्दपरिमृजस्तम्बेरमकर्णेजप प्रियालसहस्तिसूचके ॥४३॥

एते चत्वार एषु चतुर्ष्वर्थेषु निपात्याः।

दुहेर्डुघः ॥ ४४ ॥

नाम्न पराद्दुहेर्डुघ· स्यात्। कामदुघा।

भजो विण् ॥ ४५ ॥

नाम्न पराद्भजो विण् स्यात्। अर्द्धं भजतीति अर्द्धभाक्।

मन्वन्क्वनिप् विच् ॥ ४६ ॥

क्वचिन्नाम्नः पराद्धातोरेते यथालक्ष्यं स्युः । सुदामा ।

वन्याङ् पञ्चमस्य ॥ ४७ ॥

वनि पञ्चमस्य आङ् स्यात् । विजायते इति विजावा । क्वनिप् सुधीवा । विच् शुभया ।

क्विप् ॥ ४८ ॥

नाम्न पराद्धातोर्यथालक्ष्य क्विप् स्यात् । स्रसध्वसेत्यादिना दत्वे, उखास्रत् । प्रशाम्यतीति मो नो म्वोश्चेति नत्वे, प्रशान् ।

दिद्युद्दृद्जगज्जुहूवाक्प्राड्धीश्रीशतद्रूसूज्वायतस्तूकटप्रूपरिव्राड्भ्राजादय क्विप ॥ ४९ ॥

एते क्विबन्ता निपात्या । तत्त्वप्राड् तत्त्वप्राशौ ।

त्यदाद्यन्यसमानादुपमानाद्व्याप्ये दृशष्टक्सकौ च ॥ ५० ॥

एभ्य उपमानेभ्यो व्याप्येभ्य परादृशेर्व्याप्य एव टक्सकौ क्विप् च स्यु ।

अन्यत्यदादेरा. ॥ ५१ ॥

अन्यस्य त्यदादेश्च दृगादावुत्तरपदे आ स्यात् ।

स्य इव दृश्यते इति त्यादृश त्यादृशी। त्यादृक्ष त्यादृक्षी। त्यादृक्। एवमन्यादृश। ईदृक्।

दृग्दृशदृक्षे ॥ ५२ ॥

समानस्य स स्यात्। सदृक् ६ सदृशः ६ ईदृशः ६ कीदृश. ६।

इदंकिमीत् की ॥ ५३ ॥

दृगादावुत्तरपदे इदंकिमौ ईत्कीरूपौ स्याताम्। ईदृक् ३ कीदृक् ३।

कर्तुर्णिन् ॥ ५४ ॥

कर्त्रर्थादुपमानात्पराद्धातोर्णिन् स्यात्। उष्ट्रक्रोशी।

अजाते शीले ॥ ५५ ॥

अजातिवाचिनो नाम्न पराद्धातो शीलेऽर्थे वर्तमानाण्णिन् स्यात्। उष्णभोजी। अजातेरिति किम्। शालीन् भोक्ता। (साधोस्तथा*) साधुकारी।

ब्रह्मभ्रूणवृत्रात्क्विप् ॥ ५६ ॥

एभ्यस्त्रिभ्य कर्मभ्य पराद्भूतार्थाद्धन्ते क्विप् स्यात्। ब्रह्म हतवान् ब्रह्महा।

कृग' सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपदात् ॥ ५७ ॥

सो पुण्यादे· कर्मणश्च पराद्भूतार्थात्कृग क्विप् स्यात्।

ह्रस्वस्य तः पित्कृति ॥ ५८ ॥

ह्रस्वान्तस्य धातो पिति कृति तोऽन्त स्यात्। सुष्ठु कृतवान् सुकृत्।

दृश क्वनिप् ॥ ५९ ॥

व्याप्यात्परात्भूतार्थाद्दृश क्वनिप् स्यात्। बहुदृश्वा।

णस्वराघोषाद्वनो रश्च ॥ ६० ॥

एतदन्ताद्विहितो यो वन् तदन्तात्स्त्रिया डी' स्यात् तद्योगे नस्य रश्च। बहुदृश्वरी।

सहराजभ्यां कृगयुधे. ॥ ६१ ॥

आभ्या कर्मभ्या पराद्भूतार्थात्कृग. क्वनिप् स्यात्। सहकृत्वा सहयुध्वा। राजकृत्वा राजयुध्वा।

अनोर्जनेर्ड ॥ ६२ ॥

कर्मण परादनुपूर्वाज्जनेर्भूतेऽर्थे वर्तमानात् ड स्यात्। आत्मानुजः।

सप्तम्या. ॥ ६३ ॥

सप्तम्यन्तात्परात्भूतेऽर्थे वर्तमानाज्जनेर्ड स्यात्। उपमरज मन्दुरज अप्सु जात अब्जम् (पञ्चम्या-स्तथा*) बुद्धिज। (क्वचित् यथालक्ष्य जनेर्ड स्यात्*)। अनुज किञ्ज।

क्तक्तवतू ॥ ६४ ॥

भूतार्थाद्धातोरेतौ स्याताम्। तत्र तत्साम्याना-

प्यात्कर्मभावे कृत्यक्तखलर्थाश्चेति वचनात् क्त' कर्मणि भावे च । क्रियते स्म कृत कटश्चैत्रेण । स्थितं चैत्रेण । क्तवतुश्च कर्तरि । करोति स्म कृतवान् कट चैत्र' । स्थितवांश्चैत्र ।

श्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजॄभजे' क्त. ॥ ६५ ॥

एभ्यो नवभ्य कर्तरि क्तो वा स्यात् । आश्लिष्ट कान्ता चैत्र । आश्लिष्टा कान्ता चैत्रेण । अतिशयितो गुर शिष्य । अतिशयितो गुर शिष्येण । उपस्थितो गुरु शिष्य । उपस्थितो गुरु शिष्येण । उपासितो गुर स । उपासितो गुरुस्तेन । अनूषितो गुरु स । अनूषितो गुरुस्तेन । अनुजात त स' । अनुजात स तेन । आरूढोऽश्व स । आरूढोऽश्वस्तेन । अनुजीर्णस्तं स । अनुजीर्ण. स तेन । विभक्ता स्व ते । विभक्त स्व तै' ।

आरम्भे ॥ ६६ ॥

आरम्भार्थाद्धातो कर्तरि क्तो वा स्यात् । प्रकृता कट ते । प्रकृत. कटस्तै' ।

गत्यर्थाऽकर्मकपिबभुजे. ॥ ६७ ॥

एभ्य. कर्तरि क्तो वा स्यात् । गतोऽसौ ग्राम । गतो ग्रामस्तै. । आसितोऽसौ आसित तै । पीता. पयस्ते पीत'पयस्तै । इट भक्तास्ते । इट

ज्ञानेच्छार्चार्थजीच्छील्यादिभ्य क्त ॥६८॥

एभ्य' सदर्थेभ्य क्त स्यात् । राज्ञा ज्ञात इष्ट पूजित भिन्न शीलितो रक्षित ।

ऋल्वादेरेषा तो नोऽप्र. ॥ ६९ ॥

पृवर्जात् ऋदन्तात् ल्वादिभ्यश्च परेषा क्तिक्तक्तवतूना तो नः स्यात् । तीर्ण तीर्णवान् । लून लूनवान् । अप्र इति किम् । पूर्तः पूर्तवान् ।

रदादमूर्छमद क्तयोर्दस्य च ॥ ७० ॥

मूर्छमदवर्जाद्रदन्तात्परयो क्तयोस्तस्य तद्योगे धातोर्दस्य च न स्यात् । पूर्ण' पूर्णवान् । भिन्न भिन्नवान् ।

सूयत्याद्योदित ॥ ७१ ॥

सूयत्यादिभ्यो नवभ्य ओदिद्भ्यश्च परयो क्तयोस्तो न स्यात् । सून सूनवान् । दून दूनवान् । लग्न लग्नवान् ।

व्यञ्जनान्तस्थातोऽख्याध्य' ॥ ७२ ॥

व्यञ्जनात्परा याऽन्तस्था तदन्तस्य ख्याध्यावर्जस्य क्तयोस्तो न स्यात् । स्त्यान स्त्यानवान् । घ्राण २ । ग्लान २ । अख्याध्य इति किम् । ख्यात ध्यात ।

क्षे क्षी वाऽध्यार्थे ॥ ७३ ॥

क्षेस्तो नस्तद्योगे क्षेः क्षीश्च नतु ध्यार्थे। क्षीणः क्षीणवान्। अध्यार्थे इति किम्। भावकर्मक्ते क्षितमस्य।

ॠह्रीघ्राध्रात्रोन्दनुदविन्तेर्वा ॥७४॥

एभ्योऽष्टाभ्यः क्तयोस्तोन्ना स्यात्। ऋणं ऋतम्। ह्रीण ह्रीणवान्। ह्रीत ह्रीतवान्।

क्षैशुषिपचो मकवम् ॥ ७५ ॥

एभ्यस्त्रिभ्य क्तयोर्यथासङ्ख्य मकवा स्युः। क्षाम क्षामवान्। शुष्क शुष्कवान्। पक्व पक्ववान्। (निर्वाणमवाते*) निपातोऽयम्। निर्वाणो मुनि। वाते तु कर्तरि। निर्वातो वात। एवं क्षीवादयो निपाता ज्ञेया।

क्षुधवसस्तेषाम् ॥ ७६ ॥

आभ्या परेषा क्तक्तवतुक्त्नामिट् स्यात्। क्षुधितः २। उषित २।

लुभ्यश्चेर्विमोहार्चे ॥ ७७ ॥

आभ्या यथासङ्ख्य विमोहनपूजार्थाभ्या क्तक्तवतुक्त्वामिट् स्यात्। विलुभित २। अञ्चित २।

ऋवर्णश्र्यूर्णुग कित ॥ ७८ ॥

ऋवर्णान्तादेकस्वराद्धातो श्रेरूर्णोश्च कित इट् न स्यात्। वृत, श्रित, ऊर्णुत। एकस्वरादिति किम्। जागरित।

उवर्णात् ॥ ७९ ॥

उवर्णान्तादेकस्वराद्धातोर्विहितस्य कित इट् न भवति । युत २ । भूत २ ।

पूङ्क्लिशिभ्यो नवा ॥ ८० ॥

पूङ्क्लिशिभ्यां च क्तक्तवतुभ्यामिट् वा स्यात् । पूत २ पवित २ । क्लिष्ट २ क्लिशित २ ।

डीयश्व्यैदितः क्तयोः ॥ ८१ ॥

दिवादिकस्य डीयते श्वेरैदिद्भ्यश्च धातुभ्य परयोः क्तक्तवत्वोरिट् न स्यात् । त्रस्त २ । डीन २ । श्वित २ । लग्न २ ।

वेटोऽपतः ॥ ८२ ॥

पतिवर्जनात्क्वचिद्विकल्पेटो धातोरेकस्वरात्परयोः क्तयोरिट् न स्यात् । नशौच् नाशे, नष्ट २ । अपत इति किम् । पतित ।

न डीङ्शीङ्पूङ्धृषिक्ष्विदिस्विदिमिदः ८३

एभ्यः सप्तभ्यः परौ सेटौ क्तौ किद्वन्न स्याताम् । डयित २ । शयित २ । पवित २ । डीङ् भूवादिकः ।

उति शवर्हाद्भ्यः क्तौ भावारम्भे ॥ ८४ ॥

उत्युपान्त्ये सति शवर्हिभ्योऽदादिभ्यश्च परौ भावारम्भे क्तक्तवतू सेटौ वा किद्वत्स्याताम् । रुदित रोदितमेभि । प्रद्युतित २ प्रद्योतित २ । प्ररु-

दित २ प्ररोदितः २। शवर्हाद्य इति किम्। प्रगुंधित[1] इत्यादि।

आदित ॥ ८५ ॥

आदितो धातो परयो क्तयोरिट् न स्यात्। मिन्न २।

नवाऽनयो॰ ॥ ८६ ॥

भावारम्भयो क्ते तु वा। मिन्न मेदितम् २।

श्वसजपवमरुषत्वरसघुषास्वनाम॰ ॥ ८७ ॥

एषामष्टाना क्तयोरिड्वा स्यात्। श्वस्त २ श्वसित २। जप्त २ जपित २। अहन्पञ्चमस्येति दीर्घे, वान्त २ वमित २। रुष्ट २ रुषित २। तूर्ण २ त्वरितः २। सघुष्टः २ संघुषित २। आस्वान्त २ आस्वनित २। अभ्यान्तः। अभ्यमित २।

आ॰ खनिसनिजन ॥ ८८ ॥

खात २। सात २। जात २।

णौ दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्तम् ॥ ८९ ॥

एते णौ क्तान्ता वा निपात्यन्ते। दान्त २ दमित २। शान्त २ शमित २। पूर्ण २ पू-

---

१ गुधच् परिवेष्टने इति धातो रूपम्।

रितः २ । दस्त. २ दासित २ । स्पष्ट. २ स-शित २ । छन्न २ छादित २ । ज्ञप्तः २ ज्ञा-पित २ ।

सेट्क्तयो ॥ ९० ॥

सेट्क्तयो परयोर्णेर्लुक् स्यात् । कारितः २ । गणित गणितवान् । (स्फाय स्फी वा*) स्फीत. २ स्फात २ ।

क्तयोरनुपसर्गस्य ॥ ९१ ॥

अनुपसर्गस्य प्याय क्तयो पी स्यात् । पीनम् २ पीनवन्मुखम् । अनुपसर्गस्येति किम् । प्रप्यानो मेघः ।

प्राद्दागस्त्त आरम्भे क्ते ॥ ९२ ॥

आरम्भार्थस्य प्रपूर्वस्य दाग क्ते परे त्त् वा स्यात् । प्रदातुमारब्ध प्रत्त । पक्षे दत् आ-देश । प्रदत्त. ।

निविस्वन्ववात् ॥ ९३ ॥

एभ्यो दाग. क्ते त्तो वा स्यात् ।

दत्ति ॥ ९४ ॥

दो यस्तादिरादेशस्तस्मिन् परे नाम्यन्तस्योप-सर्गस्य दीर्घ स्यात् । नीत्त २ निदत्तम् २ । वीत्त विदत्तम् । सूत्त सुदत्तम् । अनूत्त अनुदत्तम् । अवत्तं अवदत्तम् ।

स्वरादुपसर्गाद्दस्तिकित्यध ॥ ९५ ॥

स्वरान्तादुपसर्गात्परस्य धावर्जस्य दासंज्ञकस्य तादौ किति त्त् नित्य स्यात्। प्रत्त'।

दत्॥ ९६॥

अधो दासंज्ञस्य तादौ किति दत् स्यात्। दत्त.।

दोसोमास्थ इ.॥ ९७॥

एषा तादौ किति इ स्यात्। निर्दित' २। सित २। मितः २। स्थित २।

छाशोर्वा॥ ९८॥

छा शा इत्येतयोस्तादौ किति प्रत्यये इ स्यात्। अवच्छितः अवच्छात। निशित निशात।

धाग॥ ९९॥

तादौ किति हि स्यात्। विहित २। पिहित २।

वाऽवाप्योस्तनिक्रीधागहोर्वपी॥ १००॥

अवस्योपसर्गस्य तनिक्रीणात्यो परयोरपिशब्दस्य धाग्नहो परयोर्यथासङ्ख्य वपी इत्यादेशौ वा स्याताम्। अवतत वततः। अवक्रय वक्रय। अपिधान पिधानम्। अपिनद्ध पिनद्धम्।

यपि चाऽदो जग्ध.॥ १०१॥

तादौ किति यपि चादो जग्ध् स्यात्। जग्ध। यजादिवचेरिति य्वृति, इष्ट उस ऊढ उक्त उपित आहूत ऊत सुस।

तत्र क्सुकानौ तद्वत् ॥ १०२ ॥

परोक्षाया विषये धातोः क्सुकानौ स्यातां तौ च परोक्षावत् । चकृवान् चक्राण ।

घसेकस्वरात क्सो ॥ १०३ ॥

घसेरेकस्वरादादन्ताच्च धातोः परस्य क्सोरिट् स्यात् । जक्षिवान् । आदिवान् । ययिवान् । पेचिवान् । पेचान. ।

गमहनविद्लृविशदृशो वा ॥ १०४ ॥

एषा पञ्चाना क्सोरिड्वा स्यात् । जग्मिवान् । जगन्वान् । जघ्निवान् जघन्वान् । विविदिवान् विविद्वान् । विविशिवान् विविश्वान् । ददृशिवान् ददृश्वान् ।

शत्रानशावेष्यति तु सस्यौ ॥ १०५ ॥

वर्तमाने धातोः शत्रानशौ स्याताम् । भविष्यत्काले तु तौ सस्यौ । यान् । शयान । यास्यन् ।

अतो म आने ॥ १०६ ॥

धातोर्विहिते आनेऽतो मोऽन्तः स्यात् । शयिष्यमाण । आसीन । निपातोऽयम् ।

अवर्णान्तादश्नोऽन्तो वाऽतुरीङ्यो ॥१०७॥

श्नावर्जादवर्णात्परस्य अतुरीङ्यो परयोरन्त वा स्यात् । तुदती तुदन्ती । भाती भान्ती । (श्याच्छ्नश्च नित्य*) दीव्यन्ती । पचन्ती ।

तौ माङ्याक्रोशेषु ॥ १०८ ॥

माङ्युपपदे आक्रोशे गम्ये तौ शत्रानशौ स्याताम् । मापचन् जाल्मो ज्ञास्यति । मापचमान । (वा वेत्तेः क्वसुर्वर्तमाने*) तत्त्व विद्वान् विदन् ।

वयःशक्तिशीले ॥ १०९ ॥

एषु गम्येषु सत्यर्थे वर्तमानाद्धातोः शानः स्यात् । वय कतीह शिखण्ड वहमाना । शक्तिः कतीह स्त्रिय गच्छमाना । शील कतीह परान् निन्दमाना ।

धारीङोऽकृच्छ्रेऽतृश् ॥ ११० ॥

सुखसाध्येऽर्थे वर्तमानयोरनयोरतृश् स्यात् । धारयन्नाचारागमम् । अधीयंस्तत्त्वार्थम् ।

तृन् शीलधर्मसाधुषु ॥ १११ ॥

शीलादिषु सदर्थाद्धातोस्तृन् स्यात् । कर्ता कटं । शीलादिसदर्थोऽधिकारसमाप्ति यावदनुवर्तते ।

भ्राज्यलंकृग्निराकृग्भूसहिरुचिवृतिवृधिचरिप्रजनापत्रपइष्णुः ॥ ११२ ॥

एभ्य एकादशभ्य इष्णु स्यात् । भ्राजते इत्येवंशीलो भ्राजिष्णु । अलंकरिष्णु । निराकरिष्णु । भविष्णु । सहिष्णु । रोचिष्णु । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णु । चरिष्णु । प्रजनिष्णु । अपत्रपिष्णु ।

उदः पचिपतिपदिमदेः ॥ ११३ ॥

उत्पूर्वेभ्य एभ्य इष्णु स्यात् । उत्पचिष्णुः । (भूजेः ष्णुक् *) भूष्णुः जिष्णुः । (स्थाग्लाम्ला-पचिपरिमृजिक्षे स्नुः *) स्थास्नुः । ग्लास्नुः म्लास्नुः । पक्ष्णुः । परिमार्ष्णुः । क्षेष्णुः । (त्रसिगृधिधृषिक्षिपः क्नुः *) त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः ।

सन्भिक्षाशंसेरुः ॥ ११४ ॥

सन्नन्ताद्भिक्षादाशंसिभ्यां च उः स्यात् । दित्सुः । भिक्षुः । आशंसुः । (शृवन्देरारु *) शरारुः । वन्दारुः । (शीङ्श्रद्धानिद्रातन्द्रादयिपतिगृहिस्पृहे-रालुः *) शयालुः । आमन्तात्व्यायेत्ययादेशे, पत-यालुः । स्पृहयालुः ।

ऊौ सासहिवावहिचाचलिपापतिस-रीचकिदधिजज्ञिनेमि ॥ ११५ ॥

एते उयन्ता निपाताः । (शृकमगमहनवृष-भूस्थ उकण *) (लषपतपदस्तथा *) शारुकः कामुकः । अभिलाषुकः ।

द्रमक्रमो यङः ॥ ११६ ॥

यङन्ताभ्यामाभ्यामनः स्यात् । दन्द्रमणः चङ्क्रमणः ।

यजिजपिदशिवदादूकः ॥ ११७ ॥

यङन्तेभ्य एभ्यश्चतुर्भ्य ऊकः स्यात् । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः । वावदूकः ।

जागुः ॥ ११८ ॥

तस्मादुकः स्यात् । जागरूकः । (शमष्टकाद्युजादिभ्यश्च घिनण् वक्तव्यः)

क्तेऽनिटश्चजोः कगौ घिति ॥११९॥

क्तेऽनिटो धातोश्चजोर्घिति प्रत्यये परे कगौ स्याताम् । शमी । योगी । भोगी । क्ते इति किम् । अर्च्यः ।

वृद्भिक्षिलुण्टिजल्पिकुट्टाट्टाकः ॥१२०॥

स्पष्टम् । वराकः । भिक्षाकः ।

सृघस्यदो मरक् ॥ १२१ ॥

सृमरः । घस्मरः । अद्मरः ।

भञ्जिभासिमिदो घुरः ॥ १२२ ॥

भङ्गुरम् । भासुरम् । मेदुरम् ।

वेत्तिच्छिदभिदः कित् घुरः ॥ १२३ ॥

विदुरः । छिदुरः । भिदुरः ।

भियोरुरुकलुकम् ॥ १२४ ॥

भीरुः । भीरुकः । भीलुकः ।

सृजीण्नशाक्वरप् ॥ १२५ ॥

एभ्यः कित् क्वरप् स्यात् । प्रसृत्वरः । जित्वरः । इत्वरः । नश्वरः । गत्वरः निपातोऽयम् ।

स्म्यजसहिंसदीपकम्पकमनमो रः ॥ १२६ ॥

एभ्यः सप्तभ्यो रः स्यात् । स्मेरः । अजस्रं । हिंस्रः । दीप्रः । कम्प्रः । कम्रः । नम्रः ।

तृपिधृषिस्वपो नजिङ् ॥ १२७ ॥

एभ्यो नजिङ् प्रत्ययः स्यात् । तृष्णक् । धृष्णक् । स्वप्नक् ।

स्थेशभासपिसकसो वरः ॥ १२८ ॥

स्थष्टम् । स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पेस्वरः । विकस्वरः ।

शंसंस्वयंविप्राद्भुवो डुः ॥ १२९ ॥

एभ्यः पराद्भुवो डुः स्यात् । शम्भुः । सम्भुः । स्वयम्भुः । विभुः । प्रभुः ।

इति शीलाद्यर्थाधिकारः ।

उणादयः ॥ १३० ॥

सदर्थाद्धातोरुणादयो बहुलं स्युः । कारुः । वायुः ।

क्रियायां क्रियार्थायां तुम्णकच् भविष्यन्ती ॥ १३१ ॥

यस्माद्धातोस्तुमादिविधिस्तद्वाच्या क्रियाऽर्थः प्रयोजनं यस्यास्तस्यां क्रियायामुपपदे वर्त्स्यदर्थाद्धातोस्तुमादयः स्युः । कर्तुम् कारकः करिष्यामीति याति ।

तुमश्च मनः कामे ॥ १३२ ॥

तुमसमोर्मनसि कामे च परे म्लुप् स्यात् । भोक्तुमना गन्तुकाम ।

क्त्वातुमम् भावे ॥ १३३ ॥

एते धात्वर्थमात्रे स्यु. ।

शकधृषज्ञारभलभसहार्हग्लाघटास्तिस-मर्थार्थे च तुम् ॥ १३४ ॥

शक्याद्यर्थेषु इच्छार्थेषु च धातुषु समर्थार्थेषु च नामसूपपदेषु कर्मभूताद्धातोस्तुम् स्यात् । शक्नोति पारयति वा भोक्तुम् । इच्छति पठितुम् । समर्थो ग्रहीतुम् ।

कालवेलासमये तुम्वावसरे ॥ १३५ ॥

एषु त्रिषूपपदेष्वसरे गम्ये धातोस्तुम्वा स्यात् । कालो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् । पक्षे कालो भोजनस्य ।

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १३६ ॥

एभ्यश्चतुर्भ्यो घञ् । पद्यतेऽपादि पेदे वा पाद' । एव रोग , वेश , स्पर्श ।

भावाऽकर्त्रो ॥ १३७ ॥

भावे कर्तृवर्जिते च कारके धातोर्घञ् स्यात् । पाक । त्याग । दाय. । आय । भाव ।

भूश्र्यदोऽल् ॥ १३८ ॥

एभ्य सोपसर्गेभ्यो भावाऽकर्त्रोरल् स्यात् । प्रभव । सश्रय । विपस' ।

युवर्णवृदृवशरणगमृद्ग्रह ॥ १३९ ॥

इवर्णोवर्णान्तेभ्यो धातोर्ऋदन्तेभ्यो ग्रहेश्च भावाकर्त्रोरल् स्यात् । चय । क्रय । रवः । लव । घरः । आदर । यथादय स्त्रीलिङ्गेऽलन्ता निपाता । समदप्रमदौ हर्षे निपातावित्यादि । निघादयोऽप्येवम् ।

मूर्त्तिनिचिताऽभ्रे घन ॥ १४० ॥

मूर्ति काठिन्यम् निचित निरन्तरम् अभ्रा मेघा एष्वर्थेषु हन्तेरल् घनादेशश्च । दधिघना केशा । घनो मेघ ।

वेरशब्दे प्रथने ॥ १४१ ॥

वेः परात् स्तृणातेरशब्दविषये निस्तीर्णत्वे घञ् स्यात् । विस्तार पटस्य । शब्दे तु विस्तर ।

ट्वितोऽथु. ॥ १४२ ॥

ट्वितो धातोर्भावाकर्त्रोरथु स्यात् । वेपथु । श्वयथु ।

ड्वितस्त्रिमक् तत्कृतम् ॥ १४३ ॥

ड्वितो धातोर्भावाकर्त्रोस्त्रिमक् तेन कृतमित्यर्थे । पाकेन कृत पक्त्रिमम् । कृत्रिमम् । दागस्तादेशे, परीत्रिमम् ।

यजिस्वपिरक्षियतिप्रच्छो न. ॥ १४४ ॥

एभ्यो भावाकर्त्रोर्न स्यात् । यज्ञ । स्वप्न' । रक्षण । यत्न । प्रश्न ।

उपसर्गाद् कि. ॥ १४५ ॥

सोपसर्गाद्दासंज्ञात्कि. स्यात् । आदिः । निधिः ।

व्याप्यादाधारे ॥ १४६ ॥

व्याप्यपूर्वाद्दासज्ञाद्दाधारे कि स्यात् । जलधि' । अन्तधि' ।

स्त्रियां क्ति ॥ १४७ ॥

भावाकर्त्रो' स्त्रिया कि स्यात् । कृति । ऋल्वादेरिति नत्वे लूनि । यपि चेति जग्धादेशे जग्धिः ।

सातिहेतियूतिजूतिज्ञप्तिकीर्त्ति ॥ १४८ ॥

एते भावाकर्त्रो. स्त्रिया निपात्या । (गापाधात्वोरीत्न भावे *) । गीति पीति । (स्थो ना*) । स्थिति आस्था ।

आस्यटिव्रज्यज क्यप् ॥ १४९ ॥

एभ्यो भावे स्त्रिया क्यप् स्यात् । आस्या । अट्या । व्रज्या । इज्या ।

कृग. श च वा ॥ १५० ॥

कृगो भावाकर्त्रो. श. क्यप् च वा स्याताम् । क्रिया कृत्या कृतिः ।

मृगयेच्छायाच्ञातृष्णाकृपाभाश्र-
द्धान्तर्धा ॥ १५१ ॥

एते स्त्रियां निपात्याः ।

परेः सृचरेर्यः ॥ १५२ ॥

आभ्यां परिपूर्वाभ्यां यः स्यात् । परिसर्या प-
रिचर्या ।

वाऽटाटात् ॥ १५३ ॥

अटेर्यङन्ताद्वा यः । अटाट्या अटाटा । (आ-
गुरश्च*) जागर्या जागरा । (शसिप्रत्ययात्*)
आशंसा । गोपाया । चिकीर्षा । (क्तेटो गुरोर्व्यञ्ज-
नात् स्यात्*) ईहा ऊहा ।

षितोऽङ् ॥ १५४ ॥

षिद्भ्यो धातुभ्यो भावाकर्त्रोः स्त्रियामङ् स्यात् ।
पचा ।

भिदादयः ॥ १५५ ॥

एते भावाकर्त्रोः स्त्रियामङन्ता निपात्याः ।
भिदा । छिदा ।

क्रुत्संपदादिभ्यः क्विप् ॥ १५६ ॥

क्रुध् । संपद् (भ्यादिभ्यो वा*) भीः भीतिः ।

नञोऽनिः शापे ॥ १५७ ॥

नञ्पूर्वाद्धातोः शापे गम्ये भावाकर्त्रोः स्त्रिया-
मनिः स्यात् । अजननिस्ते भूयात् ।

ग्लाहाज्यः ॥ १५८ ॥

एभ्यो निः स्यात् । ग्लानिः । हानिः । ज्यानिः ।

पर्यायार्हणोत्पत्तौ च णकः ॥ १५९ ॥

स्पष्टम् । भवत आसिका । इक्षुभक्षिका ।

भावे ॥ १६० ॥

धात्वर्थनिर्देशे स्त्रियां धातोर्णकः स्यात् । शायिका ।

इति भावे स्त्रीप्रत्ययाः ।

क्लीबे क्तः ॥ १६१ ॥

नपुंसके भावे क्तः स्यात् । तत्र हसितम् ।

अनट् क्लीबे ॥ १६२ ॥

भावेऽर्थे धातोरनट् स्यात् । गमनम् ।

करणाधारे ॥ १६३ ॥

अनयोरर्थयोर्धातोरनट् स्यात् । एषणी सक्तुधानी । (रम्यादिभ्यः कर्तरि अनट्*) रमणी । क्वचिदनप्रत्ययसंबन्धिनो नकारस्य यथायोगं णत्वं वक्तव्यम् । प्रेङ्खणम् प्रेङ्खनम् ।

पुन्नाम्नि घः ॥ १६४ ॥

धातोः करणाधारयोर्घः स्यात् पुंसि । दन्तच्छदः । एकोपसर्गस्य च घे इति ह्रस्वः । आकरः ।

(व्यञ्जनाद्घञ्*) घस्यापवादः। लेख। राग। (अवात्तृस्तृभ्याम्*) अवतार अवस्तार। (उदङ्कस्तोये*) (आनायो जाले*)।

गोचरसंचरवहव्रजव्यजखलापणनिगमवकभगकपाकपनिकषम् ॥ १६५ ॥

न्यायावायाध्यायोद्यावसंहारावहाराधारदारजारम् ॥ १६६ ॥

एते घञन्ता निपात्या।

इकिश्तिव् स्वरूपार्थे ॥ १६७ ॥

धातो स्वरूपेऽर्थे च वाच्ये एते स्यु। भञ्जिः क्षुधि वेत्ति भुजि क्रियते पचति परिवृत्तं।

दु स्वीषत कृच्छ्राकृच्छ्रार्थात्खल् ॥ १६८ ॥

कृच्छ्रार्थाद्दुरोऽकृच्छ्रार्थाभ्या स्वीषद्भ्या च परा द्धातो खल् स्यात्। दु शय त्वया। दु'कर कट। सुशय सुकर। ईषच्छय ईषत्कर।

शासियुधिदृशिधृषिमृषातोऽन ॥ १६९ ॥

कृच्छ्राकृच्छ्रार्थदु.स्वीषत्पूर्वेभ्य एभ्य आदन्ताच्च धातोरन स्यात्। दु शासन सुशासनः ईषच्छासनः ३। दुर्योधन ३। दुर्दर्शन ३। दुर्धर्षण ३। दुर्मर्षण ३ दुरत्थानम् ३।

प्राक्काले ॥ १७० ॥

परकालेन धात्वर्थेन तुल्यकर्तृके प्राक्कालेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः सवन्धे क्त्वा वा स्यात्। आसित्वा भुङ्क्ते। हाको हि क्त्विन। हित्वा। उवर्णादितीड्निषेधे भूत्वा। ईर्व्यञ्जनेऽयपीति। पीत्वा गीत्वा। यपि तु निपाय।

जॄव्रश्च क्त्व ॥ १७१ ॥

आभ्या परस्य क्त्व इट् स्यात्। जरित्वा २ व्रश्चित्वा। ऊदितो वा इट्, दान्त्वा दमित्वा। क्षुधवसेषामितीटि, क्षुधित्वा उषित्वा। लुभ्यञ्चेरिति, लुभित्वा अञ्चित्वा। पूङ्क्लिशिभ्यो नवेटि चेट्, पूत्वा पवित्वा। क्लिष्ट्वा क्लिशित्वा।

क्त्वा धातोः ॥ १७२ ॥

धातोः क्त्वा सेट् किद्वन्न स्यात्। देवित्वा।

स्कन्दस्यन्द ॥ १७३ ॥

आभ्या क्त्वा किद्वन्न स्यात्। स्कन्त्वा स्यन्त्वा।

क्षुधक्लिशकुषगुधमृडमृदवदवस ॥ १७४ ॥

एषामष्टाना सेट् क्त्वा कित्स्यात्। क्षुधवस इतीटि क्षुधित्वा उदित्वा उषित्वा। रुदविदेति क्त्व कित्त्वे, रुदित्वा मुषित्वा गृहीत्वा सुप्त्वा

पृष्ट्वा । चौव्यञ्जनादेरिति वा कित्त्वे, द्युतित्वा द्योतित्वा ।

जनशोन्युपान्त्ये तादिः क्त्वा ॥ १७५॥

जन्तान्नशेश्च न्युपान्त्ये सति तादिः क्त्वा किद्वद्वा स्यात् । रक्त्वा रङ्क्त्वा । नष्ट्वा नष्ट्वा ।

ऋतृषमृषकृशवञ्चलुञ्चथफ सेट् ॥ १७६ ॥

यथासभव न्युपान्त्ये सत्येभ्यः सेट् क्त्वा किद्वद्वा स्यात् । ऋतित्वा अर्तित्वा तृषित्वा तर्षित्वा मृषित्वा मर्षित्वा कृशित्वा कशित्वा वचित्वा वञ्चित्वा लुचित्वा लुञ्चित्वा श्रथित्वा श्रन्थित्वा ग्रथित्वा ग्रन्थित्वा गुफित्वा गुम्फित्वा ।

अनञ क्त्वो यप् ॥ १७७ ॥

नञ्वर्जात्पूर्वपदात्सर यदुत्तरपद तदवयवस्य क्त्वो यप् स्यात् । प्रकृत्य प्रदाय । अनञ इति किम् । अकृत्वा ।

लघोर्यपि ॥ १७८ ॥

लघो॰ परस्य णेर्यप्यय् स्यात् । प्रशमय्य ।

वाऽऽप्नो १७९ ॥

आप्नोते॰ परस्य णेर्यप्यय्वा स्यात् । प्रापय्य

प्राप्य। (मेङो वा मित् यपि*) अपमित्य अपमाय। (क्षे· क्षी*) प्रक्षीय। (यपि चादो जग्धृ*) प्रजग्ध्य।

यपि ॥ १८० ॥

यम्यादीनां यपि लुक् स्यात्। प्रहत्य।

वाऽमः ॥ १८१ ॥

यम्यादीनाममन्ताना यपि वा लुक्। प्रयत्य प्रयम्य।

निमील्यादिमेङस्तुल्यकर्तृके ॥ १८२ ॥

तुल्यो धात्वर्थान्तरेण कर्ता यस्य तद्वृत्तिभ्यो निमील्यादिभ्यो मेङश्च धातो· सबन्धे क्त्वा वा स्यात्। अक्षिणी निमील्य हसति। मुख व्यादाय स्वपिति। अपमित्य याचते। अपमातु प्रतिदातु याचते इत्यर्थ।

निषेधेऽलखल्वो· क्त्वा ॥ १८३ ॥

निषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा स्यात्। अलकृत्वा खलुकृत्वा।

परावरे ॥ १८४ ॥

अस्मिन् गम्ये क्त्वा वा स्यात्। अतीत्य अप्राप्य नदीं गिरि·।

पृष्ट्वा । वौव्यञ्जनादेरिति वा कित्त्वे, द्युतित्वा द्योतित्वा ।

जनशोन्युपान्त्ये तादि क्त्वा ॥ १७५॥

जन्तानशोश्च न्युपान्त्ये सति तादि क्त्वा किद्वद्वा स्यात् । रक्त्वा रङ्क्त्वा । नष्ट्वा नंष्ट्वा ।

ऋतृषमृषकृशवञ्चलुञ्चथफः सेट् ॥ १७६ ॥

यथासंभव न्युपान्त्ये सत्येभ्यः सेट् क्त्वा किद्वद्वा स्यात् । ऋतित्वा अर्तित्वा तृषित्वा तर्षित्वा मृषित्वा मर्षित्वा कृशित्वा कर्शित्वा वचित्वा वञ्चित्वा लुचित्वा लुञ्चित्वा श्लथित्वा श्लन्थित्वा ग्रथित्वा ग्रन्थित्वा गुफित्वा गुम्फित्वा ।

अनञः क्त्वो यप् ॥ १७७ ॥

नञ्वर्जात्पूर्वपदात्परं यदुत्तरपदं तदवयवस्य क्त्वो यप् स्यात् । प्रकृत्य प्रदाय । अनञ इति किम् । अकृत्वा ।

लघोर्यपि ॥ १७८ ॥

लघोः परस्य णेर्यप्यय् स्यात् । प्रशमय्य ।

वाऽऽप्नो १७९ ॥

आप्नोतेः परस्य णेर्यप्यय्वा स्यात् । प्रापय्य

प्राप्य । (मेङो वा मित् यपि*) अपमित्य अपमाय । (क्षेः क्षी*) प्रक्षीय । (यपि चादो जग्धृ*) प्रजग्ध्य ।

यपि ॥ १८० ॥

यम्यादीनां यपि लुक् स्यात् । प्रहत्य ।

वाऽम. ॥ १८१ ॥

यम्यादीनाममन्तानां यपि वा लुक् । प्रयत्य प्रयम्य ।

निमील्यादिमेङस्तुल्यकर्तृके ॥ १८२ ॥

तुल्यो धात्वर्थान्तरेण कर्ता यस्य तद्वृत्तिभ्यो निमील्यादिभ्यो मेङश्च धातो. सम्बन्धे क्त्वा वा स्यात् । अक्षिणी निमील्य हसति । मुखं व्यादाय स्वपिति । अपमित्य याचते । अपमातुं प्रतिदातुं याचते इत्यर्थ ।

निषेधेऽलंखल्वोः क्त्वा ॥ १८३ ॥

निषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा स्यात् । अलंकृत्वा खलुकृत्वा ।

परावरे ॥ १८४ ॥

अस्मिन् गम्ये क्त्वा वा स्यात् । अतीत्य अप्राप्य नदीं गिरिः ।

ख्णम् चाभीक्ष्ण्ये ॥ १८५ ॥

आभीक्ष्ण्ये परकालेन तुल्यकर्तृके प्राक्काले‌ऽर्थे धातोः ख्णम् क्त्वा च स्यात्। भोज भोजं याति। भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । घटादेरिति वा दीर्घे, घाट २ घट २। आभीक्ष्ण्यव्यक्तये द्विर्वचनम्।

अन्यथैवंकथमित्थम कृगोऽनर्थकात् ॥ १८६ ॥

एभ्यश्चतुर्भ्य परातुल्यकर्तृकात् कृगोऽनर्थकाद्धातो संबन्धे ख्णम् वा स्यात् । अन्यथाकार एवकार कथङ्कार इत्थकारं भुङ्क्ते ।

स्वाद्वर्थाददीर्घात् ॥ १८७ ॥

स्वाद्वर्थाददीर्घान्तात् व्याप्यात्परस्मात्तुल्यकर्तृकात्कृगो धातो सबन्धे ख्णम् वा स्यात्। स्वादुङ्कार मृष्टङ्कार भुङ्क्ते। पक्षे स्वादु कृत्वा (विदृदृग्भ्य कात्स्र्न्ये णम्*) अतिथिवेद भोजयति। कन्यादर्शं वरयति।

व्याप्याच्चेवात् ॥ १८८ ॥

व्याप्यात्कर्तुश्चोपमानात्पराद्धातोस्तस्यैव संबन्धे णम्वा स्यात्। सुवर्णनिधाय निहितः। काकनाश नष्ट। एवं यावज्जीवमधीते। शुष्कपेष पिनष्टि।

जीवग्राहं गृह्णाति इत्यादयोऽपि यथायोग णमूप्रत्ययान्ता ज्ञेया. ।

इति क्त्वादिप्रत्ययाधिकार ।

अथ भावकर्मणोः पञ्च कृत्यप्रत्ययाः ।

ऋवर्णव्यञ्जनाद् घ्यण् ॥ १८९ ॥

ऋवर्णान्ताद्व्यञ्जनान्ताच्च धातोर्घ्यण् स्यात् । कार्यम् ।

वचोऽशब्दनाम्नि ॥ १९० ॥

अशब्दसञ्ज्ञाया वचेर्घ्यणि को न स्यात् । वाच्यम् । शब्दसञ्ज्ञाया तु वाक्यम् ।

निप्राद्युज. शक्ये ॥ १९१ ॥

आभ्या युज शक्ये गम्ये घ्यणि गो न स्यात् । नियोज्य. प्रयोज्य । शक्य इति किम् । नियोग्य ।

भुजो भक्ष्ये ॥ १९२ ॥

भक्ष्येऽर्थे भुजो घ्यणि गो न स्यात् । भोज्यं पय । अभक्ष्ये तु भोग्या भू' ।

त्यज्यजप्रवच. ॥ १९३ ॥

एषा घ्यणि कगौ न स्याताम् । त्याज्यं याज्य प्रवाच्य. ।

उवर्णादावश्यके ॥ १९४ ॥

अवश्यभावे द्योत्ये उवर्णान्ताद्धातोर्घ्यण् स्यात्।

कृत्येऽवश्यमो लुक् ॥ १९५ ॥

कृत्यान्ते उत्तरपदेऽवश्यमो लुक् स्यात्। अवश्यलाव्यम् (घ्यणावश्यके चजो कगौ न स्याताम्। अवश्ययाच्य अवश्यरञ्ज्यम्।

तव्यानीयौ ॥ १९६ ॥

धातोरेतौ स्त। कर्तव्य करणीय कट।

य एच्चातः ॥ १९७ ॥

स्वरान्ताद्धातोर्यं स्यात् आत एच्च। चेय देयम्।

शकितकिचकियतिशसिसहियजिभजिपवर्गात् ॥ १९८ ॥

एभ्योऽष्टाभ्य पवर्गान्ताच्च य स्यात्। शक्यं गम्यम्।

यमदगदोऽनुपसर्गात् ॥ १९९ ॥

एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो य स्यात्। यम्य मद्य गद्यम्।

क्षय्यजय्यौ शक्तौ ॥ २०० ॥

शक्तौ गम्यायामेतौ निपात्यौ। क्षय्यो व्याधि। जय्य. शत्रु। (क्रय्य क्रयार्थे*) क्रयाय प्रसारित' क्रय्योऽर्थ.।

नाम्नो वद. क्यप् च ॥ २०१ ॥

अनुपसर्गान्नाम्नः पराद्वदे. क्यप्यौ स्याताम्। ब्रह्मोद्यम् ब्रह्मवद्यम्।

हत्याभूय भावे ॥ २०२ ॥

अनुपसर्गान्नाम्न परावेतौ भावे क्यबन्तौ निपात्यौ। ब्रह्महत्या देवभूयगत।

अग्निचित्याखेयमृपोद्ये ॥ २०३ ॥

एते निपात्या।

कुप्यभिद्योध्ययसिध्यतिष्यपुष्ययुग्याज्यसूर्यं नाम्नि ॥ २०४ ॥

एते क्यबन्ताः सञ्ज्ञाया निपात्या'।

इवृगृस्तुजुपेति शास. ॥ २०५ ॥

एभ्य क्यप्। आवृत्य. आदृत्य. स्तुत्य' जुष्य। एतीति इणिकोर्ग्रहणम्। इत्य अधीत्य शास शिष्यः। आशासेस्तु आशास्यम्।

ऋदुपान्त्यादक्लृपि चृदृचः ॥ २०६ ॥

कृप्यादिवर्जादृदुपान्त्यात्क्यप् स्यात् । वृत्यम् । कृप्यादिवर्जनात् कल्प्यम् ।

कृवृषिमृजिशंसिगुहिदुहिजपो वा ॥ २०७ ॥

एभ्य सप्तभ्य क्यप् वा स्यात् । कृत्य कार्यं वृष्य वर्ष्यं मृज्यं मार्ग्यं शस्य शंस्य गुह्य गोह्य दुह्यं दोह्य जप्य जाप्यम् ।

शक्ताऽर्हे कृत्याश्च ॥ २०८ ॥

शक्तेऽर्हे च कर्तरि गम्ये धातोः कृत्या सप्तमी च स्यु' । भवता खलु भारो वाह्य' । भवान् हि शक्त । भवता खलु कन्या वाह्या । भवानेव तदर्हति ।

व्याप्ये घुरकेलिमकृष्टपच्यम् ॥ २०९ ॥

घुरकेलिमौ प्रत्ययौ कृष्टपच्यशब्दश्च व्याप्ये कर्तरि स्यु । स्वय भज्यते इति भङ्गुर काष्ठम् । पचेलिमा माषा । कृष्टपच्या शालय ।

इति श्रीमहोपाध्यायश्रीकीर्त्तिविजयगणिशिष्योपाध्यायश्रीविनयविजयगणिविरचिताया हैमलघुप्रक्रियायां तृतीया वृत्ति समाप्ता ।

सपूर्णा चेय प्रक्रिया ।

प्रशस्ति. ।

स्फूर्जद्रूपार्थनिधेर्हैमव्याकरणरत्नकोशस्य ।
अर्गलभिद्रचनेय कनीयसी कुञ्चिकाद्रियताम् ॥१॥

श्रीहीरविजयसूरे. पट्टे श्रीविजयसेनसूरीशाः ।
तेपा पट्टे सप्रति विजयन्ते विजयदेवसूरीन्द्रा· ॥ २ ॥

श्रीविजयसिंहसूरिर्जीयाज्जयवति गुरौ गते स्वर्गं ।
श्रीविजयप्रभसूरिर्युनराजोराजतेऽधुनाविजयी ॥३॥

खेंदुमुनीन्दुमितेऽब्दे विक्रमतो राजधन्यपुरनगरे ।
श्रीहीरविजयसूरेः प्रभावतो गुरुगुरोर्विपुलात् ॥ ४ ॥

श्रीकीर्त्तिविजयवाचक-
शिष्योपाध्यायविनयविजयेन ।
हैमव्याकरणस्य
प्रथितेयं प्रक्रिया जीयात् ॥ ५ ॥ युग्मम्

एतत्संस्थाप्रकाशितलभ्यसंस्कृतग्रन्थनामानि—

	रु आ पै
१ श्रीपरिशिष्टपर्व (स्थविरावलिचरित)	१– ०–०
२ द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिका सटीका	१– ८–०
३ प्रशमरति सटीका	०–१२–०
४ प्रबोधचिन्तामणि (मूलम्)	०– ८–०
५ विजयचन्द्रकेवलिचरितम् प्राकृतपद्यबद्धं	०– ८–०
६ योगबिन्दु सटीक	०–१२–०
७ श्रीवासुपूज्यचरित पद्यबद्ध श्रीवर्धमानसूरिकृतम्	२– ८–०
८ शान्तिनाथचरित गद्यबद्धम्	१– ०–०
९ श्रीपार्श्वनाथचरित ,,	१– ६–०
१० पञ्चाशक सटीक	२– ६–०
११ प्रमेयरत्नकोष (मूलम्)	०– ४–०
१२ श्रीज्ञानसार (अष्टक) सटीक (पं० गं० वि० कृत)	०–१२–०
१३ श्रीशान्तसुधारस सटीक ,,	०–१२–०
१४ श्रीअध्यात्मसार सटीक ,,	२– ०–०
१५ पउमचरियं प्राकृतपद्यबद्ध (प्राचीन)	२– ८–०
१६ श्रीउपदेशप्रासाद प्रथमभाग (स्तम्भपञ्च)	१– ८–०
१७ श्रीसूक्ष्मार्थविचारसारोद्धार (सार्धशतक) सटीक	१– ०–०
१८ श्रीउपदेशमाला योगशास्त्र च (मूल)	०– ८–०
१९ श्रीजम्बूद्वीपसंग्रहणी सटीका	०– ४–०

श्रीजैनधर्मप्रसारक सभा
भावनगर